

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: Ιστορία, Κοινωνιολογία και Φιλοσοφία του Δικαίου
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: Κοινωνιολογία του Δικαίου, Επιστήμη και Τεχνολογία
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2023-2024

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ του Κωνσταντίνου Βιέννα Α.Μ.: 7340172302001

Χώρος, εξουσία και δίκαιο στον Μανουέλ Καστέλς και στον Ανδρέα Φιλιππόπουλο – Μιχαλόπουλο

Επιβλέποντες:

- α) Ρεθυμιωτάκη Ελένη
- β) Γιαννόπουλος Γεώργιος
- γ) Φλυτζάνης Ιωάννης

Αθήνα, 10/11/2024

Copyright © [Κωνσταντίνος Βιέννας, 2024]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

*Στην οικογένεια.
Στους φίλους.
Στη Μαρία.*

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	4
Συνομογραφίες	5
Περίληψη	6
Λέξεις κλειδιά	6
Abstract.....	6
Key words.....	6
A. Εισαγωγή.....	7
B. Επιστημολογική οριοθέτηση.....	12
Γ. Χωρική Δικαιοσύνη: Σώμα, νομοτοπίο, ατμόσφαιρα.....	15
i. Χωρική δικαιοσύνη, εμμένεια και συνεχές	16
ii. Νομοτοπίο	20
iii. Ατμόσφαιρα	30
iv. Θραύση, απόσυρση και μία πορεία χωρικής δικαιοσύνης	39
v. Η δικαιοσύνη των στοιχείων.....	45
Δ. Μία επισκόπηση στην «Χωρική Δικαιοσύνη».....	46
i. Το όραμα του Ανδρέα Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου	46
ii. Έντουαρντ Σότζα: Προς μία διαφορετική (χωρική) δικαιοσύνη	53
Ε. Από την «Πόλη και τα Κινήματα» στην «Εποχή της Πληροφορίας»	63
i. Ιστορικές αναλύσεις και κοινά στοιχεία των κινημάτων πόλης	65
ii. Η θεωρία της αστικής κοινωνικής αλλαγής.....	70
iii. Η εποχή της πληροφορίας και το δίκτυο	73
iv. Δίκτυο και χώρος.....	77
v. Δίκτυο και εξουσία.....	81
vi. Τα σύγχρονα κινήματα και οι κρίσεις που τα γεννούν.....	85
vii. Δίκτυο και αντι – ισχύς.....	92
ΣΤ. Συνδέοντας τις δύο θεωρίες	94
i. Η αμφίδρομη πορεία.....	95
ii. Κοινοί πυλώνες	100
Z. Επίλογος	104
Βιβλιογραφία	107
Πηγές: Δημοσιεύματα σε τύπο/ιστολόγιο	116

Συντομογραφίες

Τα βασικά έργα που χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία σημειώνονται, αντί της κλασικής μορφής υποσημειώσεων, μέσα σε παρένθεση δίπλα στο εκάστοτε σημείο παράθεσής τους, μαζί με τον αριθμό της σελίδας που κάθε φορά αναφέρεται. Οι συντομογραφίες που χρησιμοποιώ είναι οι κάτωθι:

ΕΨΕ - Καστέλς, Μανουέλ, *Η εξουσία στην ψηφιακή εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, 2023

ΡΔΠΔ - Φλυτζάνης, Γιάννης, *Ριζοσπαστική δημοκρατία και πολιτική δικαιωμάτων*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, 2022

C&G - Castells, Manuel, *The City and the Grassroots*, Λονδίνο, εκδόσεις Edward Arnold, 1983

ESL - Braverman, Iru (κ.ά.), *The Expanding Spaces of Law*, Stanford, εκδόσεις Stanford University Press, 2014

L&C - Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas (κ.ά.), *Law and the City*, Oxon, εκδόσεις Routledge, 2014

PI - Castells, Manuel, *The Power of Identity*, Chichester, εκδόσεις Wiley – Blackwell, 2010

RNS - Castells, Manuel, *The Rise of the Network Society*, Chichester, εκδόσεις Wiley – Blackwell, 2010

SJ - Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, *Spatial Justice*, Oxon, εκδόσεις Routledge, 2015

SSJ - Soja, Edward, *Seeking Spatial Justice*, Minneapolis, εκδόσεις University of Minnesota Press, 2010

Νομικές συντομογραφίες:

ΑΚ - Αστικός Κώδικας

ΚΠΔ - Κώδικας Ποινικής Δικονομίας

Περίληψη

Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι η κριτική αναδόμηση των έργων δύο στοχαστών: Στη θεωρία του ο Ανδρέας Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος κατασκευάζει ένα σχήμα με έμφαση στη σωματική, αισθητική πρόσληψη των φαινομένων. Ο χώρος και ο νόμος συμπλέκονται γεννώντας αναπόδραστα νομοτοπία, η κατασκευασμένη εξουσία της ατμόσφαιρας ασκείται επί των σωμάτων καθ' εαυτών, ενώ το ίδιο το πρόσωπο κρατά το κλειδί της απελευθέρωσής του. Ο Μανουέλ Καστέλς, από την άλλη, επιλέγει τη μακροσκοπική ανάλυση, ερευνώντας ανθρωπογενή φαινόμενα και καταλήγοντας σε ευρέα συμπεράσματα για τη συσχέτιση του ατόμου με στοιχεία του περιβάλλοντός του στην εποχή μας. Μετά από μία πρώτη εξέταση της θεωρίας του Φιλιππόπουλου - Μιχαλόπουλου, επιχειρείται μία περισσότερο πολιτικά φορτισμένη αναπροσαρμογή των μεθόδων αντίστασης τις οποίες περιγράφει. Αντιστρόφως, οι γενικές παρατηρήσεις για την εποχή της πληροφορίας στον Καστέλς αποκτούν έναν προσωπικό χαρακτήρα, υπογραμμίζοντας το αποτύπωμά της εντός κι εκτός των σωμάτων μας.

Λέξεις κλειδιά

Χώρος, πόλη, δίκαιο, εξουσία, ατμόσφαιρα, κοινωνική θεωρία, κριτική νομική γεωγραφία

Abstract

The aim of this paper is to critically reconstruct the work of two thinkers: In his theory, Andreas Philippopoulos – Mihalopoulos creates a system with an emphasis on how bodies and their senses perceive the world. Space and law become one in an immanent lawscape, power is exerted through engineered atmospheres and bodies hold the key to their freedom through ruptures and withdrawals. On the other hand, Manuel Castells embarks on a macroscopic analysis, researching man-made phenomena and extrapolating wide-ranging conclusions regarding human life in its multifaceted complexity. The purpose of the present paper is a rearrangement of the work of these two primary sources. Thus, after carefully examining the Greek scholar's theory, a political and social transformation of withdrawal and rupture is attempted. Vice versa, the general understanding of the Catalan professor's information age is repurposed in a more personal reading, which inspires to convey its effects on individual and collective bodies.

Key words

Space, city, law, power, atmosphere, social theory, critical legal geography

A. Εισαγωγή

Αρχικά αναφέρομαι στον συσχετισμό των τριών στοιχείων της παρούσας διπλωματικής εργασίας: η εξουσία αναπτύσσεται εντός του εκάστοτε χώρου, είτε αυτός είναι μία αυτοκρατορία, είτε μία αρχαιοελληνική πόλις ή ένα σύγχρονο έθνος – κράτος. Το δίκαιο οριοθετεί τον χώρο, ελέγχοντας και διαπλάθοντάς τον, καθορίζοντας από εκλογικές περιφέρειες έως συντελεστές δόμησης. Κι ακόμη, το δίκαιο προκύπτει από την εξουσία, υπό τη μορφή των ανώτατων αρχόντων ή του κοινοβουλευτικού νομοθέτη. Οι σχέσεις αυτές είναι αμφίδρομες. Έτσι, η εξουσία φροντίζει για την αξιοποίηση του χώρου στον οποίο ασκείται, κατασκευάζοντας μνημεία με πολιτικό περιεχόμενο ή κατοικίες για τους υπηκόους της. Ο χώρος με τη σειρά του δίνει στον νόμο κατευθυντήριες γραμμές και τον οδηγεί να επιλέξει πιθανές μεθόδους παρέμβασης σε αυτόν (τον χώρο), καλώντας τον να αποφασίσει εάν και πώς θα πρέπει να κατασκευαστούν έργα αλλαγής του, από φράγματα μέχρι εθνικές οδούς. Κλείνοντας το σχήμα, η εξουσία ερειδεται, τουλάχιστον σε δημοκρατικά πολιτεύματα, στο δίκαιο, το οποίο ορίζει τη μορφή της ισχύος και τους νόμους του κράτους (SJ, 20). Το θεωρητικό αντίκρισμα αυτής της τριγωνικής σχέσης γεννά μέσα από τη διεπιστημονικότητα μία ώσμωση, όπου ο αστικός σχεδιασμός, η γεωγραφία και η αρχιτεκτονική συναντούν τα νομικά και την πολιτική επιστήμη.¹

Η αναζήτηση των κανόνων αυτής της διεπιστημονικής συνάντησης διέρχεται μέσα από την αναφορά σε δύο στοχαστές, οι οποίοι αποτελούν σημεία αναφοράς του παρόντος και αντιστοιχούν στις επιμέρους διασυνδέσεις του χώρου με το δίκαιο και την εξουσία. Ως προς τον στοχαστή που αναλύεται στο πρώτο μέρος, η σχέση χώρου και δικαίου αποτελεί τη ραχοκοκαλιά του έργου του Έλληνα νομικού Ανδρέα Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, καθηγητή περιβαλλοντικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Westminster. Η θεωρία του κυριαρχείται από την ιδέα του νομοτοπίου (lawscape), του χώρου όπως αυτός παρουσιάζεται μέσα από τον φακό του νόμου. Η ατομική ιδιοκτησία, ο κώδικας οδικής κυκλοφορίας, η ύπαρξη ή η έλλειψη πεζοδρόμων και οι φυλασσόμενες γειτονιές (gated communities) είναι απλώς μερικά από τα παραδείγματα που αποδεικνύουν την αποικιοποίηση του περιβάλλοντός μας από τους νόμους που το ελέγχουν, σε μία διασύνδεση φαινομενικά αόρατη, αλλά πανταχού παρούσα, πολύ κοντά στην επιφάνεια του κοινωνικού γίνεσθαι. Η σχέση μάλιστα αυτή αλλάζει διαρκώς, γεμίζει πτυχώσεις που αντιπροσωπεύουν το διαφορετικό σημείο παρατήρησης του καθενός από εμάς και την αέναη κινητικότητα που παρατηρείται: όπως άλλωστε περιγράφει η κοινωνιολογία δικαίου ήδη από τις απαρχές του 20^{ου} αιώνα, τόσο ο νόμος ως λόγος του δικαίου όσο και η κοινωνία, που ενυπάρχει πάντοτε στον χώρο ανάπτυξής της, αλλάζουν αδιάκοπα, εμπνεόμενοι ο ένας από την άλλη.

Συνεχίζοντας, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος δημιουργεί την έννοια της ατμόσφαιρας, ενός νομοτοπίου που κλείνει ερμητικά, παγιδεύοντας σώματα, ομάδες και αισθήσεις εντός της τοπικότητάς του. Οι ατμόσφαιρες μπορεί να είναι ευχάριστες, όπως η παραμονή μας σε έναν χώρο εστίασης, ή δυσάρεστες, όπως ο εγκλεισμός σε μία φυλακή, δεν παύουν όμως να αποτελούν κατασκευασμένα περιβάλλοντα, παρότι οι ίδιες προσπαθούν να παρουσιάζονται, με δαρβινικό σχεδόν τρόπο, ως φυσικό αποτέλεσμα της κοινωνικής δυναμικής, ως ένας ύπατος εξελικτικός βαθμός του

¹ Σε ορισμένους μάλιστα στοχαστές, μεταξύ των οποίων ο Ανδρέας Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος, η ώσμωση αυτή λαμβάνει μορφή παιγνίου.

χώρου και του νόμου μας. Με τη σειρά του, ο τεχνητός τους χαρακτήρας, ο οποίος ελέγχει το πώς αισθανόμαστε, σκεπτόμαστε και δρούμε εντός τους, ακρωτηριάζει την προσωπική μας αυτονομία. Αυτή η εκ της ατμόσφαιρας πίεση οδηγεί και στο τελευταίο μείζον στοιχείο της θεωρίας, την απόσυρση. Πρόκειται για την προσωπική αντίσταση στην απόπειρα οποιασδήποτε ατμόσφαιρας να μας παγιδεύσει στην ελεγχόμενη νομική και χωρική ραστώνη της, μία θραύση του υπάρχοντος περιοριστικού πλαισίου υπέρ μικρής κλίμακας επαναστάσεων. Εξέχουσα τέτοια περίπτωση απόσυρσης, ανάμεσα στον χώρο και στον νόμο, αποτελούν τόποι που συνδέθηκαν με το φεμινιστικό ή το πρώιμο ΛΟΑΤΚΙ κίνημα, οι οποίοι βρίσκονταν συνθήκως εκτός της φαλλοκρατικής δομής της πόλης, κρυμμένοι σε υπόγεια (SJ, 18). Τελικό σκοπό της ανάλυσης αποτελούν η ανεξαρτησία και η δημιουργία μίας καλύτερης συνθήκης, της χωρικής δικαιοσύνης, που θα επιτρέπει την τοπικά και νομικά ελεύθερη κίνηση των σωμάτων και των αισθήσεων, έξω και πέρα από την πίεση αυτών των περιοριστικών περιβαλλόντων.

Για λόγους επιστημονικής πληρότητας, η ως άνω θεωρία συμπληρώνεται τόσο με περιπτωσιολογία, όσο και ανάλογες θεωρητικές αναζητήσεις. Έτσι, επιχειρείται ο εμπλουτισμός με την ομώνυμη χωρική δικαιοσύνη του Αμερικανού γεωγράφου Σότζα. Βάσει αυτής της περισσότερο πραγματιστικής γραμμής σκέψης, η δικαιοσύνη επιδιώκει τη δημιουργία μίας ταξικά δικαιότερης πόλης, συνδέοντας τον χώρο με τις κοινωνικές ανάγκες των αδυνάτων και τους δικαστικούς αγώνες πραγμάτωσης της ουσιαστικής ισότητας. Αναλύοντας, μάλιστα, το παράδειγμα τέτοιων φαινομένων στο Λος Άντζελες, ο Σότζα προσθέτει στη συζήτηση ένα ακόμη συχνό ερώτημα της κοινωνιολογίας του δικαίου. Πρόκειται για τον ρόλο που η ακαδημαϊκή κοινότητα οφείλει να διαδραματίσει στη διελκυστίνδα της ισχύος, καθώς οι ερευνητές των σχετικών πεδίων συχνά διαμεσολαβούν μεταξύ των κοινωνικών αιτημάτων και των φορέων εξουσίας, φροντίζοντας να αναπτύξουν οι επιδιώξεις των κοινωνιών τα αποτελέσματά τους (SSJ, 157-178).

Κεντρικό στόχο της εργασίας αποτελεί η απόπειρα μεταφοράς όλου του παραπάνω σχήματος σε ένα επίπεδο απτά κοινωνικό, πολιτικό και κινηματικό με όχημα την πολυσχιδή διδακτική και συγγραφική δράση του Μανουέλ Καστέλς, ο οποίος μελέτησε στο πρώιμο έργο του τη δεύτερη εξεταζόμενη διασύνδεση, αυτή του χώρου με την εξουσία και την εν ευρεία έννοια πολιτική. Όπως θα αναλυθεί στο δεύτερο μέρος, έχοντας εκκινήσει την ακαδημαϊκή του διαδρομή από τον αστικό σχεδιασμό, οι ιδέες του Καστέλς αναδεικνύουν τη διασύνδεση της σύγχρονης πόλης με τις διεκδικήσεις των κατοίκων της, αλλά και την πολλαπλή φύση της ως τόπο, ιδεολογία και σύμπτωμα του σύγχρονου καπιταλιστικού κόσμου. Πάνω λοιπόν στο σώμα της πόλης, ο Καστέλς εντοπίζει τη διαρκή παρουσία του καταπιεστικού πολιτικού, πολιτισμικού και οικονομικού status quo, όπως αυτό κάθε φορά μετασχηματίζεται. Μαζί του, εν τούτοις, εμπεριέχονται και δυνατότητες αντίστασης κι ανατροπής που προκύπτουν εγγενώς, ακολουθώντας μία νευτωνική σχεδόν σχέση δράσης και κινηματικής αντίδρασης.

Μετέπειτα, ο ίδιος ασχολήθηκε με την ιδέα του δικτύου, τόσο ως κλειδί μελέτης της σύγχρονης εποχής, όσο και ως μέθοδο ανάδειξης της σύνθεσης εξουσίας και χώρου. Ως προς το πρώτο ζήτημα, ο Καταλανός κοινωνιολόγος εκκινεί επιχειρώντας μία χαρτογράφηση των αλλαγών στην οικονομία και στην παραγωγή, με τη μεταφορά από το κλασικό εργοστάσιο (το λεγόμενο πρότυπο του Φορντ) στη σύγχρονη έμφαση στην τεχνολογία και στην πληροφορία ως βασικούς πυλώνες της προόδου. Αυτή η εξέλιξη ανέτρεψε τις παραδοσιακές μονάδες εξουσίας, οδηγώντας σε ένα κράτος – δίκτυο, που επιχειρεί να προστατέψει την κυριαρχία του εκχωρώντας τμήματά της σε υπερεθνικούς και υποεθνικούς φορείς. Πρόκειται για ένα εμφανές

παράδοξο που οδηγεί σε μία πλουραλιστική πρόσληψη του νόμου, μεταξύ ενωσιακού κι εθνικού δικαίου, legis mercatoriae και τάσεων ενίσχυσης της διαμεσολάβησης. Παράλληλα, η παγκοσμιοποίηση κατέστησε τις εθνικές οικονομίες ιδιαίτερες ασταθείς, καθώς αυτές βασίζονται πλέον στην πληροφορία, στην αβέβαιη, δικτυακή φύση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων και στις ενίοτε εσφαλμένες εκτιμήσεις των οίκων αξιολόγησης. Επιπρόσθετα, η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας μετασχημάτισε την οικογένεια, ενώ οι υπόλοιποι θεσμοί διέρχονται κρίση, αποτυγχάνοντας να εμπνεύσουν τους πολίτες, όπως μαρτυρά η μειωμένη συμμετοχή στις εκλογές, στις θρησκευτικές και πολιτιστικές δράσεις, στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και στην ενεργό κοινωνικά ζωή εν γένει. Κι ακόμα, παρατηρείται η αλλαγή της σχέσης του ανθρώπου με τον χώρο, καθώς ο τελευταίος καθίσταται εύπλαστος και συνεχώς διαφοροποιούμενος, αλλά και με τον χρόνο, που μεταλλάσσεται και συμπυκνώνεται λόγω των τεχνολογικών δυνατοτήτων.

Η παρατηρούμενη αντίδραση σε αυτό το τοπίο συμπίπτει με το δεύτερο ζήτημα, τη σχέση δηλαδή της εξουσίας και της αντίστασης με τον χώρο, και αφορά την αναδυόμενη έμφαση στην ταυτότητα, ως στέρεο – υποτίθεται – έδαφος πάνω στο οποίο το άτομο μπορεί να δομήσει την προσωπικότητά του. Η ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων κάθε είδους, με ταυτοτικά συχνά κριτήρια, αντιπαλεύει τις άνωθεν επιταγές και αγωνίζεται για την εγκαθίδρυση διαφορετικών, περισσότερο προσιτών αξιών, μακριά από τεχνοκρατικές επιδιώξεις. Ο Καστέλς, μάλιστα, αποφεύγει να ξεχωρίσει μεταξύ των αξιών αυτών: χριστιανικές και περιβαλλοντικές οργανώσεις, φεμινίστριες κι εθνικιστές, ομάδες γειτονιάς κι εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα είναι στην πραγματικότητα συμπτώματα του ίδιου φαινομένου. Οι διαφορετικές κατευθύνσεις τους, εμποτισμένες από συντηρητικά ή προοδευτικά ιδεώδη, δεν αναιρούν την ταύτισή τους ως προς τον ζήλο τους να προτείνουν εναλλακτικές μορφές οργάνωσης, ευελπιστώντας σε ένα καλύτερο αύριο. Ατομικά, η αναζήτηση της ταυτότητας και η συνεπακόλουθη ένταξη στην αντίστοιχη ομάδα αποτελεί το κυρίαρχο μέσο αντίστασης στην εξουσία και αναδιάταξης του χώρου και του δικαίου, μία στροφή σε διαφορετικές αντιλήψεις για το φαινόμενο της ισχύος.

Ευρύτερα, τα δίκτυα αποτελούν τη βασική κοινωνιολογική συνεισφορά του όψιμου Καστέλς. Η υπόστασή τους είναι διττή, καθώς κάθε ένα από αυτά είναι κυριολεκτικό, περιλαμβάνοντας τις κοσμογονικές τεχνολογικές δυνατότητες του καιρού μας, αλλά και μεταφορικό, εγκολπώνοντας ομάδες ατόμων που συνεργάζονται επί τη βάσει κοινών επιδιώξεών τους για να αυξήσουν τον πλούτο ή την ισχύ τους. Για να τεθεί διαφορετικά, τα δίκτυα λειτουργούν και ως έννοια σύνδεσης της εξουσίας με τον χώρο, καθώς η ισχύς, όπως θα αναπτυχθεί, εμπεριέχεται σε αυτά, ενώ το κυριολεκτικό σκέλος της υπόστασής τους διασφαλίζει τη χωρική διάσταση του οικοδομήματος. Ακόμα παραπέρα, ο ατέρμονος αγώνας ισχύος των προσώπων και των συμφερόντων να επιβάλουν τους κανόνες των δικτύων, να αποκλείσουν τους ανταγωνιστές τους και να αντικρίσουν κατάματα τους άλλους θεσμούς και πρόσωπα, φιλικά ή εχθρικά, είναι οδηγός της κοινωνικής πορείας: μία πυξίδα για αντίσταση αποσκοπούσα στην αλλαγή κατεύθυνσης των δικτύων προς άλλους, κοινωνικότερους στόχους.

Μετά την αναγκαία αυτή ανάλυση του πρωτογενούς υλικού, θα καταδείξουμε ότι παρότι οι δύο αυτές θεωρίες φαντάζουν μάλλον συγκρουόμενες, έχουν αρκετά παραπληρωματικά σημεία όσον αφορά την ψηφιακότητα, την ιδέα της αντίστασης και την ανάγκη για ανανοηματοδότηση του ανθρώπινου βίου. Από τη μία, ο Φιλίππουλος – Μιχαλόπουλος προτιμά την προσωπική πρόσληψη των φαινομένων, με έμφαση στο σώμα ως μονάδα και συσσωμάτωση. Η εξουσία ασκείται επί των

σωμάτων καθ' εαυτών, ο χώρος εμπνέει ή πνίγει το άτομο, το δίκαιο το απελευθερώνει ή το υποδουλώνει κι εν τέλει το ίδιο το πρόσωπο, συμπλέοντας με άλλα σώματα, ανθρώπινα ή μη, κρατά το κλειδί της απελευθέρωσής, του αναστοχασμού και της αναδημιουργίας του. Από την άλλη, ο Καστέλς ερευνά πολυετείς μετασχηματισμούς στην κρατική λογική, την δράση των εταιρειών και τα χρηματιστηριακά προϊόντα, καταλήγοντας σε ευρεία συμπεράσματα για τη συσχέτιση του ανθρώπου με την οικογένεια, το φύλο, το έθνος, την πολιτική, ακόμα και την ίδια τη ζωή.

Ο σκοπός αυτής της εργασίας είναι να συγκεράσει τις δύο θεωρίες, εγείροντας προβληματισμούς και αντλώντας απαντήσεις, ώστε να κατασκευάσει ένα νέο σχήμα, βασισμένο στα προαναφερθέντα παραπληρωματικά στοιχεία τους. Χρησιμοποιώντας την ιδέα της κινητοποίησης του Καστέλς, επιχειρείται μία περισσότερο πολιτικά φορτισμένη ανάγνωση της απόσυρσης και της θραύσης, προσδιορίζοντάς τις ως όργανα συλλογικής αντίδρασης. Αντιστρόφως, οι γενικές ρήσεις περί ταυτότητας, χώρου και χρόνου μπορούν, αν εφαρμόσουμε τις ιδέες του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, να αποκτήσουν έναν περισσότερο λείο, προσωπικό χαρακτήρα, υπογραμμίζοντας τις συνέπειές τους στον καθέναν από εμάς. Και, τέλος, η διαλεκτική αλυσίδα, από το ατομικό στο συλλογικό και πάλι πίσω, μπορεί να δημιουργήσει μία εύκολα κατανοήσιμη κοινωνική θεωρία και συνάμα να διευρύνει τον φακό, ανατροφοδοτώντας την υψηλή ανάλυση με συνεχώς ανανεούμενη πρώτη ύλη.

Συνολικά, η ανάταξη των ιδεών του Καστέλς και του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου με τρόπο κριτικό, ο οποίος λαμβάνει υπόψη ταυτόχρονα τόσο επιμέρους στοιχεία όσο και γενικά το έργο τους, χρησιμοποιείται και ως εργαλείο προσέγγισης μεταξύ των δύο στοχαστών. Η απόπειρα, μάλιστα, να πραγματοποιήσουμε αυτή τη σύζευξη αποτελεί τελικά και το βασικό ερώτημα αυτής της εργασίας, μέσω μίας πολυεπίπεδης αναζήτησης στις επιστήμες της κοινωνιολογίας, του δικαίου και της γεωγραφίας. Πέρα και μέσα από τις απόψεις των στοχαστών, επιχειρείται μία περαιτέρω διερεύνηση της σχέσης των τριών στοιχείων με άλλα παραδείγματα και σκέψεις για τα τυχόν κοινά τους σημεία, οι οποίες ερείδονται στη βιβλιογραφική έρευνα αλλά και την προσωπική παρατήρηση.

Οι δύο τους είναι μάλιστα στενά συνδεδεμένες, καθώς το ερώτημα δεν μπορεί να υπάρξει δίχως τις αφορμές του, ακριβώς λόγω της θέσης του και της φύσης του. Οι συζητήσεις για την εξουσία και τον χώρο έρχονται στην πραγματική τους διάσταση μόνο όταν τις αντιμετωπίζουμε ως κομμάτι αυτού που αντικρίζουμε ανοίγοντας το παράθυρο, μπαίνοντας στο λεωφορείο, δουλεύοντας ή σπουδάζοντας, προτάσσοντας συνολικά την αξία της καθημερινής ζωής ως αντικείμενο μελέτης. Και αυτό διότι ο ημερήσιος βίος οδηγεί σε μία άμεση πρόσληψη των φαινομένων, αποκαθαρμένη από ιδεολογικά και τεχνοκρατικά στοιχεία, προσφέροντας νέες ερμηνευτικές δυνατότητες.² Ερείδομαι εδώ και στο έργο του Λεφέβρ, που ανέδειξε την (αστική) καθημερινότητα ως βασικό διακύβευμα μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και της τεχνογραφειοκρατίας (ΡΔΠΔ, 22), τονίζοντας τη μετατροπή όλων αυτών των συνήθων δραστηριοτήτων σε πεδίο πιθανής έντασης μεταξύ εξουσίας, νόμου και χώρου: το φαινομενικά αδιάφορο γίνεται κρίσιμο, καθορίζοντας την ατομική και κοινωνική (συν)ύπαρξη.

² Colebrook, Claire, «The Politics and Potential of Everyday Life», *New Literary History*, 2002, τόμος 33, τεύχος 4, σελ. 687–706, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/20057751>

Εκτός των αναφορών αυτών, για την εύρεση φαινομένων προς εξέταση γίνεται χρήση πηγών από τον τύπο και τα ιστολόγια ως πρόσθετων μεθοδολογικών εργαλείων, που τονίζουν την απτή διάσταση των εξεταζόμενων και αποτελούν συνέχιση της τάσης των δύο βασικών στοχαστών να χρησιμοποιούν εκτεταμένα ιστορικά, καλλιτεχνικά και κοινωνικά παραδείγματα στο έργο τους (ενδεικτικά PI, 110-144 & SJ, 88, 177). Στα πλαίσια αυτής της έρευνας του εν Ελλάδι καθημερινού, το ολοένα αυξανόμενο οικιστικό πρόβλημα της Αθήνας,³ με τις συνέπειές του για τους φοιτητές, τους εργαζόμενους και τη δημογραφία της χώρας καθώς και τα παράπλευρα νομικά ζητήματα που γεννά ως προς το καθεστώς των βραχυχρόνιων μισθώσεων και χρυσών βίζα, συνιστά εξέχον παράδειγμα. Σε άλλη, εξίσου προφανή περίπτωση, τα εργοτάξια του μετρό γεννούν συζητήσεις για τη στόχευση, τους προβληματισμούς και τις αβλεπίες της κατασκευής του, αναδεικνύοντας και τις αντιδράσεις κοινωνικών ομάδων και πολιτικών φορέων. Ακόμη, ζητήματα μειονοτήτων, έμφυλες οπτικές, ηθικές προεκτάσεις του εξευγενισμού και της γκετοποίησης αποτελούν πλέον όχι μόνο «απλώς πολιτισμικά» φαινόμενα, μα κομμάτι του δημόσιου λόγου, των αντιπαραθέσεων εκλεγμένων αρχών αλλά και βίωμα των κατοίκων της πόλης.

Σε διεθνές επίπεδο, από τη μελέτη της Πόλης του Μεξικό στις επιστημολογίες του νότου έως την εναλλακτική γειτονιά του Σαν Φρανσίσκο, κι από τη δημιουργία σχεδιασμένων πόλεων έως τον συνεχιζόμενο φυλετικό διαχωρισμό των οικιστικών ενοτήτων στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Νότια Αφρική, είναι προφανείς οι δεσμοί εξουσίας, χώρου και δικαίου. Παραδείγματα όπως αυτά, παρμένα από αναφορές του τύπου και των ιστολογίων από όλες τις περιοχές του πλανήτη, αποδεικνύουν την προβληματική φύση των υπάρχουσών συνδέσεων κι επιτείνουν το αίσθημα της ανάγκης για αλλαγή τους. Κατά συνέπεια, το κυρίαρχο θεωρητικό ερώτημα, το εάν και πώς οι δύο θεωρίες μπορούν να συνυπάρξουν, συμπληρώνεται από το πρακτικό αντίκρισμα της σύνδεσης αυτής.

Εν κατακλείδι, θα πρέπει να τονιστεί και το ότι αυτή η επιχείρηση διασύνδεσης εμπεριέχει πρωτότυπα στοιχεία, καθώς παρά την καταγωγή του, το έργο του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου δεν έχει εξεταστεί ποτέ έως τώρα στη χώρα μας. Η έκθεση, συνεπώς, των ιδεών του, όπως αυτές παρουσιάζονται κυρίως στο «Spatial Justice: Body, Lawscape, Atmosphere», αλλά και σε πλήθος άλλων κειμένων του, αποτελεί μία προσπάθεια να καταστεί ευρύτερα γνωστή αυτή η πρωτοποριακή θεωρία και να αποτελέσουν κτήμα τα σημαντικά εργαλεία απελευθέρωσης από το περιοριστικό πλαίσιο τα οποία προτείνει. Έτι περαιτέρω, πρωτότυπη κρίνεται και η γενικότερη ενασχόληση με το πεδίο της νομικής γεωγραφίας, καθώς αυτή η ριζοσπαστική οπτική γωνία, που βρίσκεται άλλοτε εντός και άλλοτε εκτός της νομικής επιστήμης και τονίζει τις διασυνδέσεις της αμοιβαίας παραγωγής χώρου, εξουσίας και νόμου (ESL 1-12), δεν έχει επίσης αναλυθεί στην ελληνική βιβλιογραφία. Τέλος, στην πρωτοτυπία του παρόντος εγχειρήματος περιλαμβάνεται και η απόπειρα να ενωθεί ο επιστημονικός λόγος τόσο με τη δοκιμαϊκή γραφή όσο και με το ύφος της καθημερινής ζωής, με έμπνευση από το ίδιο το έργο του Έλληνα νομικού, όπου η θεωρητική αναζήτηση μολιάζεται με τον λογοτεχνικό τρόπο έκφρασής του και τις πολυάριθμες αναφορές σε βιβλία και έργα τέχνης.

³ Κοσμάς, Πάνος, «Οξύτατο κοινωνικό πρόβλημα η στεγαστική κρίση», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: https://www.efsyn.gr/oikonomia/elliniki-oikonomia/444155_oxytato-koinoniko-problima-i-stegastiki-krisi

B. Επιστημολογική οριοθέτηση

Σε επίπεδο επιστημολογίας, η διασύνδεση των θεωριών και η απάντηση στην κεντρική ερώτηση προϋποθέτει την επίκληση πολλαπλών κλάδων. Αρχικά, για να αποδειχθεί η σχέση της θεματικής αυτής με το αντικείμενο της κοινωνιολογίας του δικαίου, εκκινούμε από τη θέση πως η κλασική θετικιστική άρνηση των εξωτερικών στοιχείων στο δίκαιο αδυνατεί να συλλάβει τον νόμο του σήμερα, αφού αρνείται να εγκαταλείψει την πυραμίδα του Κέλσεν. Ακόμα περισσότερο, αδυνατεί να αντικρίσει κατάματα τη δικαιοσύνη ως αξία, καθώς αποτελεί όχημα που επιτρέπει σε άλλα στοιχεία και συμφέροντα να παρεισφρήσουν στον νόμο, πάντοτε ενδεδυμένα με τον μανδύα της ουδετερότητας. Νεφελώδεις οικονομικές επιδιώξεις όπως η πανταχόθεν εκφραζόμενη πίστη στην ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα, γενικές επικλήσεις στο (άλλοτε εθνικό κι άλλοτε ατομικό) συμφέρον και αντιγραφή ενωσιακών νομοθετικών προτύπων χωρίς μέριμνα για τις πιθανές ιδιαιτερότητες του κάθε κράτους – μέλους αποτελούν λίγες μόνο από τις σχετικές περιπτώσεις. Φυσικά, η ύπαρξη αυτών των αφανών επιδιώξεων καθιστά το θετικιστικό πρότυπο ανίκανο να αντιμετωπίσει τα προβλήματα και να προτείνει λύσεις για την προάσπιση των δικαιωμάτων, την ανάπτυξη και την πρόοδο. Την ίδια στιγμή, αποδεικνύει το μη βιώσιμο αυτής της λογικής, καθώς και τον εμφανή κίνδυνο διολίσθησης σε μία φορμαλιστική αντίληψη του νόμου.

Η κοινωνιολογία δικαίου, ως εσωτερικό εργαλείο των νομικών για την ανανοηματοδότηση του νόμου, μπορεί να δράσει συγκολλητικά ανάμεσα στα διαφορετικά πεδία μελέτης που διαφαίνονται στα επιλεχθέντα κείμενα. Το βασικό δηλαδή αίτημά της, για έναν νόμο ο οποίος αφουγκράζεται το κοινωνικό γίγνεσθαι, ξεφεύγει από τα βιβλία κι αγγίζει την πράξη, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα από έναν γόνιμο και ανιδιοτελή διάλογο, προάγγελο κοινωνικής αλλαγής και συνοχής. Το φαινόμενο αυτό δρα ως το καταλληλότερο επιχείρημα για την περαιτέρω ανάπτυξη του κλάδου. Ο ορισμός της ως κοινωνικής ματιάς στον νόμο εκφράζει με τρόπο στοχευμένο το δυνατότερό της σημείο: την τάση για ένα ουσιαστικώς ορθό δίκαιο, διαπνεόμενο από ευθυδικία και φροντίδα για τα υποκείμενά του. Σε δεύτερο χρόνο, η φροντίδα αυτή συνεπάγεται και την αύξηση της πίστης στον νόμο, καταπολεμώντας τη δικαϊκή ανενέργεια, τη συχνή αδυναμία δηλαδή του νόμου να ρυθμίσει ουσιαστικά τα κοινωνικά φαινόμενα, παραμένοντας αντίθετα ανεφάρμοστο, κενό γράμμα.

Με μία πιο στοχευμένη επισκόπηση στην επιστημολογία των δύο θεωρητικών, καθίστανται απολύτως ευκρινείς και οι επιμέρους καταβολές τους, τα ερείσματα και οι στοχαστές από τους οποίους δανείστηκαν στοιχεία προκειμένου να αναπτύξουν τις σκέψεις τους. Για τον Φιλιππόπουλο – Μιχαλόπουλο, κύρια πηγή έμπνευσης είναι η θεωρία των συστημάτων, οι ιδέες του Λούμαν για συστήματα που δημιουργούνται, μεταβάλλονται, αναπτύσσουν θεσμούς, δεσμούς και διαδικασίες από μόνα τους. Μπορεί η ατμόσφαιρα να περιλαμβάνει στοιχεία διαφόρων ειδών (κοινωνικά, οικονομικά, φυλής, φύλου κ.λπ.) και να εμφανίζεται σε ένα επίπεδο πολύ κοντινότερο στην ενσώματη ανθρώπινη ύπαρξη από την κοινωνική διαφοροποίηση, δεν παύει μολαταύτα να είναι μία εξωτερική ως προς τους κοινωνούς διαδικασία, η οποία, μάλιστα, διακρίνεται για την παραδοξοποίηση και αποπαραδοξοποίησή της. Όπως δηλαδή ο νόμος κατά Λούμαν δημιουργείται μεν άνευ της δικής μας συνεισφοράς, ισχύει όμως επειδή εμείς συμπεριφερόμαστε σύμφωνα με τα κελεύσματα του, έτσι και η ατμόσφαιρα του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου κατασκευάζεται τεχνητά, προσπαθώντας, όμως, να πείσει τα εντός της σώματα για το αντίθετο. Η κανονικοποίηση εν τέλει της ατμόσφαιρας πληροί το μείζον κριτήριο των συστημικών θεωριών. Η ιδέα ότι «έτσι έχουν τα πράγματα», καθιστά το σύστημα

κλειστό, ξένο προς τα ελεύθερα σώματα, προσδίδοντάς του έναν χαρακτήρα εχθρικό και περιοριστικό. Η συνάρτηση, λοιπόν, του χώρου και του δικαίου, συνολικά και στις επιμέρους εμφανίσεις της, προκύπτει ακριβώς από τη μετατροπή του διπόλου σε σύστημα, σε κλειστό χώρο με τους δικούς του κανόνες και κώδικες, συχνά αντίθετο στις πραγματικές ανάγκες των σωμάτων.

Ο εγκλωβισμός, μάλιστα, του ατόμου στη φενάκη των ατμοσφαιρών και η συνακόλουθη προτροπή του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου για απόσυρση και θραύση ως εργαλεία χωρικής δικαιοσύνης (SJ 174-219) θυμίζει τη διαπάλη της βιοκοινότητας με τα συστήματα στον Χάμπερμας. Η στροφή στο δίκαιο, η διαπίστωση της αποικιοποίησης από τα συστήματα ή τις ατμόσφαιρες και η ανάγκη συνειδητότητας αποτελούν ξεκάθαρους παραλληλισμούς, έστω κι αν ο Έλληνας νομικός αντικαθιστά την κοινωνία πολιτών με μία απόλυτα προσωπική απελευθέρωση, αφήνοντας κατά μέρος την πολιτική, συζητητική και συμμετοχική διάσταση των φαινομένων.

Μεταφερόμενοι στον Καστέλς, είναι εμφανής η προσθήκη της πολιτικής κι εξουσιαστικής διάστασης των συστημάτων/ατμοσφαιρών διά της επανάληψης της επωδού περί μετάβασης από την κυριαρχία επί των σωμάτων στην κυριαρχία επί του νου.⁴ Η δεύτερη κρίνεται ως εμφανώς καλύτερη για τους εξουσιάζοντες από την πρώτη, καθώς διασφαλίζει την πλήρη συμμόρφωση, αυξάνοντας την πειθώ στα όποια κελεύσματα, μειώνοντας τις πιθανότητες αντίδρασης και το κόστος της επιτήρησης των αντικειμένων της. Πρόκειται για μία μετεξέλιξη της κριτικής του Φουκώ στο εξουσιαστικό φαινόμενο, καθώς η οπτική για την ισχύ μεταβάλλεται με το πέρασμα των χρόνων. Το κάθετο μοντέλο του ηγεμόνα και των υπηκόων υποχωρεί κι η νέα κατάσταση αποτελεί μία σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο κοινωνιολόγων.

Έτσι, ο Φουκώ εντοπίζει την ύπαρξη μίας οριζόντιας εξουσίας η οποία αναπαράγεται διαρκώς και καθιστά τα πρόσωπα, ενίοτε την ίδια στιγμή, τόσο φορείς της όσο και υπηκόους της. Το εξουσιαστικό πλέγμα, εμφανέστερο σε τόπους τιμώρησης ή φροντίδας, όπως η φυλακή, το νοσοκομείο, το ψυχιατρείο και η οικογένεια, επιτρέπει τη διατήρηση και διαχείριση του status quo, γεννώντας άνισες δυναμικές και μετατρέποντας τον φύλακα, τον γιατρό ή τον γονέα σε όργανο της διατήρησής της. Η, έστω ευσυνείδητη, εκτέλεση του καθήκοντος είναι τελικά μία επέμβαση στον νου των κυβερνωμένων, που μαθαίνουν να σκέφτονται όπως η εξουσία επιθυμεί.⁵

Από την άλλη, η εξουσία στον Καστέλς δεν πηγάζει απλώς από τις σχέσεις αυτές, αλλά ενυπάρχει στα δίκτυα. Η διττή υπόσταση που περιγράφηκε ανωτέρω, το δίκτυο ως ομάδα ανθρώπων κι ως συνεχής ροή ιδεών, κεφαλαίων, πληροφοριών, μετατρέπεται σε πολλαπλές μορφές δράσης και κυριαρχίας. Εντάσσοντας και αποκλείοντας, θεσπίζοντας κανόνες, δημιουργώντας κι εναλλάσσοντας τις συνδέσεις του, το δίκτυο γίνεται φαινόμενο δυναμικό, αυτόνομο και τελικά αυτόφωτο ως φορέας εξουσίας, πέρα και πάνω από τους κόμβους του. Αναζητώντας εν τέλει περισσότερο δυσδιάκριτες και πολύπλοκες ατμόσφαιρες, που δημιουργούνται και διαπερνώνται από τα δίκτυα, ο Καστέλς καταλήγει σε νεωτερικά, εξίσου βέβαια κριτικά, συμπεράσματα για την ισχύ και τον ρόλο του ατόμου εντός της.

Εμφανής στο έργο του Καστέλς είναι και η επίδραση κλασικών κοινωνικών στοχαστών. Αναφορά εδώ γίνεται κυρίως στις θέσεις του Μαξ Βέμπερ, του οποίου η

⁴ Ενδεικτικά, στο: Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», *International Journal of Communication*, 2007, τόμος 1, σελ. 238-266

⁵ Foucault, Michel, «The Subject and Power», *Critical Inquiry*, 1982, τόμος 8, τεύχος 4, σελ. 777-95, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/1343197>

νεωτερικότητα είναι αναπόδραστη, αλλά και αποτέλεσμα της έμμεσης έστω λειτουργίας και παρέμβασης του κράτους. Αντίστοιχα, παρά την ενίοτε σφοδρή κριτική του, ο Καστέλς υπογραμμίζει πάντοτε τον ρόλο του κράτους στα κοινωνικά τεκταινόμενα, έστω κι εάν ο ρόλος αυτός υλοποιείται συχνά διά της απορρύθμισης εν ονόματι της αυτορρύθμισης. Συμπληρωματικά, με το έργο του συνδέονται και μετανεωτερικές ιδέες όπως ο κώδικας – νόμος του Λέσιγκ, αποτελώντας συγγενείς διατυπώσεις της δομής και της λειτουργίας του δικτύου.

Είτε επιλέξουμε θεωρίες που αντιμετωπίζουν τον ισχύοντα νόμο ως επαρκή για την παραγωγή κοινωνικότερων αποτελεσμάτων, είτε άλλες που στοχεύουν στον δικαίκο μετασχηματισμό, μία κοινωνία – νομική έρευνα δεν μπορεί να μην λάβει υπόψη της ζητήματα ισχύος, δικαίου και χώρου, ακριβώς επειδή εκεί ενυπάρχει, εκεί διαδραματίζεται οτιδήποτε το ανθρώπινο. Οι θεωρίες του μετασχηματισμού, οι κριτικές νομικές σπουδές, αντιλήφθηκαν το αληθές της ανωτέρω ρήσης, επεξεργάστηκαν τη σημασία των τόπων και άρχισαν προοδευτικά να εντάσσουν στοιχεία από επιστήμες που αφορούν την πρόσληψη του χώρου, χρησιμοποιώντας τες συχνά ως πειστήρια για την υποστήριξη των θέσεών τους. Έτσι, για παράδειγμα, προέκυψαν οι μελέτες για τον συνεχιζόμενο ως σήμερα οικιστικό φυλετικό διαχωρισμό στις ΗΠΑ και οι συζητήσεις περί ανδροκρατούμενου δημόσιου χώρου, από τα ονόματα των οδών έως τον φωτισμό των δρόμων.⁶

Το εκφρασθέν «παράπονο» του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου περί της καθυστέρησης αυτής της σύγκλισης προκύπτει σαφώς από την ψυχρή υποδοχή την οποία επιφύλασσε ο νομικός κόσμος. Ευτυχώς, οι νομικές γεωγραφίες⁷ όχι μόνο άντεξαν την αρχική περιφρόνηση, αλλά μπολιάστηκαν με κριτικό χαρακτήρα, αναλαμβάνοντας να δημιουργήσουν ένα νέο εργαλείο τόσο για την επιστημονική διαθεματικότητα, όσο και για τη γείωση του επιστημονικού έργου στο πεδίο εφαρμογής και κρίσης του, στην αληθινή κοινωνική και οικονομική ζωή. Το παράδειγμα του Σότζα, ο οποίος όπως θα δούμε πέρα από τη θεωρητική ανάλυση, χάραξε τη μέχρι σήμερα πρωτοποριακή δημόσια συγκοινωνία του Λος Άντζελες, είναι ενδεικτικό. Αποδεικνύοντας, μάλιστα, την αντιστοιχία με την κυρίως οπτική της εργασίας, κριτικοί νομικοί γεωγράφοι χρησιμοποιούν την ίδια ορολογία με τον Φιλίππου – Μιχαλόπουλο (π.χ. ESL 11 & 190-214), έστω και αν εκεί οι όροι αποκτούν αναμενόμενα έναν περισσότερο γεωγραφικό και λιγότερο νομικό ή ψυχολογικό χαρακτήρα.

Ο τόσο σύγχρονος αυτός κλάδος, με τις επιμέρους διαφωνίες και διακλαδώσεις, δίνει στον χώρο τον χώρο του μέσα στην κοινωνική θεωρία, καθιστώντας τον ισόκυρο παίκτη των πολύ παραδοσιακότερων εννοιών του δικαίου και της εξουσίας. Έτι περαιτέρω, καθιστά τις κριτικές νομικές γεωγραφίες διαιτητή μεταξύ νόμου και ισχύος, απόδειξη της επιβολής (ή της προβολής) του ενός στην άλλη κι αντίστροφα. Αυτό, σαφώς, δεν συνεπάγεται μία ομοιόμορφη επιστημολογική κατάσταση. Η έκταση κι ο τρόπος της σύνδεσης, όπως κι η προτεραιοποίηση μεταξύ

⁶ Γρηγοριάδου, Εύα, Αλεξίου, Πηνελόπη, *Feminist mappings, The experience from the Ioannina – Bridges of participation project*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Ιδρύματος Heinrich Böll, 2023, σελ. 24. Το βιβλίο σε ηλεκτρονική μορφή είναι προσπελάσιμο εδώ: https://urbana.gr/wp-content/uploads/2024/05/Feminist-Mappings_Ioannina-Bridges-of-Participation.pdf

⁷ Οι οποίες, όπως ήδη αναπτύχθηκε, αποτελούν προσπάθεια διασύνδεσης του χώρου με τον νόμο. Αναλυτικότερα, μερικές από τις νομικές γεωγραφικές προσεγγίσεις της δεκαετίας του 1980 προέκυψαν από την ανάγκη τοπικής μελέτης των φυλετικών ή αστικών διακρίσεων, αφορμώμενες από τον νομικό ρεαλισμό. Άλλες συνδέθηκαν στον ίδιο χρόνο με το κίνημα των κριτικών νομικών σπουδών, αναζητώντας μία εσωτερική οπτική. Τέλος, περισσότερο πρόσφατα, οι νομικές γεωγραφίες ήρθαν κοντά στην ανθρωπολογία και σε μελέτες σχετικές με τη σχέση του τοπικού με το χρονικό (ESL 1-18).

του κοινωνιοτοπικού ή του κοινωνιονομικού στοιχείου αποτελούν αντικείμενα έντονης έριδας μεταξύ των διανοητών από τους οποίους αντλούνται στοιχεία. Η τάση αυτή όμως αποδεικνύει ακριβώς την (ανάγκη για) ραγδαία εξέλιξη του κλάδου και την επέκτασή του προς πάσα κατεύθυνση, δίνοντας λύσεις ριζοσπαστικές κι ενταγμένες σε ένα νέο περιβάλλον γνώσης και κριτικής.

Εν κατακλείδι, το «πάντρεμα» των στοιχείων του τίτλου είναι μακρινό και μεγάλο, σημαδεύει τον χάρτη από την απαρχή του πολιτισμού, αναδεικνύοντας ομοιότητες, τάσεις και διαφορές. Είναι, βεβαίως, αυτοστιγμαί και μία συνύπαρξη κοντινή κι εμφανής, που φωσφορίζει στα ενοικιαστήρια και τις κλειστές πλατείες με έργα του μετρό. Παρά τις διαφορετικές τους ιδιότητες και προσεγγίσεις, ο Φιλίππουλος – Μιχαλόπουλος και ο Καστέλς παραμένουν αταλάντευτα προσηλωμένοι σε αυτή την προσέγγιση της ανάδειξης της πλήρους εικόνας, μεταξύ γεωγραφίας, κοινωνιολογίας, πολιτικής και δικαίου. Και η παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρεί, αφορμώμενη από τα κείμενά τους, να φέρει εγγύτερα τις προσεγγίσεις τους και να διαρρήξει, έστω λίγο, το δίκτυο και την ατμόσφαιρα.

Γ. Χωρική Δικαιοσύνη: Σώμα, νομοτοπίο, ατμόσφαιρα

Ξεκινώντας από μία κάπως περισσότερο εκτεταμένη βιογραφική παρουσίαση του συγγραφέα, ο Ανδρέας Φιλίππουλος – Μιχαλόπουλος είναι απόφοιτος νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και συνέχισε τις σπουδές του στο Λονδίνο, με μεταπτυχιακό στο King's College και διδακτορική διατριβή στο Birkbeck. Σήμερα διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του Westminster, έχοντας ιδρύσει μάλιστα και Εργαστήριο Νόμου και Θεωρίας.⁸ Επιπλέον, είναι καλλιτέχνης, δραστηριοποιούμενος στα πεδία της συγγραφής, της φωτογραφίας, της βιντεογραφίας, της γλυπτικής, της ζωγραφικής και του installation. Μεταξύ άλλων, έργα του έχουν εκτεθεί στην Biennale της Βενετίας και στην πινακοθήκη Tate του Λονδίνου.⁹

Είναι συνεπώς επόμενο μία τέτοια προσωπικότητα, με ανησυχίες καλλιτεχνικές και ακαδημαϊκές, να διαθέτει μία ιδιαίτερη (προ)οπτική των πραγμάτων. Η γραφή του, γεμάτη αναλογίες, μεταφορές και αναφορές σε κείμενα επιστημονικά και λογοτεχνικά, κρίνεται ιδιαίτερα σύνθετη, καθιστώντας την πρώτη ανάγνωση αρκετά απαιτητική. Θυμίζοντας τις «Αόρατες Πόλεις», που πιάνουν το νήμα από την άλλη άκρη του, ο Φιλίππουλος – Μιχαλόπουλος επιδιώκει κι εκείνος να μιλήσει για την κρίση των πόλεων και του φυσικού περιβάλλοντος, να αναζητήσει όπως ο Καλβίνο «απομνημονεύσεις, επιθυμίες κι ανταλλαγές»¹⁰ που συνεχώς αναδημιουργούν τη ζωή όπως την ξέρουμε, κατασκευάζοντας το σκηνικό της και γράφοντας το λιμπρέτο της. Πέραν των στοιχείων του ύφους, η θεωρία του παρουσιάζεται και στην ουσία της εξαιρετικά πρωτότυπη και ρηξικέλευθη, μακριά από κοινούς τόπους, τίκτοντας μία χωρική δικαιοσύνη αλλιώτικη, στοχευμένη και διαπεραστική.

⁸ University of Westminster, «Professor Andreas Philippopoulos - Mihalopoulos», προσπελάσιμο εδώ: <https://www.westminster.ac.uk/about-us/our-people/directory/philippopoulos-mihalopoulos-andreas>

⁹ Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, «About and Contact», προσπελάσιμο εδώ: <https://andreaspm.com/about-contact/>

¹⁰ Καλβίνο, Ιταλο, *Οι Αόρατες Πόλεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2009, σελ.16-17

i. Χωρική δικαιοσύνη, εμμένεια και συνεχές

Για να ορίσω την πρωταρχική έννοια της χωρικής δικαιοσύνης, αξιολογείται ένα αξίωμα από τη νευτώνια φυσική, σύμφωνα με το οποίο κάθε σώμα δύναται να κατέχει συγκεκριμένη θέση στον χώρο σε ένα ορισμένο χρονικό σημείο. Η δε κατοχή της θέσης αυτής καθιστά λογικώς αδύνατη την ύπαρξη άλλου σώματος στο ίδιο μέρος την ίδια στιγμή. Επομένως, η ιδέα της κατοχής του χώρου (είτε αυτός είναι μία θέση καθηγητή σε κάποιο πανεπιστήμιο, είτε ένα πεδίο βοσκής ή ένα σπίτι σε συγκρότημα εργατικών κατοικιών) δύναται να αποτελέσει πεδίο σύγκρουσης μεταξύ σωμάτων, λόγω της κοινής τους επιθυμίας για κατοχή. Ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος προσθέτει σε αυτό το πρώτο συμπέρασμα τις ριζοσπαστικές ιδέες της κβαντικής φυσικής, σύμφωνα με την οποία τα αντικείμενα δεν αποτελούνται από σωματίδια, αλλά από επίπεδα. Τα σωματίδια αποτελούν απλώς την αποτύπωση που προκύπτει από την δική μας παρατήρηση των φυσικών φαινομένων, επομένως και η ύπαρξη στον χώρο χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.¹¹ Ακόμη κι έτσι, η σύγκρουση μεταξύ τους, η κοινή επιθυμία του υπάρχουν στο ίδιο σημείο, παραμένει ενεργός. Αυτή η σύγκρουση σωμάτων με κοινές επιθυμίες είναι η χωρική δικαιοσύνη, την οποία ο στοχαστής επιχειρεί να καταστήσει υλική και ενσώματη, αλλά και να την συνδέσει άρρηκτα με τον νόμο και τους στόχους του (SJ, 3).

Το ενσώματο στοιχείο διαπερνά όλο το έργο, γι' αυτό και ακολουθεί και ο δικός του ορισμός από τον ίδιο τον συγγραφέα. Πρόκειται για μία απόπειρα αποκέντρωσης από το μεμονωμένο ανθρώπινο σώμα, κοντά στις ιδέες του Ντελέζ. Η σωματική υπόσταση παραμένει σημαντική, αλλά χάνει την ατομικότητά της, καθώς συνδυάζεται με διαφορετικά σώματα, αναλογικά, φαντασιακά και ψηφιακά, ανθρώπινα και μη. Αυτές οι συσσωματώσεις, που θυμίζουν δίκτυα επιρροής ή ομόκεντρους κύκλους που προκύπτουν από ένα βότσαλο στη λίμνη, αποτελούν (οικο)συστήματα και η μετακίνηση, αλλαγή ή αφανισμός ενός έστω στοιχείου κινεί τα υπόλοιπα προς πάσα κατεύθυνση. Όπως το παράδειγμα του βιβλίου αναφέρει, η βάρκα των ψαράδων δεν προχωρά κατά μόνας, συμπαρασύρει τους ίδιους τους εργάτες, τα ψάρια, το νερό και το πλαγκτόν, την οικονομία της περιοχής, τους νόμους που διέπουν την αλιευτική δραστηριότητα, τα χημικά στοιχεία και τους μύθους για τη λίμνη ή τη θάλασσα όπου διαδραματίζεται το ψάρεμα. Κάτι τέτοιο δεν καθιστά όπως θα δούμε όλα αυτά τα επιμέρους στοιχεία ίσα, καθιστά όμως αδύνατη τη διάκριση ανθρώπινων και μη, σε μία πρώτη αναφορά στο μετανθρώπινο στοιχείο που αναλύεται στη συνέχεια (SJ, 5).

Αυτή βέβαια η έλλειψη διάκρισης δεν συνεπάγεται και αποποίηση ή επιμερισμό της ευθύνης για την χωρική δικαιοσύνη (SJ, 5). Με μία άλλη διατύπωση, ο μοναδικός ανθρωποκεντρισμός τον οποίο ο συγγραφέας επιτρέπει στον εαυτό του και στη θεωρία του είναι αυτός της ευθύνης, αφού μονάχα το είδος μας μπορεί να εξασφαλίσει την ισορροπία κάθε συστήματος. Η περιβαλλοντική ευαισθησία της ρήσης είναι εμφανής, όπως αποδεικνύεται κι από άλλες πηγές του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου. Εξέχον παράδειγμα είναι η συνεισφορά του για τον συλλογικό τόμο «Ανθολόγιο Σκουπιδιών», όπου τονίζεται η συνενοχή όλων στην δημιουργία του προβλήματος, με ιδιαίτερη αναφορά στους «πολιτισμένους» κατοίκους του Βορρά, οι οποίοι όχι μόνο γεννάμε ασταμάτητα σκουπίδια, αλλά φροντίζουμε για τη μεταφορά

¹¹ deGrasse Tyson, Neil, Carroll, Sean, «Neil deGrasse Tyson and Sean Carroll Discuss Controversies in Quantum Mechanics», *StarTalk*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=J2Zalfj6X3I>

τους στον Παγκόσμιο Νότο, την ίδια ώρα που αποποιούμεθα τις ευθύνες μας χρησιμοποιώντας ως δικαιολογίες την ανακύκλωση και την κομποστοποίηση.¹²

Η περιγραφόμενη εμφανής ανισότητα συνδέεται με αυτό που ο συγγραφέας αποκαλεί διαφωνία με την επίπεδη οντολογία, την ψευδή δηλαδή ιδέα ότι τα σώματα έχουν το ίδιο status. Αντιθέτως, η επιφάνεια της κάθε συσσωμάτωσης είναι επικλινής, τα σώματα άγονται και φέρονται με συγκεκριμένο τρόπο και από συγκεκριμένα ισχυρότερα σώματα (SJ, 5), είναι φεγγάρια και πλανήτες σε μία αναλογία ηλιακού συστήματος. Σε αντίθεση όμως με το ηλιακό σύστημα, τα σώματα (ενδεχομένως) έχουν την δυνατότητα να αμφισβητήσουν τη θέση τους και τις ανισότητες που πηγάζουν εξ αυτής, να βρουν μία δικαιότερη κατανομή, μία καλύτερη *χωρική* δυνατότητα.

Σημαντική σε αυτή τη φάση είναι και η καταγραφή του συγκεκριμένου, της οντολογίας στην οποία βασίζονται όλα όσα περιγράφησαν ως τώρα. Εδώ η θεωρία βασίζεται ξανά στον Ντελέζ, περιγράφοντας την ύπαρξη ενός *plane of immanence* (SJ, 8). Χρησιμοποιώ κατ' αρχάς τον αγγλικό όρο, που με τη σειρά του αποτελεί μετάφραση του πρωτότυπου ντελεζιανού *plan d'immanence*, και η απόδοση του οποίου οδηγεί σε ποικίλες εκδοχές.¹³ Η πιστή μεταφορά του λατινικού ρήματος *immanere*, το οποίο σημαίνει παραμένω, οδηγεί στην μετάφραση ως επίπεδο της εμμένειας ή εγγενές επίπεδο. Η διπλή γαλλική σημασία του *plan*, βέβαια, δημιουργεί ακόμα περισσότερες δυνατότητες. Έτσι, αν το θεωρήσουμε ουσιαστικό, η μετάφραση θα ήταν πλάνο (εμμένειας), υπό την έννοια της γεωμετρικής σύνθεσης, κάτι αντίστοιχο με το σχέδιο ή το διάγραμμα, και όχι του προγραμματισμού και της οργάνωσης. Αν από την άλλη το θεωρήσουμε ρήμα, τότε θα καταλήξουμε σε μία μετάφραση ως αυτό που (προγραμματίζεται να) απομένει.¹⁴

Κοινή παράμετρο όλων αυτών των πιθανών μεταφράσεων αποτελεί η εμμένεια. Ως ύπαρξη *per se* και ως αγώνας για την ύπαρξη, είναι η ουσία που διέπει το περιβάλλον, αποτελώντας μία ατελεύτητη επιφάνεια επί της οποίας συγκεντρώνονται συστήματα και συσσωματώσεις, όπως αυτή του παραδείγματος του ψαρέματος. Σε επίπεδο αμιγώς σωματικό, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος παραθέτει την ιδέα του Λούμαν για την εμμένεια του σώματος, καθώς αυτό δημιουργεί τα απαραίτητα στοιχεία για να συνεχίσει να υπάρχει. Ιστορικά, εντοπίζει την απαρχή της έννοιας στον Σπινόζα και την σκέψη του περί της ύπαρξης μίας ουσίας ανάμεσα στα σώματα, η οποία εμφανίζεται ως θείο ον ή φύση. Μέσα από μία λογοτεχνική διατύπωση, εμμένεια σημαίνει ότι «με πόνο, ενδεχομένως ακόμα και με κίνδυνο (...) η ζωή βρίσκει τον τρόπο»,¹⁵ ή, εναλλακτικά, ότι η ίδια η ζωή αποτελεί την αυτοπραγμάτωση της εμμένειας.¹⁶ Τελικώς και σημαντικότερα, ο συγγραφέας συνδέει το αντικείμενο αυτής της γλωσσικής και φιλοσοφικής αναζήτησης με μία από τις βασικές ιδέες του κειμένου: το ατελείωτο πέπλο της εμμένειας δεν παραμένει απλώς μα είναι ένα αναπόδραστο συνεχές, δημιουργεί ένα ασταμάτητο *μέσα*, εντός του οποίου τα πάντα γεννιούνται, αναπτύσσονται και προσπαθούν να υπάρξουν μέχρι

¹² Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas. «1 for 1%», σε: Michael Hennessy, Picard, (επιμ.), *Wastuary: A bestiary of waste*, UCL Press, 2023, σελ. 106–109, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/j.ctv37kck87.36>

¹³ Στις ελληνικές μεταφράσεις, επικρατεί ο όρος εμμένεια, ο οποίος αναλύεται αμέσως πιο κάτω.

¹⁴ Munro, Michael, «Immanence (im'ə-nənce) n. 1. A life ...», σε: *The Communism of Thought*, εκδόσεις Punctum Books, σελ. 30–31, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/jj.2353815.5>

¹⁵ Από το βιβλίο *Jurassic Park* του Michael Crichton, όπως παρατίθεται σε: Emerson, Eva, «In all sorts of circumstances, life finds a way», *Science News*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.sciencenews.org/article/all-sorts-circumstances-life-finds-way>

¹⁶ Munro, Michael, «Immanence (im'ə-nənce) n. 1. A life ...», ό.π.

να πάψουν να το καταφέρνουν (SJ, 8). Δεν είναι τυχαίο, φυσικά, το προοίμιο του βιβλίου, *δεν υπάρχει έξω*, το οποίο επαναλαμβάνεται σαν μάντρα και ταυτόχρονα ως αιτιολόγηση όλης της ανάλυσης.

Ο ίδιος ο συγγραφέας υπογραμμίζει τέσσερις οπτικές του συνεχούς, υποβοηθώντας στην κατανόησή του. Κατά πρώτον, το συνεχές είναι ένα και πολλά, μοναδικό αλλά και πλουραλιστικό, γεμάτο αλληλεπικαλύψεις των διαφόρων στρωμάτων του. Η μεγάλη εικόνα, το νομοτοπίο, το οποίο αναλύεται εκτεταμένα παρακάτω, διακλαδώνεται και σπάει σε διάφορα μικρά συνεχή, διάφορους χώρους ύπαρξης, ζωής και δουλειάς. Τα ίδια τα σώματα, ανθρώπινα και μη, αποτελούν κι αυτά ένα συνεχές, ελέω της ίσης εγγενούς αξίας τους. Έτι περαιτέρω, το δεύτερο αποτέλεσμα της ύπαρξης του συνεχούς αφορά τη θέση των σωμάτων σε αυτή την κατασκευή. Μέσα από την ισότητά τους και παρά την ισότητά τους ως μέρη συσσωματώσεων, τα σώματα παραμένουν μοναδικά, κάτι παραπάνω από τις θέσεις τους και τις σχέσεις τους με άλλα σώματα. Ως πιθανές αιτίες αυτής της σωματικής μοναδικότητας περιγράφονται η παρουσία κάθε σώματος σε πολλές συσσωματώσεις στον ίδιο χρόνο, η ύπαρξη μίας ξεχωριστής ταυτότητάς του καθενός εξ αυτών ή/και η έλλειψη ξεκάθਾਰου περιγράμματός των συσσωματώσεων και των σωμάτων (SJ, 9).

Επεξηγώντας τη σημασία των περιγραμμάτων, ο Φιλippoπούλος – Μιχαλόπουλος αναφέρει τον ενθουσιασμό του για τα φιορδ στα παιδικά του χρόνια, ακριβώς λόγω του πολύπλοκου και συνεχώς μεταβαλλόμενου χαρακτήρα των γραμμών τους, γραμμών που αποτύγγαναν να διαχωρίσουν οριστικά την ξηρά από τη θάλασσα. Όπως λοιπόν τα φιορδ ή το όριο ενός δάσους δεν είναι ξεκάθαρα, έτσι και τα σώματα κι οι συγκεντρώσεις τους δεν έχουν σαφείς διαχωριστικές γραμμές, εγγέονται το ένα στο άλλο. Η φράση αυτή οδηγεί σε έναν διπλό ορισμό του σώματος, πραγματικό και ψηφιακό, καθώς το σώμα ορίζεται αντίστοιχα με βάση τη μοναδικότητά του και με έμφαση στην ύπαρξή του ως τμήμα των συσσωματώσεων.¹⁷ Σε μία εμφανή αναλογία, η νομική γεωγράφος Βαλβέρδε αναφέρει ότι η ρωμαϊκή λέξη *territorium*, προτού μετατραπεί στο αγγλικό *territory* (επικράτεια), σήμαινε τον αγροτικό χώρο που βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης, ο οποίος, ακριβώς όπως τα φιορδ και το δάσος, δεν είχε συγκεκριμένο απώτατο όριο.¹⁸

Η διπλή έννοια του σώματος, βέβαια, δεν αποτελεί πρόβλημα της θεωρίας. Έτσι, πράγματι οι συγκεντρώσεις έχουν δυσδιάκριτα όρια, αφού οι αιτιάσεις σύνδεσμοι επεκτείνονται προς όλες τις κατευθύνσεις. Στο παράδειγμα του ψαρέματος, το σώμα της θάλασσας συνδέεται πέρα από τα ήδη αναφερθέντα με το σώμα του αέρα, των τουριστών, των μεταναστών που προσπαθούν να φτάσουν στην ακτή, των διακινητών και των συνοριοφυλάκων, των νέων ειδών ψαριών που η κλιματική αλλαγή οδηγεί σε αυτά τα νερά κ.ο.κ. Ακόμη και στην πρώτη εκδοχή όμως, το ατομικό σώμα έχει με τη σειρά του πιθανώς δυσδιάκριτα όρια. Η ρεαλιστική πια πιθανότητα να μπορούμε να προσθέσουμε ρομποτικούς βραχίονες¹⁹ ή η πρόβλεψη του αστικού δικαίου ότι τα τεχνητά μέλη αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα

¹⁷ Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, «~FJORD~ AND //DESERT// BODIES ~LEAKING~ AND //CONTAINED// BODIES», σε: Léopold, Lambert (επιμ.), *The Funambulist Papers, Volume 2*, εκδόσεις Punctum Books, 2015, σελ. 142–147, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.2353973.19>

¹⁸ Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, Oxon, εκδόσεις Routledge, 2015

¹⁹ Davis, Nicola, «Human augmentation with robotic body parts is at hand, say scientists», *The Guardian*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/science/2023/mar/02/human-augmentation-with-robotic-body-parts-is-at-hand-say-scientists>

του χρήστη τους κι όχι αντικείμενα (γεγονός που σημαίνει ότι το ζήτημα υπήρξε εριζώμενο), αποδεικνύουν την αδυναμία πλήρους οριοθέτησης.

Επιστρέφοντας, ο τρίτος θεωρητικός άξονας του Φιλίππου – Μιχαλόπουλο για το συνεχές αφορά την ιδέα της θραύσης, η οποία κι αυτή θα αναλυθεί παρακάτω. Οι θραύσεις, τονίζει ο συγγραφέας, λαμβάνουν χώρα μέσα στο συνεχές, ακριβώς λόγω της απουσίας του *έξω*. Οι μικροί και μεγάλοι διαχωρισμοί, από τα γένη μας ως τα σπίτια και τα διαβατήριά μας, μας κινούν παράλληλα τον έναν προς τον άλλον, προορισμένους να ταξιδεύουμε μαζί αλλά και σε απόσταση (SJ, 9-10). Προτείνοντας μία εναλλακτική προσέγγιση για το ίδιο συμπέρασμα, προκρίνω την ιδέα μίας δυναμικής ενέργειας των δράσεων των σωμάτων. Σε σχολικό επίπεδο, η δυναμική ενέργεια ορίζεται ως η ενέργεια που έχει ένα σώμα λόγω της θέσης του σε ένα πεδίο δυνάμεων, όπως μία μπάλα που περιμένει να πέσει από μεγάλο ύψος ή ένα παραμορφωμένο ελατήριο. Επίσης, η δύναμη που οδηγεί στην ύπαρξη δυναμικής ενέργειας είναι πάντοτε εσωτερική στο σύστημα, το οποίο περιλαμβάνει τουλάχιστον δύο σώματα ως μέλη.²⁰ Όταν λοιπόν ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι θραύσεις επιτρέπουν στο συνεχές να επεκτείνεται (SJ, 9), υπονοεί ακριβώς αυτή την ιδιότητα των σωμάτων, που προκύπτει κι επιβάλλεται από τη θέση τους μέσα στο πεδίο. Η ίδια η ύπαρξη, η εμμένεια για την οποία μιλήσαμε εκτενώς, προκύπτοντας *μέσα*, οδηγεί τα σώματα να στριφογυρίζουν και να πέφτουν, αποζητώντας πάντα κάτι διαφορετικό.

Βέβαια, η επιστημολογική ισότητα των σωμάτων δεν συνεπάγεται όπως είπαμε μία επίπεδη οντολογία κι αυτό αποτελεί το τελευταίο και μάλλον προφανέστερο συμπέρασμα. Με άλλα λόγια, η διαφορετική ισχύς των σωμάτων δημιουργεί εξαρτήσεις και αποκλίσεις, κάνει τα αδύναμα σώματα να περιστρέφονται γύρω από τα δυνατά (SJ, 11). Γυρνώντας για τελευταία φορά στο παράδειγμα της θάλασσας, τα ψάρια είναι ισχυρότερα από το πλανγκτόν και πιο ανίσχυρα από τον άνθρωπο, ο διακινητής ισχυρότερος από τους διακινούμενους μετανάστες και η παραθαλάσσια πόλη πιο ανίσχυρη απέναντι στην άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Επομένως, καταλήγει ο συγγραφέας, η θραύση και η απόσυρση είναι το μόνο μέσο άμυνας των αδυνάτων και θεραπείας αυτής της ανισότητας, μόνη οδός της χωρικής δικαιοσύνης (SJ, 11).

Συνοψίζοντας, η ανάπτυξη της θεωρίας ξεκινά με τον ορισμό της χωρικής δικαιοσύνης ως αγώνα των σωμάτων για τον (ίδιο) χώρο, ενώ οι έννοιες της αναπόδραστης εμμένειας και του πανταχού παρόντος συνεχούς αποτελούν το κρίσιμο συγκείμενο. Οι συσχετισμοί της εξουσίας με τον χώρο και τον νόμο εμφανίζονται ήδη σε επαρκή βαθμό, εγκιβωτισμένοι ιδιαίτερα στις ιδιότητες του συνεχούς. Ταυτόχρονα, ήδη αυτή η πρώτη επαφή με τη θεωρία του Φιλίππου – Μιχαλόπουλο αποδεικνύει τη διασύνδεσή της με τη συστημική προσέγγιση, καθώς δεν δανείζεται μόνο μερικά από τα βασικά της δόγματα για να κατασκευάσει, όπως θα δούμε, την έννοια της ατμόσφαιρας, μα ενσωματώνει την ίδια τη λογική του Λούμαν. Αυτό συνεπάγεται μία ανάπτυξη με υψηλό βαθμό αφαίρεσης, η οποία παρατηρεί και περιγράφει δομικές αρχές των κατασκευών της, προκρίνοντας το γενικό έναντι της περιπτώσιολογίας.²¹

Μεθοδολογικά, πριν συνεχίσει την ανάπτυξη της θεωρίας, ο συγγραφέας περιγράφει αυτό που αποκαλεί στροφή του νόμου προς τον χώρο, εντοπίζοντας και αναλύοντας πλήθος συγγραφικών ιδεών για τη συσχέτιση των στοιχείων. Επιλέγω να το προσπεράσω, καθώς αυτή η συγκριτική αποτίμηση θα γίνει μαζί και αντιθετικά με

²⁰ Isaac Physics, «Potential Energy», 2024, προσπελάσιμο εδώ: https://isaacphysics.org/concepts/cp_potential_energy?stage=all

²¹ Buckel, Sonja, *Subjectivation and Cohesion*, Leiden/Βοστώνη, εκδόσεις Brill, 2020

την παρουσίαση της κλασικής χωρικής δικαιοσύνης. Ακολουθούν, λοιπόν, τρεις ενότητες βασισμένες στα κρίσιμα στοιχεία του έργου, που περιγράφησαν ακροθιγώς στην εισαγωγή: το νομοτοπίο, την ατμόσφαιρα και τη θραύση/απόσυρση.

ii. Νομοτοπίο

Ο νόμος και ο χώρος/τόπος συνυπάρχουν, αναπτύσσουν όπως αναφέρεται στο κείμενο μία ταυτολογία της διαφοράς, καθώς ο καθένας τους άλλοτε τίθεται στην υπηρεσία του άλλου κι άλλοτε κυριαρχεί επί αυτού. Θα αξιοποιήσω και θα επεκτείνω το παράδειγμα του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου για την κυριαρχία του νόμου επί του χώρου, το παράδειγμα του αεροδρομίου. Από την είσοδο ως την πτήση, η διαρρύθμιση του χώρου εξυπηρετεί πολλαπλούς ελέγχους (αποσκευών, διαβατηρίων, επιβατών), υπόκειται σε πολλαπλά νομοθετικά κείμενα (αντιτρομοκρατικά, τελωνειακά, περιβαλλοντικά, σχετικά με τη διαδικασία της πτήσης) και κρύβει το σώμα πίσω από προϊόντα νομικών αποφάσεων περί ιθαγένειας (ταυτότητα, διαβατήριο) ή της ειδικής έγκρισης ταξιδιού (βίζα) (SJ, 39). Ακόμα και η ιθαγένεια καθ' εαυτή αποτελεί (νομοθετημένη) εθνική ταυτότητα και όχι μόνο μία σχέση με τον χώρο,²² πολλώ δε μάλλον σε χώρες που προτιμούν το *jus sanguinis* από το *jus soli*. Ως προς την αντίθετη κυριαρχία, τόπου επί νόμου, θα αναφερθώ σε ένα χωροταξικό παράδειγμα, την άτακτη δόμηση στις φτωχές συνοικίες της Κωνσταντινούπολης, όπου συσσωρεύονταν τη δεκαετία του 1960 χιλιάδες εσωτερικοί μετανάστες, ερχόμενοι στη μητρόπολη για μία καλύτερη ζωή. Αδυνατώντας να σταματήσει την εισροή και αντιμετωπίζοντας οξύτατο οικιστικό πρόβλημα, το οποίο οι ίδιοι οι νέοι κάτοικοι προσπάθησαν να αμβλύνουν κατασκευάζοντας παράγκες, το τουρκικό κράτος απαγόρευσε μεν την αυθαίρετη δόμηση, αλλά όρισε ότι κτίσματα που χτίζονταν εντός είκοσι τεσσάρων ωρών δεν κινδύνευαν με κατεδάφιση (L&C, 61). Ο χώρος (και η ανάγκη) κυριάρχησε επί του νόμου, ο οποίος απλώς υπέκυψε.

Ο χώρος, λοιπόν, απομακρύνεται από την κλασική οπτική, που τον θέλει να περιορίζεται σε δεύτερο ρόλο, πίσω από την ιστορία, τον νόμο και τον χρόνο. Έρχεται γοργά στο προσκήνιο, καθίσταται παράγωγο και παραγωγός ανθρώπινων σχέσεων, αναπνέει κι αναπτύσσεται γύρω μας. Ακόμα περισσότερο, γίνεται ένα πολύπτυχο που αναδιπλούται σαν οριγκάμι κι επεκτείνεται γεννώντας ολοένα και περισσότερα μοτίβα (SJ, 40-41). Κι όπως η αναδίπλωση καθίσταται το κρίσιμο στοιχείο για το οριγκάμι,²³ έτσι και ο χώρος μετατρέπεται με την ίδια διαδικασία σε έναν λαβύρινθο, όπου τα σώματα νιώθουν, πονούν κι απολαμβάνουν, ανοίγουν δρόμους, βρίσκονται και χάνονται. Μέσα στον λαβύρινθο του διπλωμένου χώρου, το σώμα (ατομικό και εν συσσωματώσει) είναι χώρος και καταλαμβάνει χώρο (SJ, 43-46).

Αντίστοιχα και ο νόμος προκύπτει έξω από την κλασική οπτική η οποία τον αντιμετωπίζει σαν απλό και λογικό απότοκο της εξουσίας. Ακολουθώντας την παράδοση της θεωρίας συστημάτων, το δίκαιο στον Φιλιππόπουλο – Μιχαλόπουλο δημιουργεί τον εαυτό του και δρα ως κλειστό σύστημα, που απορρίπτει τις ευθείες έξωθεν παρεμβάσεις. Το ανθρώπινο στοιχείο χάνεται και αντικαθίσταται από λειτουργίες και επικοινωνίες, προσδοκίες και δομές, τις οποίες η κοινωνιολογία του

²² Kirby, Kathleen M., «Thinking through the Boundary: The Politics of Location, Subjects, and Space», σε: *Boundary 2*, τόμος 20, τεύχος 2, 1993, σελ. 181, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/303362>

²³ Hull, Thomas, «In Search of a Practical Map Fold», σε: *Math Horizons*, τόμος 9, τεύχος 3, 2002, σελ. 22–24, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/25678354>

δικαίου καλείται να μελετήσει, ξεκλειδώνοντας τον μηχανισμό λειτουργίας του συστήματος. Αποκαλύπτοντας κατά Λούμαν τον κώδικα του δικαίου ως δίπολο νομιμότητας/παρανομίας και μελετώντας τα μέσα της κανονιστικότητάς του (νόμους και διοικητικές αποφάσεις)²⁴ προκύπτει άμεσα η νομοτοπική (και ατμοσφαιρική αργότερα) διάσταση, συνδέοντας τη θεωρία του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου με την ευρύτερη συζήτηση για την κοινωνία και τον νόμο.

Σε αυτό το πλαίσιο χάραξης πορείας λειτουργούν η θραύση και η απόσυρση, τα βασικά εργαλεία για την απόδοση χωρικής δικαιοσύνης. Συγκεκριμένα, ούσες αναδιπλώσεις του συνεχούς, αποτελούν συγχρόνως το υλικό του και τον τρόπο με τον οποίο τα σώματα ξεχωρίζουν το ένα από το άλλο, διεκδικώντας την ατομικότητά τους. Η παλαιά θέση του Ντιρκέμ, που βλέπει τον νόμο ως αναπαράσταση της κοινωνίας που τον γεννά,²⁵ εμπλουτίζεται με την ιδέα της αυτενέργειας, καθώς τα σώματα που συναπαρτίζουν την κοινωνία και τον νόμο κινούνται διαρκώς, με τη μορφή αποσύρσεων και συσσωματώσεων. Αμιγώς νομικά, αυτό συνεπάγεται ότι το κάθε φορά ισχύον σύστημα κανόνων είναι μία φωτογραφία των συμβαινόντων μέσα στο σώμα του νόμου (SJ, 47). Αυτή η νέα προοπτική δίνει και στον ίδιο τον χώρο εμμένεια, ακριβώς λόγω των συνεχών κινήσεων των σωμάτων που τον απαρτίζουν. Από σανίδι όπου η ζωή «απλώς» διαδραματίζεται, ο χώρος γίνεται (και) σκηνοθέτης, οι πτυχώσεις του είναι κείμενο και συγκείμενο, εγκολπώνουν όλα όσα ο νόμος περιέχει (SJ, 52).

Με τη σειρά του, ο νόμος αλλάζει υφή. Χάνεται δηλαδή η αποκλειστικά λογική τάση του, η οποία προαπαιτεί έναν σωτήρα που βρίσκεται έξω κι επιλύει με σολομώντειο τρόπο. Ως απόδειξη για το φαινόμενο αυτό, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το εμπειρικό κριτήριο των συζητήσεων με φοιτητές του, οι οποίοι δηλώνουν πλήρη εμπιστοσύνη στην ανωτερότητα και τις άπειρες δυνατότητες του θετικού δικαίου. Στο ίδιο μήκος κύματος, τέως Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου δήλωσε αφυπηρετώντας ότι ο δικαστής, πατώντας στην έδρα, βρίσκεται μεταξύ θεού και ανθρώπων.²⁶ Σε όλη αυτή τη δράση του νόμου ως λόγου, η σύμπλεξη με τον χώρο τον επαναφέρει στην ετυμολογική ρίζα του ως νομή, η οποία όμως δεν θα πρέπει απλώς να τέμνει, αλλά να διαμοιράζει τον χώρο με τρόπο που επεκτείνει τα όρια της εμμένειας. Για να πραγματωθεί αυτός ο διαμοιρασμός, το τυφλό άγαλμα που παραδοσιακά απεικονίζει τη δικαιοσύνη, ψηλό κι απόμακρο όσο το ύψος του προεδρείου ή τα έδρανα των νομοθετών, ανοίγει τα μάτια και τα αυτιά, κουνά τα χέρια του, γίνεται ευθύδικο εκτός από τυπικά νομικό (SJ, 56-58). Είναι μία αποδοχή των αισθήσεων και του χώρου στον οποίο αυτές αναπτύσσονται, όχι ως παράλληλη του νόμου δράση, αλλά ως στοιχείο, κριτήριο, αποτέλεσμα και αιτία κάθε νομικού όρου και συλλογισμού.

Αναζητώντας περαιτέρω αποδείξεις σχετικά με τη διασύνδεση αυτή, θα αναφέρω πως ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος υπήρξε μέλος συγγραφικής ομάδας, η οποία συνέταξε έναν τόμο για κάθε αίσθηση, αντιμετωπίζοντάς τις ως τρόπο

²⁴ Rottlenthner, Hubert, «A Purified Sociology of Law: Niklas Luhmann on the Autonomy of the Legal System», *Law & Society Review*, 1989, τόμος 23, τεύχος 5, σελ. 779–97, προσπελάσιμο εδώ:

<https://doi.org/10.2307/3053763>

²⁵ Ledeneva, Alena (κ.ά.), «Conformity: The Lock-in Effect of Socialities», σε: *The Global Encyclopaedia of Informality, Volume 1: Towards Understanding of Social and Cultural Complexity*, εκδόσεις UCL Press, 2018, σελ. 217–335, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/j.ctt20krxh9.13>

²⁶ Εφημερίδα των Συντακτών, «Τάδε έφη ο Εισαγγελέας», 2023, προσπελάσιμο εδώ:

https://www.efsyn.gr/politiki/paraskinia/387466_tade-efi-o-eisaggeleas

αντίληψης του νομοτοπίου, αλλά και οδούς διασύνδεσής του με τον νόμο.²⁷ Ξεκινώντας από την οσμή, οι μυρωδιές αποκτούν τη χωρική τους διάσταση διά της διασποράς τους στον αέρα, η οποία τις κάνει ανεξέλεγκτες, ικανές να διαπεράσουν τοίχους και να φτάσουν σε εμάς, γεννώντας διασυνδέσεις με ευχάριστες ή δυσάρεστες αναμνήσεις. Το ίδιο και η δική μας, προσωπική οσμή η οποία παραμένει κομμάτι του σώματος και της ταυτότητάς μας ό,τι και αν κάνουμε.²⁸ Αμιγώς νομικά, δυσάρεστες οσμές μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως απόδειξη καταπάτησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σε μία φυλακή ή ένα κέντρο κράτησης μεταναστών, ή σε αστικές αγωγές για ελλείψεις στο δίκτυο αποχέτευσης.²⁹ Ρυθμίζοντας άλλωστε τις οσμές, ο Αστικός Κώδικας ορίζει ότι η εκπομπή (μεταξύ άλλων) καπνού και αναθυμιάσεων από ένα ακίνητο επιτρέπεται μέχρι συγκεκριμένο σημείο, σχετικό με την ύπαρξη βλάβης ή τη συνήθη χρήση των ακινήτων του τόπου της διαφοράς (ά.1003 ΑΚ).

Η γεύση, πάλι, κρίνεται με τρόπο ούτε εξωτερικό ούτε εσωτερικό, είναι υποκειμενική και αντικειμενική, δημιουργεί ένα δικό της «γευση – τοπίο» που περιλαμβάνει την αποδόμηση και την αναγέννηση, στοιχεία και υποστάσεις αποσυντιθέμενες και ανασυντιθέμενες. Ως πρώτη απόδειξη της ισχύος της παρουσιάζεται η τάση να αποτελεί δικό της είδος τηλεοπτικής και διαδικτυακής προβολής, γεμάτο κριτικούς εστιατορίων, διάσημους σεφ και influencers φαγητού. Ακόμη και η έννοια της συνταγής περιλαμβάνει μία νομική χροιά, αφού η τήρησή των γραφομένων οδηγεί στο αποτέλεσμα που ο νομοθέτης/τσελεμεντές επιθυμεί.³⁰ Σε ένα πιο πρακτικό επίπεδο, ο εθνικός νομοθέτης ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη γεύση, ρυθμίζοντας λεπτομερώς με τον μακροσκελέστατο Κώδικα Τροφίμων και Ποτών σημάνσεις προϊόντων, περιεκτικότητες ουσιών και μεθόδους δειγματοληψίας.

Επόμενη έρχεται η ακοή, με τον ήχο να διαπερνά τα μονωτικά εμπόδια, να εισβάλλει πανταχόθεν στα σπίτια και στα αυτιά μας. Επιπλέον, η ικανότητα να ακούς είναι σχεδόν συνώνυμη της ικανότητας να καταλαβαίνεις κι έτσι τα δύο ρήματα χρησιμοποιούνται πολλές φορές και ως ταυτόσημα στον καθημερινό λόγο. Οι δύο έννοιες συγκλίνουν και στη δικαστηριακή πρακτική, όπου ο λαβύρινθος του αυτιού καθίσταται λαβύρινθος της εύρεσης νοήματος, με τελικό σκοπό την ορθότερη δυνατή επίλυση της διαφοράς, μία διαδικασία που ερείδεται στην ίδια την φωνή του νόμου όπως αυτή αντηχεί στα αυτιά του δικαστή.³¹ Ο ίδιος ο Φρανκ, ένας εκ των σημαντικότερων νομικών ρεαλιστών, συνέκρινε τον νόμο με τη μουσική, καθώς και στις δύο περιπτώσεις ο συγγραφέας και ο ερμηνευτής δεν συμπίπτουν, γεγονός που οδηγεί στην πραγμάτωση της ρήσης του έτερου ρεαλιστή Χολμς· ο νόμος νιώθεται,

²⁷ Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (κ.ά.), *Law and the senses*, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2018-2023, προσπελάσιμο εδώ:

<https://www.jstor.org/bookseries/10.2307/j.ctv5vdd4q>

²⁸ Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (κ.ά.), «Introduction: Law and Smell», σε: Andreas, Philippopoulos-Mihalopoulos (κ.ά., επιμ.), *SMELL*, τόμος 5, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2023, σελ. 1–30, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.9474307.3>

²⁹ de Oliveira Fornasier, Mateus, «The Sense of Smell in Brazilian Justice», σε: Andreas, Philippopoulos-Mihalopoulos (κ.ά., επιμ.), *SMELL*, τόμος 5, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2023, σελ. 191–218, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.9474307.9>

³⁰ Pavoni, Andrea, «Introduction», σε: Andrea, Pavoni (κ.ά., επιμ.), *TASTE*, τόμος 2, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2018, σελ. 1–48, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv5vddz9.3>

³¹ Mandic, Danilo, «Introduction», σε: Danilo, Mandic (κ.ά., επιμ.), *HEAR*, τόμος 14, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2023, σελ. 1–32, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.608325.3>

δεν αποδεικνύεται.³² Σε ένα παράδειγμα δικαστηριακής πρακτικής, ο ρόλος του διερμηνέα κρίνεται ιδιαίτερα κρίσιμος κατά τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας, γεφυρώνοντας ένα χάσμα ήχου. Δυστυχώς, τα αποκαρδιωτικά στοιχεία της εφαρμογής της διερμηνείας στην Ελλάδα, με έλλειψη προσωπικού και ουσιώδους συνεννόησης με τους κατηγορούμενους, αποδεικνύουν τη σημασία του ήχου στην απονομή δικαιοσύνης.³³

Σε μία προσέγγιση όπου οι διαχωριστικές γραμμές λιώνουν και τα σώματα ενώνονται, όπως ήδη περιγράφηκε, η αφή έχει κυρίαρχο ρόλο. Αγγίζοντας και δεχόμενος το άγγιγμα, ο εαυτός και τα σύνορά του χάνονται, τα δύο σώματα ενώνονται έστω στιγμιαία, ενώ και το άγγιγμα του δικού μας σώματος αποτελεί με τη σειρά του μία υπέρβαση.³⁴ Γλωσσολογικά εξάλλου, η αγγλική περιφραστική έκφραση «αγγίζω τον εαυτό μου» αποτελεί ευφημισμό για τον αυνανισμό. Έτι περαιτέρω, η έλλειψη (επ)αφής με το περιβάλλον αποτελεί, κατά τους συγγραφείς του τόμου, ένα αποτέλεσμα της δυτικής παράδοσης, που με όρους καπιταλιστικούς μετατρέπει τον χώρο σε τοπίο, άξιο μόνο για εξωτερική παρακολούθηση και εκμετάλλευση, αντί για άγγιγμα και συσσωμάτωση.³⁵ Φυσικά, ο νόμος (και το έθιμο) δεν παραλείπει να ρυθμίσει λεπτομερώς και την αφή, από τα όρια συναίνεσης για την ερωτική πράξη έως τις λεπτομερείς εξηγήσεις της αρμόδιας αμερικανικής υπηρεσίας για τον σωματικό έλεγχο προ πτήσης: «Ο έλεγχός σας μπορεί να γίνει σε ιδιωτικό χώρο, με μάρτυρά σας παρόντα (και) πραγματοποιείται από εργαζόμενο ιδίου φύλου».³⁶

Παρ' ότι πρώτη στη σειρά των βιβλίων, κράτησα την όραση για το τέλος, λόγω της ευκολότερης αντίληψης της διασύνδεσης. Στο βασικό κείμενο, ο ίδιος ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος δίνει ένα φωτογραφικό παράδειγμα με τις κυκλοφοριακές σημάσεις στο οδόστρωμα του Μπρίσμπεϊν (SJ, 88), όπου η ισχύς του νόμου σχηματίζεται σε κάτι ορατό. Τα παραδείγματα είναι άπειρα και βρίσκονται παντού τριγύρω, ένα φανάρι, ένα συρματόπλεγμα, μία συνοριακή γραμμή. Η σχέση βέβαια του ορατού με την αλήθεια έχει αποτελέσει κοινό τόπο αναζήτησης και στοχασμού, όπως θυμίζει η ιστορία της ευριπίδειας Ελένης, με αποτέλεσμα σε αυτές τις τρεις περιπτώσεις το φανάρι να προσπερνάται με κόκκινο, το συρματόπλεγμα να κόβεται, οι μετανάστες να περνούν το σύνορο. Έστω κι έτσι, η πιθανότητα ενός καλύτερου κόσμου, η ίδια η έννοια του ιδεαλισμού, περνά μέσα από το όραμα ως συσχέτιση του ορατού με την αλήθεια, ως πιθανότητα να μπορέσει κανείς να αφαιρέσει το στοιχείο του παρόντος και να δημιουργήσει κάτι νέο στο

³² Chryssostalis, Julia, «Nomos is an Air: Hearing as a Juridical Faculty», σε: Danilo, Mandic (κ. ά., επιμ.), *HEAR*, τόμος 14, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2023, σελ. 33-86, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.608325.4>

³³ Rethymiotaki, Eleni, «Cultural Expertise in Asylum Granting Procedures in Greece: Evaluating the Experiences and the Prospects», *Studies in Law, Politics, and Society, Special Issue Cultural Expertise and socio-legal studies*, 2019, τόμος 78, σελ. 75-91, προσπελάσιμο εδώ: <https://culturalexpertise.net/wp-content/uploads/2020/04/P3.Holden-a.pdf>

³⁴ Nirta, Caterina, «Introduction», σε: Caterina, Nirta (κ. ά., επιμ.), *Touch*, τόμος 3, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2020, σελ. 1–28, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv11cvxbx.3>

³⁵ Hogan, Jan, «A Touching ‘Contract’», σε: Caterina, Nirta (κ. ά., επιμ.), *Touch*, τόμος 3, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2020, σελ. 89–118, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv11cvxbx.5>

³⁶ TSA, «Frequently Asked Questions», προσπελάσιμο εδώ: <https://www.tsa.gov/travel/frequently-asked-questions/what-can-i-expect-during-pat-down-screening>

μέλλον, αφού πρώτα το «δειν» με καθαρότητα μέσα του.³⁷ Σε επίπεδο νόμου, τέλος, η όραση κρίνεται υπερβολικά σημαντική και εκτός και εντός της αίθουσας του δικαστηρίου, με παραδείγματα τις οδηγίες για τη νόμιμη χρήση της βιντεοεπιτήρησης³⁸ και την αυτοψία ως αποδεικτικό μέσο στην ποινική διαδικασία (άρθρο 178 ΚΠΔ).

Γιατί όμως επέλεξα να δώσω τόσο μεγάλη έμφαση στις αισθήσεις; Τις θεωρώ γέφυρες μεταξύ του χώρου και του νόμου, μεσάζοντες του δούναι και λαβείν τους, κλειδιά για να κατανοήσουμε το νομοτοπίο. Αυτή είναι η βασικότερη έννοια αυτού του τμήματος, την οποία ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος ορίζει ως τον τρόπο που η ταυτολογία μεταξύ νόμου και χώρου αναδιπλώνεται και ξεδιπλώνεται ως διαφοροποίηση (που γίνεται, προσθέτω, αντιληπτή δια των αισθήσεων). Εδώ ο συγγραφέας συνδέει ευθέως την οπτική του με μία από τις σημαντικότερες έννοιες της κλασικής συστημικής θεώρησης, καθώς ο Λούμαν χρησιμοποιεί την ίδια ακριβώς έκφραση ώστε να καταδείξει την αντίθεση μεταξύ των συστημάτων και του περιβάλλοντός τους. Η διαφοροποίηση στον Γερμανό στοχαστή καθίσταται αυτοπαθής διαδικασία, η οποία επιτρέπει στο σύστημα να αναδιπλασιάζει τις εξωτερικές διαφορές στον εντός του χώρο ώστε να απορροφά εξωτερικούς κραδασμούς, ενσωματώνοντας ό,τι χρειάζεται με γνώμονα την εμμένειά του. Σε αυτό το πλαίσιο, οι έννοιες αποκτούν νέα νοήματα που μεταλλάσσονται και εμπλουτίζονται συνεχώς, καθώς το ανθρώπινο πλήθος μετατρέπεται σε κάτι διαφορετικό ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε συστήματος, λαός ή εκλογικό σώμα για την πολιτική, ποιμνίο για τη θρησκεία και καταναλωτές για την οικονομία.³⁹ Στο επίπεδο της παρούσας ανάλυσης, η διαφοροποίηση προσφέρει μία νέα ματιά στη θεωρία του δικαίου, με την επιβίωση και ενίσχυση του νόμου ως σύστημα να κρίνεται βασικός σκοπός και να οδηγεί στο άτομο ως υποκείμενο δικαίου, που φέρει δικαιώματα και υποχρεώσεις όχι λόγω προσωπικής του αυταξίας, μα για λόγους επιβίωσης και ισορροπίας του συστήματος.

Επιστρέφοντας στο νομοτοπίο (και) ως διαφοροποίηση, ο χώρος δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς νόμο λόγω της τραχύτητάς του, που εξαναγκάζει σε κατανομές και κατηγοριοποιήσεις. Στην άλλη όψη του νομίσματος, ο θετικιστικός απρόσωπος νόμος πρέπει να αντικατασταθεί από έναν νόμο χωρικό, που αναδύεται μέσω (και αφουγκράζεται την επιθυμία) αυτού που ρυθμίζει. Ο νόμος σταματά να θεωρείται «απλώς» μία κρατική λειτουργία, γίνεται ο χώρος κι ο χρόνος του, διαχέεται ανάμεσά μας, καθορίζει όχι μόνον τις πράξεις μας αλλά και τον βίο μας εν γένει, γεννά τη διαφορά του ενός από το(ν) άλλο(ν). Το παράδειγμα του μοναχού είναι χαρακτηριστικό, διότι ο εκκλησιαστικός νόμος δεν ρυθμίζει μόνο τις επιμέρους ενέργειές του στο μοναστήρι, αλλά διέπει τον βίο του σε μόνιμη και απαρέγκλιτη βάση. Η ύπαρξη αυτή του νομοτοπίου συνεπάγεται ευρύτερα ένα αέναο γίνεσθαι, έναν χώρο που γεννά νόμο που γεννά χώρο, όχι επειδή οι δύο τους ενώθηκαν, αλλά επειδή υπάρχουν a priori και ad infinitum μαζί, αναζητώντας ο ένας τον άλλον, όντας συμπληρωματικό στοιχείο και εργαλείο κατανόησης ο ένας του άλλου (SJ, 66-72). Εξάλλου, όπως προτείνει η Βαλβέρδε, ακόμα και μία κελσενιανή προσέγγιση του

³⁷ Pavoni, Andrea, «Introduction», σε: Andrea, Pavoni (κ. ά., επιμ.), *See*, 2020, τόμος 3, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, , σελ. 89-118, προσπελάσιμο εδώ:

<http://www.jstor.org/stable/j.ctv5vddc3.3>

³⁸ ΑΠΔΠΧ, Οδηγία 1/2011, 2011, προσπελάσιμη εδώ: https://www.dpa.gr/sites/default/files/2020-01/ODIGIA_CCTV_FINAL_1_2011.PDF

³⁹ Luhmann, Niklas, «Differentiation of Society», σε: *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie*, 1977, τόμος 2, τεύχος 1, σελ. 29-53, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/3340510>

δικαίου αναγνωρίζει τη διασύνδεση αυτή μέσα από την ιδέα της δικαιοδοσίας, η οποία καθορίζει χωρική (και χρονική) αρμοδιότητα για κάθε δικαστήριο.⁴⁰

Παράλληλα, η ανάδυση της ταυτολογίας ως διαφοροποίησης μεταφέρει το κέντρο βάρους στο πώς κανείς νομοτοπεί (sic), ήτοι ποιος και πώς κατασκευάζει αυτή τη διαφοροποίηση. Πρόκειται, ισχυρίζεται ο συγγραφέας, για μία διαδικασία (α)ορατότητας μεταξύ χώρου και νόμου, μία επιλογή προβολής του ενός ή του άλλου, που μπορεί, αν γίνει τεχνηέντως, να αφαιρέσει από τον νόμο την χωρικότητα και από τον χώρο τη νομιμότητα, χωρίς ποτέ αυτή η απίσχναση να καθίσταται πλήρης. Ουσιαστικά, το ίδιο το νομοτοπίο επιλέγει μεταξύ διαφόρων βαθμών ορατότητας και απόκρυψης, γεγονός που συνεπάγεται διαφορετικές προοπτικές κινήσεων των σωμάτων: όσος περισσότερος ο εμφανής νόμος, όπως στο παράδειγμα του αεροδρομίου, τόσο λιγότερες οι εναλλακτικές και αντίστροφα, όσο λιγότερος ο εμφανής νόμος, όπως στην άναρχη δόμηση της Κωνσταντινούπολης, τόσο περισσότερες οι προοπτικές για «παράνομη» δράση.⁴¹

Κι εδώ ο συγγραφέας προσεγγίζει την κλασική γραμμή του Λούμαν, με έμφαση αυτή τη φορά στην αυτοποίηση, την ικανότητα δηλαδή των συστημάτων να δημιουργούν τον εαυτό τους μέσα από μία δράση βασιζόμενη στην επικοινωνία. Ο νόμος εκφεύγει από το γραπτό του κείμενο και καθίσταται προϊόν (νομοτοπικής) δράσης, καθώς δομείται πάνω στις συζητήσεις των παραγόντων του, δικαστών, αστυνομικών και δικηγόρων, όταν αυτοί δρουν αποφασίζοντας για το νόμιμο ή το παράνομο οποιασδήποτε πράξης. Με τη σειρά του, ο σύννομος ή μη χαρακτήρας των ανθρώπινων ενεργειών καθίσταται δυαδικός κώδικας του συστήματος, πηγή της νοηματοδότησης και της συνεχούς αναδημιουργίας του. Ακόμα πιο αναλυτικά, η έτερη βασική συστημική προσέγγιση, αυτή του Τόιμπνερ, μιλά για αυτοπαρατήρηση, αυτοδημιουργία και αυτοαναπαραγωγή του νομικού συστήματος. Το δίκαιο παραμένει ανοικτό σε ερεθίσματα του έξω κόσμου, αλλά φιλτράρει το καθένα από αυτά, δίνοντας του αυτοαναφορικό τόνο ώστε να τα εντάξει ομαλά μέσα του. Δρα συνεπώς με όρους λειτουργικού κλεισίματος, ξεχωρίζει τον εαυτό του από το ευρύτερο γίνεσθαι⁴² ή, προσεγγίζοντας πάλι τη βασική θεωρία, αποφασίζει το ίδιο πώς θα προβεί στις αναδιπλώσεις του, επιδεικνύοντας ή αποσιωπώντας τη δράση της νομοτόπησης.

Επιπλέον, η διαδικασία αυτή της προβολής και απόκρυψης δίνει βήμα στην εξουσία να καθορίσει και να διαχωρίσει το ορατό από το αόρατο, μία εξουσία που βέβαια δεν νοείται ως μία κεντρική ελίτ, αλλά εμπεριέχει τα ισχυρότερα σώματα που έλκουν, όπως ήδη περιγράφηκε, τα υπόλοιπα (SJ, 74). Πρόκειται εδώ για ένα από τα σημεία που ο Καστέλς και ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία, καθώς και ο Ισπανός κοινωνιολόγος, αναπτύσσοντας τη θεωρία της εξουσίας των δικτύων, κρίνει πως σε κάθε δίκτυο υπάρχει μία ξεχωριστή ηγεμονική ομάδα, που επιβάλλει κανόνες και τύπους, κι όχι μία υπερ – δικτυακή ηγετική δομή (ΕΨΕ, 30-31). Αρκετά χρόνια πρωτότερα, ο Γκράμσι είχε καταλήξει σε ένα συγγενές συμπέρασμα για την ηγεμονία ως κάτι παραπάνω από απλή εξουσία, καθώς εφαρμόζει την έλξη της επί της κοινωνίας των πολιτών. Για να τεθεί διαφορετικά, η κυρίαρχη τάξη, επιδιώκοντας να σταθεροποιήσει την κυριαρχία της, επεκτείνει τις δραστηριότητές της και πέρα από την *stricto sensu* πολιτική και προπαγανδίζει τις

⁴⁰ Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, ό.π.

⁴¹ Keeney, Gavin, «The Editioning of Works», σε: *Works for Works, Book 1: Useless Beauty*, 2022, Punctum Books, σελ. 37–56, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv2svjrcg.6>

⁴² King, Michael, «The ‘Truth’ about Autopoiesis», σε: *Journal of Law and Society*, 1993, τόμος 20, τεύχος 2, σελ. 218–36, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1410168>

θέσεις της εντός των κοινωνικών θεσμών, από τον τύπο στους χώρους λατρείας και από τα πανεπιστήμια ως τα γήπεδα, με αποτέλεσμα οι επιδιώξεις της να διαχέονται και να καθίστανται βίωμα, συμπαρασύροντας στον σκοπό τους τις λαϊκές μάζες,⁴³ που ταυτίζονται εδώ με τα ασθενέστερα σώματα.

Αυτή η στρατηγική χρήση του νομοτοπίου ως εργαλείου (α)ορατότητας, την οποία ο συγγραφέας χαρακτηρίζει πρωταρχικό του στόχο, μειώνει σαφώς τις δυνατότητες αντίδρασης στην όποια εξουσία (SJ, 75-76), συμπέρασμα πλήρως προφανές, αφού η εξουσία θα έχει φροντίσει να κρύψει, ανάμεσα στις νομοτοπικές πτυχωσεις, ό,τι δεν θέλει να φανεί. Η τεράστια βιβλιογραφική ποικιλία των παραδειγμάτων αορατότητας αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Για παράδειγμα, η εργασία των γυναικών κρύβεται κάτω από τον μανδύα της απλήρωτης, οικιακής και μη, εργασίας ή της εργασίας μερικώς απασχόλησης κοντά στον τόπο κατοικίας,⁴⁴ η γη των ιθαγενών κρίνεται άγονη κι άρα έτοιμη προς εκμετάλλευση⁴⁵ και οι μαύρες φεμινίστριες δυσκολεύτηκαν να βρουν χώρο στους χώρους των λευκών γυναικών.⁴⁶ Ακόμα και οι δευτερογενείς αναφορές σε ομάδες που υφίστανται αορατότητα ως μέρος ακαδημαϊκών κειμένων μπορούν να έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα από το επιδιωκόμενο, αν δεν προσέξουν για τη διασύνδεση με και την κατανόηση των ιδίων των κοινοτήτων στις οποίες αναφέρονται.⁴⁷

Περισσότερο θεωρητικά, μεταμοντέρνοι συγγραφείς όπως η Μπράουν αναδεικνύουν μία πιο γενικευμένη δυσπιστία απέναντι στις μεθόδους και τα δόγματα των κοινωνικών επιστημών, καθώς αυτές υποκρύπτουν, κάτω από την έρευνα για την αλήθεια, ένα υπόστρωμα ισχύος, επιβεβαίωσης και συμπόρευσης με την εξουσία. Η ίδια η επιλογή μελέτης του ενός ή του άλλου θέματος αποτελεί μεταχείριση που προκαλεί διακρίσεις και οδηγεί σε κανονιστικές προτεραιοποιήσεις, αποκλείοντας συνάμα τα αντίθετα ζητήματα, σε ένα εξουσιαστικό φαινόμενο ταυτόχρονης αποσιώπησης κι εμβάθυνσης.⁴⁸ Φρονώ δε ότι το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και με μία μεταμοντέρνα θεώρηση των θετικών επιστημών, όπως αποδεικνύει η περίπτωση των γυναικολογικών και ανδρολογικών μελετών: ακριβώς ως επιβεβαίωση της φαλλοκρατικής εξουσίας που δρα εντός του νομοτοπίου και το μετατρέπει, όπως θα αναπτυχθεί, σε ατμόσφαιρα, καταγράφονται πενταπλάσιες έρευνες για τη στυτική δυσλειτουργία σε σχέση με εκείνες για το προεμμηνορροϊκό σύνδρομο, παρ' ότι η

⁴³ Bates, Thomas R., «Gramsci and the Theory of Hegemony», σε: *Journal of the History of Ideas*, 1975, τόμος 36, τεύχος 2, σελ. 351–66, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/2708933>

⁴⁴ Βαΐου, Ντίνα, *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2021

⁴⁵ Koyoc Kú (K'ajlay), José Ángel, και Jones, Ellen, «Invisible Maya communities: indigenous territory and the nation-state in the Yucatán», σε: Tania, Islas Weinstein και Milena, Ang (επιμ.), *Beyond Mestizaje: Contemporary Debates on Race in Mexico*, Amherst College Press, 2024, σελ. 251–60, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/10.3998/mpub.14369172.17>

⁴⁶ Francis, Gladys M., «Review of Black French Women and the Struggle for Equality, 1848–2016, by F. Germain & S. Larcher», σε: *NWIG: New West Indian Guide / Nieuwe West-Indische Gids*, 2020, τόμος 94, τεύχος 1/2, σελ. 167–168, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.jstor.org/stable/27130282>

⁴⁷ Borderon, M. (κ.ά.), «The risks of invisibilization of populations and places in environment-migration research», σε: *Humanities and Social Sciences Communications*, 2021, τόμος 8, άρθρο 314, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.1057/s41599-021-00999-0>

⁴⁸ Seidman, Steven, «The End of Sociological Theory: The Postmodern Hope», σε: *Sociological Theory*, 1991, τόμος 9, τεύχος 2, σελ. 131–46, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/202074>

πρώτη επηρεάζει περίπου έναν στους πέντε άνδρες, ενώ το δεύτερο το ενενήντα τοις εκατό των γυναικών.⁴⁹

Το νομοτοπίο παρουσιάζει τελικά τρία χαρακτηριστικά, η αναλυτική επεξήγηση των οποίων έχει ήδη προηγηθεί. Θα αναφέρω εδώ πως το πρώτο χαρακτηριστικό είναι η μετανθρώπινη φύση του. Ακολουθώντας την παράδοση του μετανθρώπινου, στην οποία η διαχωριστική γραμμή μεταξύ του είδους μας και των υπόλοιπων στοιχείων, έμβιων και άβιων, εξαφανίζεται,⁵⁰ οι άνθρωποι, τα ζώα, οι ψηφιακές οντότητες, η φύση, ο νους, η κοινωνία, είναι όλα τμήματά του νομοτοπίου, κινούνται μέσα του προς πάσα κατεύθυνση. Το δεύτερο στοιχείο του νομοτοπίου είναι η εμμένειά του, όπως ήδη επισημάνθηκε. Όλα μας (ως κομμάτια του), βρίσκουμε τη μοναδικότητά μας ακριβώς διά της θέσης που λαμβάνουμε σε αυτό, η οποία μας οδηγεί να επηρεάζουμε και να επηρεαζόμαστε, να βλέπουμε ή να προσποιούμαστε ότι δεν βλέπουμε, να αλλάζουμε τα άλλα και εμάς. Τελευταίο στοιχείο αποτελεί η μοναδικότητά του (δεν υπάρχει έξω!), μέσα στην οποία όλη η παραπάνω διαδικασία και οι επιμέρους διασπάσεις του λαμβάνουν χώρα/χώρο. Και η ίδια η ιδέα της εκτός νόμου δράσης, εν τέλει, περιλαμβάνει έναν νόμο (κι άρα έναν χώρο) από τον οποίο ο δράστης προσπαθεί να ξεφύγει (SJ, 79-87).

Για να ολοκληρωθεί το σχήμα, απαιτείται ως τελευταίο στοιχείο ο χρόνος του νομοτοπίου. Εδώ, επειδή οι δύο βασικές πηγές συγκλίνουν, θα παρουσιάσω ταυτόχρονα και τη θεωρία του Καστέλ για το ίδιο θέμα, θεωρώντας ότι μπορεί να συμπληρώσει την επεξήγηση του χαρακτήρα του χρόνου στον Έλληνα νομικό. Έτσι, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος θεωρεί τον χρόνο στο νομοτοπίο ένα *τώρα* υπό μόνιμη αναδιαπραγμάτευση, ένα διπλό *τώρα* του νομοτοπίου στην ολότητά του και της συγκεκριμένης διάσπασής του (ένα πεδίο μάχης, μία εκκλησία, ένας χώρος εργασίας) που είναι κάθε φορά ορατή. Το πέρασμα από το παρόν του συγκεκριμένου στο παρόν του όλου προϋποθέτει την επανάληψη, ως τρόπο γέννησης της συνήθειας αλλά και της διαφοράς. Η έννοια εξάλλου της συνήθειας χρησιμοποιείται ήδη από τον Αριστοτέλη, που συνδυάζει την επανάληψη με την απόκτηση ηθικής,⁵¹ αλλά εδώ γίνεται ένα μεγάλο παραπάνω βήμα διά της επίκλησης της διαφοράς. Κάθε ανάσα, κάθε φοροδιαφυγή, κάθε ποτάμι είναι επαναλαμβανόμενο, μα διαφορετικό, και στο τέλος γεννά τα ίδια συναισθήματα στο πλαίσιο του νομοτοπίου ως όλου με την επανάληψή του· η κάθε ανάσα παραμένει απαραίτητη, ο κάθε φοροδιαφεύγων διαπράττει μόνος του το αδίκημα κι έχει μόνος την αίσθηση ότι η γενική ατιμωρησία θα τον συμπεριλάβει, το κάθε ποτάμι επιφέρει συζητήσεις για τη θερμοκρασία ή τη μόλυνση του νερού. Εξίσου κρίσιμα, η επανάληψη τους αυτή είναι ενσώματα στον χώρο, ανοικτή και υπαρκτή, αντίθετη της ανάμνησης, όχι η σκέψη μου για το ποτάμι που είδα, μα η αισθητική πρόσληψη του ποταμιού που *τώρα* βλέπω (SJ, 87-89 & 92).

Η επανάληψη αυτή ανοίγει την πόρτα και σε ένα εξαιρετικά επικίνδυνο φαινόμενο, μία απόκρυψη της αλήθειας για χάρη του ψεύδους/ψευδούς. Ο βασικός νόμος της προπαγάνδας, που αποδίδεται στον Γκέμπελς, αναγνωρίζει αυτή τη δυνατότητα και συνδέει εδώ την θεωρία του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου με το κοινωνικό και το πολιτικό. Πρόσφατο, μάλιστα, ερευνητικό υλικό αποδεικνύει την έμφυτη τάση να συνδέουμε αυτό που έχουμε πρόσφατα ακούσει με την αλήθεια,

⁴⁹ England, Charlotte, «Erectile dysfunction studies outnumber PMS research by five to one», *Independent*, 2016, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.independent.co.uk/news/science/pms-erectile-dysfunction-studies-penis-problems-period-pre-menstrual-pains-science-disparity-a7198681.html>

⁵⁰ Badmington, Neil, «Theorizing Posthumanism», *Cultural Critique*, 2003, τεύχος 53, σελ. 10–27, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/1354622>

⁵¹ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β, ενότητα 1, χωρία 1-3

έστω και εάν αυτό αποτελεί πρόδηλο ψεύδος.⁵² Οι προεκτάσεις, με την άρνηση των εμβολιασμών ή των αποτελεσμάτων εκλογών, είναι εμφανείς και καταστροφικές.

Συναφώς, στα πλαίσια μίας συγκριτικής ματιάς σε μία άλλη σημαντική θεωρία του πεδίου της νομικής γεωγραφίας, η Βαλβέρδε χρησιμοποιεί τον όρο χρονοτοπίο, δανεισμένο από τον φιλόσοφο Μιχαήλ Μπαχτίν. Εκεί η ένωση του χρόνου με τον χώρο γίνεται ακόμη αμεσότερη κι ενσαρκώνεται σε συγκεκριμένα *εδώ* και *τώρα*, συχνά φέροντα τελετουργική φύση. Έτσι, στο πρώτο παράδειγμα που δίνει η ίδια, ένα ποδοσφαιρικό γήπεδο δεν διαφέρει από ένα πάρκο τις υπόλοιπες μέρες και ώρες, το εναρκτήριο σφύριγμα όμως του διαιτητή το μετατρέπει σε κάτι διαφορετικό, χρόνο και τόπο που κρίνονται από τις αποφάσεις του άρχοντα του αγώνα, οι οποίες φέρουν οιονεί νομική ισχύ στα αθλητικά πλαίσια. Σε ένα δεύτερο παράδειγμα, που προσεγγίζει ακόμα περισσότερο το δίκαιο, ο δικαστηριακός χώρος μετατρέπεται σε χρονοτοπίο απόδοσης δικαιοσύνης από την είσοδο των δικαστών μέχρι την αποχώρησή τους από την έδρα, με τον νόμο, τον χώρο και τον χρόνο να συμπλέκονται αξεδιάλυτα ακριβώς στο σημείο της απόδοσης δικαιοσύνης, ενώ ανάλογη πορεία παρατηρεί ο Λατούρ στα χαρτιά που μετατρέπονται σε κρίσιμα για την απόδοση δικαιοσύνης έγγραφα (καταθέσεις, αυτοψίες κλπ).⁵³ Ανάλογα και η ανάλυση του Γιοχάνεσμπουργκ στο «Law and the City», σε επιμέλεια του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου, καταλήγει στον συμβολισμό της εναλλακτικής νομοτόπησης και χρονοτόπησης, όπως αυτός εκφράζεται από τη μετατροπή της μεγαλύτερης φυλακής της εποχής του απαρτχάιντ σε συνταγματικό δικαστήριο της ελεύθερης Νότιας Αφρικής και την απόδοση του περιβάλλοντα χώρου στους κατοίκους της πόλης, με τη δημιουργία χώρων πρασίνου και εθνικής βιβλιοθήκης (L&C, 232-235).

Συγκρίνοντας τώρα τις δύο βασικές θεωρίες, και ο Καστέλς θεωρεί τον άνθρωπο και την κοινωνία έννοιες που ενσωματώνουν τον χρόνο και ενσωματώνονται σε αυτόν. Για την κοινωνική σχέση με τον χρόνο, οι αλλαγές από το παλιό στο νέο ημερολόγιο, η διαφορετική κατανομή της εβδομάδας στη Σοβιετική Ένωση και την μετεπαναστατική Γαλλία και οι καπιταλιστικοί υπολογισμοί που εισήγαγε ο Φορντ για την οργάνωση και χρονική βελτίωση της παραγωγής αποτελούν ελάχιστα από τα παραδείγματα που προκύπτουν από την ιστορική μελέτη (RNS, 460-463). Σχετικά με την ατομική υπόσταση, η ταχύτητα της ψηφιακής εποχής και της κοινωνίας του δικτύου συμπυκνώνει τον χρόνο,⁵⁴ όπως όλοι μας διαπιστώνουμε εργαζόμενοι από απόσταση, πληρώνοντας μέσω τραπεζικών εφαρμογών, συναντώντας διαδικτυακά φίλους και ερωτικούς συντρόφους.

Αυτό το είδος χρόνου ονομάζεται *άχρονος χρόνος*, διότι θυσιάζει το παρελθόν και το μέλλον στον βωμό ενός συνεχούς *τώρα*, πολύ κοντά στο άθραυστο *τώρα* του νομοτοπίου. Επεξηγώντας τον *άχρονο χρόνο*, ο Ισπανός στοχαστής τον συνδέει με την απόπειρα του καπιταλιστικού συστήματος να απελευθερωθεί από τα χρονικά δεσμά του δια του «παγκόσμιο καζίνο», της ταχύτατης κίνησης του κεφαλαίου με τη μορφή συνεχώς πιο σύνθετων χρηματοπιστωτικών προϊόντων. Η αξία από υλική γίνεται φανταστική, το δίκτυο της οικονομίας αποσυνδέεται από τις κλασικές φιλελεύθερες πολιτικές, εκφεύγει του κρατικού ελέγχου και της βασικής πρωτο-

⁵² Stafford, Tom, « How liars create the ‘illusion of truth’ », *BBC*, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.bbc.com/future/article/20161026-how-liars-create-the-illusion-of-truth>

⁵³ Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, ό.π.

⁵⁴ Amjad, Amjad Hussein, «The Mystery of Compressed Time: Exploring the Phenomenon», *Medium*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://medium.com/@amjad33683/the-mystery-of-compressed-time-exploring-the-phenomenon-7c75c9541968>

καπιταλιστικής αρχής της προσφοράς και ζήτησης. Προφανώς, αυτή η μετατροπή δημιουργεί μία ψευδαίσθηση ευμάρειας γεμάτη ανασφάλεια, μία φούσκα που είναι έτοιμη να σπάσει ανά πάσα στιγμή, όπως συνέβη στην κρίση του 2008 στις Ηνωμένες Πολιτείες (RNS xix-xxi & 464-467) που διπλασίασε το ποσοστό των ανέργων.⁵⁵

Αντίθετα, η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, που δεν αποτελεί μέρος των κυρίως διαδικασιών του άχρονου χρόνου, παραμένουμε δέσμιοι του ωρολογιακού χρόνου που επιβάλλει την παραμονή στο χωράφι, στη γραμμή παραγωγής, στο γραφείο ή το σχολείο. Μαζί του έρχεται και ο βιολογικός χρόνος, ο ρυθμός της ανθρώπινης ζωής, που αποκτά πολλαπλές κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις, από τις έρευνες του Φουκώ στα νοσοκομεία μέχρι τη συσχέτιση προσδόκιμου ζωής και συντάξιμων ετών. Μολαταύτα, ο άχρονος χρόνος συμπλέκεται με τις παραδοσιακότερες χρονικές μορφές στη ζωή όλων μας, λόγω της μετάβασης από την κοινωνία της βιομηχανίας στην κοινωνία της πληροφορίας (RNS, xlii & 475-481), όρους που θα επεξηγήσω στο μέρος της παρούσας για τον Καστέλς.

Επιπλέον, σε μία βιβλιογραφική επιβεβαίωση, και η προσέγγιση του θέματος από τον Λεφέβρ βρίσκεται κοντά σε εκείνες των δύο βασικών στοχαστών. Κατά τον Γάλλο κοινωνιολόγο, η ανθρώπινη ζωή και οι άπειρες διαφοροποιήσεις της οφείλουν να προκύπτουν οργανικά, μέσα από μία επανάληψη που οδηγεί στη διαφορά και την οποία τα σώματα έχουν ανάγκη για να συνεχίζουν να εκφράζονται ελεύθερα και εμμενώς. Αντιθέτως, τα συστήματα δημιούργησαν τον «χρόνο της γαλέρας», αλλάζοντας τον εσωτερικό ρυθμό με το ταιηλορικό πρότυπο του εργάτη που προβαίνει απλώς σε συγκεκριμένες κινήσεις, δίχως θέληση ή φαντασία· σε δεύτερο μάλιστα επίπεδο, αυτό το είδος χρόνου, που πλησιάζει τον χρόνο του ρολογιού του Καστέλς, έγινε κομμάτι της ενημέρωσης, της κατανάλωσης και της διασκέδασής μας, που εκτυλισσόμενες μηχανικά, υπό τον ήχο του συστήματος/τυμπανιστή, καθίστανται υποχρεώσεις που απορυθμίζουν ολόκληρο τον ανθρώπινο βίο, καταστρέφουν την προσωπικότητα και οδηγούν σε έναν κανιβαλισμό του εαυτού (ΡΔΠΔ 248-253).

Τέλος, ως απόδειξη για την ύπαρξη και τα στοιχεία του νομοτοπίου, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος καλεί τους φοιτητές του και τον αναγνώστη να αποπειραθούν ενώ περπατούν να εντοπίσουν αυτή την ταυτολογία νόμου και χώρου που ξετυλίγεται εν είδει διαφοράς μπροστά στις αισθήσεις μας. Η ασφάλεια και η έλλειψή της, το ίδιο το σώμα που καθίσταται εμπόδιο στις διελεύσεις των άλλων σωμάτων, οι πινακίδες «μην πατάτε το γρασίδι» και το καφέ όπου το νομοτοπίο αποσύρεται μόλις πληρώσουμε την παραγγελία μας αποτελούν παραδείγματα των διαπιστώσεων στις οποίες μπορεί ο καθένας να καταλήξει (SJ, 94-106). Δεν είναι τυχαίο, παρά την πρακτικότερη στόχευση, ότι η έμφαση δίδεται επίσης στην περιδιάβαση στο έργο της φεμινιστικής ομάδας πόλης «Urbana». Λεπτομερέστερα, οι προτεινόμενες παρεμβάσεις σε επίπεδο γειτονιάς ή πόλης, που αποσκοπούν στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των γυναικών (και όχι μόνο) κατοίκων της, προκύπτουν μέσα από μία ενδελεχή καταγραφή προβλημάτων στον χάρτη. Η καταγραφή αυτή δεν εξαντλείται στην θεωρητική συζήτηση, αλλά περιλαμβάνει περιπάτους εύρεσης μη λειτουργικών σημείων του αστικού χώρου,⁵⁶ μη ικανοποιητικών αναδιπλώσεων χώρου και νόμου.

⁵⁵ US Bureau of Labor Statistics, «Great Recession, great recovery? Trends from the Current Population Survey», 2018, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.bls.gov/opub/mlr/2018/article/great-recession-great-recovery.htm>

⁵⁶ Καλλίτσης Φ., Πρέντου Π. και Urbana (Γρηγοριάδου Ε. κ.ά.), *Σχεδιάζοντας για όλες: η οπτική του φύλου στον χώρο της ελληνικής πόλης*, Αθήνα, Εκδόσεις Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς, 2023

Και ίσως αυτός να είναι και ο τελευταίος θεωρητικός συσχετισμός της πρώτης βασικής έννοιας, καθώς το νομοτοπίο προσπαθεί να συσταθεί από έναν νόμο της πράξης, ένα δίκαιο εφαρμοζόμενο στον χώρο. Ο περίπατος των φοιτητών είναι πνευματικός απόγονος του νομικού ρεαλισμού, ο οποίος καλεί τον νόμο να οδηγηθεί προς την πρόοδο, συναρτώντας την ασφάλεια δικαίου με την ευθυδικία και την κοινωνική πρόνοια, επιδιώκοντας ένα δίκαιο που θα ενδιαφέρεται περισσότερο για τα υποκείμενά του.⁵⁷ Παράλληλα, ο ρεαλισμός προκρίνει και τη μεταφορά της κοινωνικής ρευστότητας στον κόσμο του δικαίου, ήτοι την άμεση ανταπόκριση του δικαιοῦ μηχανισμού στις αλλαγές που προκύπτουν στο πεδίο της καθημερινής ζωής, μία αντανάκλαση της πραγματικότητας στη νομική γραφή, πρόθυμη να εξυπηρετεί όχι ένα αφηρημένο θετικιστικό δέον, αλλά ένα διαρκές και αέναο γίνεσθαι.⁵⁸ Σε αυτή την ανάγνωση, ο χώρος κι ο νόμος θυμίζουν τα φιορδ, γίνονται κι εκείνοι διαρκώς διαφορετικοί, ενώνονται και βρίσκονται ο ένας μέσα και δίπλα στον άλλον.

Έτσι, με μία παρομοίωση, το νομοτοπίο θυμίζει το ανάμεικτο παγωτό μηχανής. Οι δύο γεύσεις πέφτουν σε διαφορετικές κάθε φορά ποσότητες και αναδιπλώσεις, δίνοντας πολλές φορές την ψευδαίσθηση ότι η μία ή η άλλη γεύση κυριαρχεί. Η γλώσσα ως εργαλείο των αισθήσεων, αφή και γεύση, είναι η προσπάθειά μας να βρούμε τη θέση μας, να απολαύσουμε τον χώρο/παγωτό, προσπάθεια που προκαλεί αλλαγές στη σύνθεση του. Παρά την τυχόν απόκρυψη όμως της κρέμας ή της σοκολάτας, και οι δύο είναι παρούσες μέσα στη μηχανή, απότοκο της εξουσίας του ζαχαροπλάστη. Μια παρουσία εκ των προτέρων και εις το διηνεκές, που τίποτα δεν μπορεί να την αλλάξει.

iii. Ατμόσφαιρα

Η έννοια της ατμόσφαιρας στον Φιλιππόπουλο – Μιχαλόπουλο παραμένει πιστή στην ετυμολογία της, κατά τον ίδιο τον συγγραφέα. Η ατμόσφαιρα της θεωρίας του είναι μία σφαίρα ατμού που περιβάλλει με μεγάλη ταχύτητα κάθε σώμα, αλλά και τις επιστημολογικές θέσεις παρατήρησης και κριτικής της.⁵⁹ Είναι το άνετο δωμάτιο, η πρώτη θέση στο τρένο, οι φανατικοί οπαδοί της ομάδας, τα κεριά και τα λουλούδια σε ένα ρομαντικό ραντεβού. Είναι ένα νομοτοπίο που καμουφλάρεται ολόκληρο, πετυχαίνοντας μία πλήρη απόκρυψη με τη μορφή ενός μη-νομοτοπίου και μετατρέπει τις ανάγκες και τις επιθυμίες των σωμάτων σε δική του επιθυμία επιβίωσης (SJ, 108), καθώς εμείς αποζητάμε να μείνουμε στην καλή θέση του τρένου, να αποκτήσουμε την εύνοια του αγαπημένου προσώπου ή να καθίσουμε στην κοντινότερη στον αγωνιστικό χώρο κερκίδα.

Όλες αυτές οι καταστάσεις κεντρίζουν τα συναισθήματά μας, περιέχουν σύμβολα (το σήμα της ομάδας, το κόκκινο τριαντάφυλλο) και αισθήσεις όπως αυτές αναλύθηκαν παραπάνω. Ο συγγραφέας ονομάζει το σύνολο αυτό *affects*, του οποίου η μετάφραση δίνεται ως θυμικό ή επιρροή. Θα προτιμήσω τη δεύτερη απόδοση, καθώς η λέξη «περιγράφει την ικανότητα επιβολής κάποιου (...) και τη δυνατότητα

⁵⁷ Shientag, Bernard, «The Opinions and Writings of Judge Benjamin N. Cardozo», *Columbia Law Review*, 1930, τόμος 30, τεύχος 5, σελ. 597–650, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1114590>

⁵⁸ Llewellyn, Karl, «Some Realism about Realism: Responding to Dean Pound», *Harvard Law Review*, 1931, τόμος 44, τεύχος 8, σελ. 1222-1264, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1332182>

⁵⁹ Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, «The funambulist atmosphere», σε: Léopold, Lambert (επιμ.), *The Funambulist Papers, Volume 1*, εκδόσεις Punctum Books, σελ. 108-111, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/jj.2353910.20>

του να επιφέρει μεταβολές ή να καθοδηγεί κάποιον/κάτι άλλο». ⁶⁰ Η επιρροή ως δυνατότητα καθοδήγησης συνδέει, επίσης, τους δύο βασικούς στοχαστές, αφού και ο Καστέλς στα πλαίσια μίας σύγχρονης βιοπολιτικής γράφει πως η ικανότητα να διαπλάθει κανείς το μυαλό είναι κατά πολύ αποδοτικότερη από τον βασανισμό των σωμάτων. ⁶¹

Στη συνέχεια, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος αναλύει τα *modos* της επιρροής, που λειτουργούν ως γένεση της ατμόσφαιρας. Αρχίζοντας από το ανθρώπινο πλήθος ως σώμα, οι προκλήσεις κατά διαδηλωτών, για παράδειγμα με την παρουσία ισχυρής αστυνομικής δύναμης στον τόπο της διαδήλωσης για λόγους «δημόσιας ασφάλειας», μετατρέπουν τους συγκεντρωμένους, τους παρατηρητές και τον ίδιο τον χώρο της διαδήλωσης σε μία χύτρα ταχύτητας, όπου άνθρωποι και συναισθήματα πιέζονται. Η πίεση αυτή, φυσικά, καθιστά τη χύτρα έτοιμη να σκάσει και να οδηγήσει σε βία λόγω της (συν)αισθηματικής υπερδραστηριότητας του χώρου, γεμάτου ένταση, ιαχές και αντεγκλήσεις, κι έτσι η ίδια η επιρροή της «προστασίας» γεννά τις συνέπειες από τις οποίες υποτίθεται ότι προστατεύει. Ιστορικά, αναφέρονται και οι ατμοσφαιρικά κατασκευασμένες ναζιστικές παρελάσεις, που αποζητούσαν να υποδηλώσουν το γερμανικό στρατιωτικό και πολιτισμικό μεγαλείο (SJ, 110-111). ⁶² Και σε ένα αμιγώς δικαίκο παράδειγμα παρμένο από τη νομική γεωγραφία, η επιρροή της ειδυλλιακής εικόνας του «ασφαλούς», οικογενειακού προαστίου έχει οδηγήσει μέχρι και σε απόφαση του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου των ΗΠΑ, που έκρινε συνταγματική την ύπαρξη δημοτικών νόμων διά των οποίων καθορίζονταν αποκλειστικά οικιστικές ζώνες, ⁶³ αποδεικνύοντας την ισχύ της ατμόσφαιρας (και) ως νομικό αφήγημα.

Για το ανθρώπινο ή μη σώμα καθ' εαυτό, οι επιρροές εμφανίζονται ως υπεραισθησία, ένα συνεχές και ελεγχόμενο ερέθισμα. Οι επιρροές μάλιστα αποπειρώνται να διαχωρίσουν τις αισθήσεις, ακολουθώντας την αριστοτελική διάκριση, με την αφή και την γεύση να παρουσιάζονται ως κατώτερες και ζώδεις και την όραση ως ανώτερη, συνδεόμενη με τη φρόνηση και τη λογική. ⁶⁴ Ο έλεγχος και η διάκριση των επιρροών, οδηγεί σε φαινόμενα όπως την άβολη θέση στην οποία μας φέρνει η οσμή ή το άγγιγμα των άλλων και φανερώνει την (συχνά επιτυχή) απόπειρα δημιουργίας ενός ανθρώπου αποκομμένου από τη σωστή χρήση των αισθήσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, προχωρά ο συγγραφέας, η μόνη χρήση που επιτρέπεται στις αισθήσεις είναι η εκμετάλλευσή τους ως όπλα μάρκετινγκ, για παράδειγμα με την τοποθέτηση των προϊόντων που θέλουμε να πωληθούν στο ύψος των ματιών του πελάτη. ⁶⁵

⁶⁰ Μπαμπινιώτης, Γεώργιος, *Λεξικό για το σχολείο και το γραφείο*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 2004, σελ. 360

⁶¹ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

⁶² Hagen, Joshua, «Parades, Public Space, and Propaganda: The Nazi Culture Parades in Munich», *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*, 2008, τόμος 90, τεύχος 4, 2008, σελ. 349–67, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/40205064>

⁶³ Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, ό.π.

⁶⁴ Ierodiakonou, Katerina, «Aristotle and Alexander of Aphrodisias on the Individuation and Hierarchy of the Senses», σε: *Forms of Representation in the Aristotelian Tradition. Volume One: Sense Perception*, εκδόσεις Brill, 2022, σελ. 40-65, προσπελάσιμο εδώ: <https://brill.com/display/book/9789004506077/BP000012.xml>

⁶⁵ Planohero, «How to Arrange the Layout of Goods on the Shelves in the Store?», 2022, <https://planohero.com/en/blog/how-to-arrange-products-on-the-shelves/>

Η αποκοπή όμως αυτή δεν περιορίζεται στα εξωτερικά ερεθίσματα, τουναντίον επεκτείνεται και στην ίδια την ενσώματη υπόσταση του ατόμου.⁶⁶ Χάνοντας τις αισθήσεις, χάνουμε την έννοια της επιθυμίας ως αντανάκλαση της προς τα έσω ματιάς, ακοής, γεύσης, οσμής και αγγίγματος και τελικά το γνώθι σαυτόν. Πρόκειται για μία αυτό-μετατροπή που χαλιναγωγεί αισθήματα και συναισθήματα, ανοίγοντας κενό το οποίο οι επαναλήψεις κάθε ψέματος είναι έτοιμες σαν αλήθεια να καλύψουν, πείθοντας ότι η επαφή με τις φτωχές κοινωνικές τάξεις είναι *per se* «βρώμικη», ότι ένας χώρος φτιαγμένος από/για λευκούς άντρες αποτελεί το λογικό πρότυπο, ότι το απορρυπαντικό που φαίνεται πρώτο στο ράφι είναι το καλύτερο (SJ, 111-117).

Συγχρόνως, προτείνει ο στοχαστής, η επιρροή μπορεί και να αποτελέσει οδηγό για την αντίθετη κατεύθυνση, πηγή αλλαγής κι ελπίδας, καθώς το σώμα δεν χάνει ποτέ την ικανότητα να ελέγξει την σωματοποίηση της επιρροής και την μετατροπή της σε συναίσθημα. Κάθε σώμα μπορεί να προσλάβει, να εισπνεύσει τις επιρροές κατά το δοκούν και να (ανα)γεννήσει μία δική του επιρροή που θα αποκτήσει δική της ζωή και θα αγγίζει άλλα σώματα. Παρά λοιπόν την προσπάθεια της ατμόσφαιρας να ελέγξει τη συλλογική διάσταση του κάθε αισθητικού μηνύματος, η ατομική πρόσληψη ποικίλλει. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο αβεβαιότητας, τα σώματα εμφανίζονται κι εξαφανίζονται, φανερά και κρυφά, ξεχωριστά και άρρηκτα δεμένα (SJ, 117-121), σε μία πρώτη νύξη για την πηγή της χωρικής δικαιοσύνης.

Η ανάπτυξη της προβληματικής για τις επιρροές ήταν αναγκαία, καθώς αποτελούν το κρίσιμο στοιχείο της ατμόσφαιρας. Η ατμόσφαιρα του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου κρίνεται από τις επιρροές, είναι αυτό το πλεόνασμα υπεραισθησίας που κρατά τα σώματα μαζί και κόντρα το ένα στο άλλο. Μοιάζει με την απαρχή της διαφοροποίησης στον Τόμπνερ, καθώς αποκόπτεται από την κοινωνία, κρίνει βάσει του κώδικά της και θέτει τις βάσεις για την αναπαραγωγή της.⁶⁷ Είναι μαζί κατασκευασμένη επιρροή που έρχεται πάνω μας και αναδύομενη επίδραση που αναβλύζει από μέσα εξ αιτίας της επιρροής (SJ, 122), είναι παράλληλα αίτιο και αποτέλεσμα. Ο συγγραφέας, για να την περιγράψει, χρησιμοποιεί και τη λέξη *funambulist*, που μεταφράζεται ως σχοινοβατικός. Η ατμόσφαιρα λοιπόν είναι ένα ατελείωτο σχοινί διακρίσεων, ενώσεων, διακοπών και κατασκευών, όπου τα σώματα δεν έχουν την επιλογή να σταματήσουν να βαδίζουν, παρά μόνο να επιλέξουν τη διαδρομή τους.⁶⁸

Πρακτικά, η ατμόσφαιρα είναι μία διαδικασία αναμόχλευσης των στοιχείων και μετατροπής τους σε αυτό που βολεύει την ήδη υπάρχουσα ατμοσφαιρική δομή. Σε ένα νομικό παράδειγμα, το δίκαιο της ιδιοκτησίας μετατρέποντας τη γη και την ύλη σε πεδίο ανθρώπινων σχέσεων, την καθιστά και αντικείμενο εκμετάλλευσης, πώλησης και δωρεάς (SJ, 126). Θα προσέθετα εδώ την ακαμψία της ατμόσφαιρας απέναντι σε άλλα ιδιοκτησιακά σχήματα που αποφεύγουν αυτή την υποβάθμιση και τα οποία η Δύση εξερεύνησε μόλις πρόσφατα, αν και υπήρχαν εδώ και χιλιάδες χρόνια, όπως τη συλλογική κατοχή της γης της φυλής των Ού'βα της Κολομβίας.⁶⁹

⁶⁶ Ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος άλλωστε δεν αποδέχεται τη διάκριση εαυτού και περιβάλλοντος (SJ 118).

⁶⁷ Buckel, Sonja, *Subjectification and Cohesion*, ό.π.

⁶⁸ Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, «The funambulist atmosphere», ό.π.

⁶⁹ Rodriguez-Garavito, Cesar & Arenas, Luis Carlos, «Indigenous rights, transnational activism, and legal mobilization: the struggle of the U'wa people in Colombia», σε: de Sousa Santos, Boaventura & Rodriguez-Garavito, Cesar, *Law and Globalization from below. Towards a cosmopolitan legality*, Κέιμπριτζ, εκδόσεις Cambridge University Press, 2005, σελ. 241-266

Οι συχνές μάλιστα αναφορές του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου στη γη προσεγγίζουν το (αστικό) δίκαιο υπό ένα πρίσμα νομικού πλουραλισμού, κοντά στη θεωρητική κατασκευή του ντε Σόουζα Σάντος. Για τον Πορτογάλο μελετητή, ο νόμος των αποίκων και των κατακτημένων, η *lex mercatoria*, τα τοπικά έθιμα και οι κανονισμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθένα με τον δικό του συμβολισμό και βαρύτητα, συνυπάρχουν και συνδιαμορφώνουν τη νομική πραγματικότητα, οδηγώντας σε μία μεταμοντέρνα πρόσληψη του δικαίου, που προέρχεται από πολλαπλές πηγές. Η έννοια της διανομιμότητας, ως ταυτόχρονη ισχύς και επίδραση όλων αυτών των ειδών του νόμου, τα οποία δεν συνυπάρχουν απλώς μα ισχύουν ταυτόχρονα, το ένα πάνω στο άλλο,⁷⁰ κυριαρχεί και συνδέει διαφορετικές εικόνες και προσλαμβάνουσες, κατασκευάζοντας ένα αμάλγαμα ιδεών για το δίκαιο και το άδικο, το νόμιμο και το παράνομο.⁷¹

Σε συνάρτηση με την ατμόσφαιρα, θα προτείνω ότι η ύπαρξή της οδηγεί σε συγκεκριμένες ιεραρχήσεις «καλύτερων» και «χειρότερων» ειδών νόμου, που έρχονται συχνά σε αντίθεση με την κοινωνική πρακτική και εξυπηρετούν φυσικά το ατμοσφαιρικό συμφέρον· στο παράδειγμα των Ού'βα, η απόδοση αδειών άντλησης πετρελαίου από το κράτος σε ιδιωτικές εταιρίες εξυπηρετούσε μεν τις επιδιώξεις κέρδους και των δύο, ερχόταν όμως σε πλήρη αντίθεση με το προαναφερθέν μοντέλο συλλογικής ιδιοκτησίας των ιθαγενών, η οποία μάλιστα εθιμικά έπρεπε να συμπίπτει με τον σκοπό της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος.⁷² Με άλλα λόγια, συμπληρώνοντας τη συζήτηση υπό το πρίσμα της νομικής γεωγραφίας, η ατμόσφαιρα του δυτικού δικαίου, με τη γραμμική της χρονικότητα, που αντιγράφει απλώς κατά τη Βαλβέρδε το χριστιανικό σχήμα δημιουργίας – αμαρτίας – εξιλέωσης,⁷³ αδυνατεί να συλλάβει τη συλλογική κατοχή των Ού'βα ή το έδαφος των Αβοριγίνων ως δίκτυο γραμμών και τραγουδιών, όπου η κληρονομική διαδοχή προκύπτει από τον συνδυασμό των στροφών του άσματος με το έδαφος από το οποίο αυτό διέρχεται (SJ 53).

Περαιτέρω, ως προς τη σχέση της με το νομοτοπίο, είπαμε ήδη ότι η ατμόσφαιρα είναι ένα νομοτοπίο που κατορθώνει να αποκρυφτεί πλήρως. Εδώ ο συγγραφέας προσθέτει και το αποτέλεσμα αυτής της ενέργειας, την έλλειψη χώρου κίνησης για τα εντός υπάρχοντα σώματα (SJ, 126). Συνεπώς, στο νομοτοπίο η δράση, η νομοτοπηση (*sic*), αποτελεί προνόμιο των σωμάτων, που αναδιπλώνουν κινούμενα τη διαφορά νόμου και χώρου, διαλέγοντας αν θέλουν παγωτό και «δημιουργώντας» το παγωτό τους. Αντιθέτως, στην ατμόσφαιρα ο πωλητής είναι εξωτερικός, βάζει διαφημιστικές πινακίδες, γεμίζει τον αέρα με άρωμα σοκολάτας και το προϊόν με συντηρητικά, ώστε να μοιάζει με την κατασκευασμένη ιδέα της «πραγματικής» σοκολάτας.

Επειδή φυσικά ένα τέτοιο σχήμα είναι μονίμως επίφοβο να σπάσει (πώς περιορίζεις τη φύση ή τον αέρα; Πώς καταπιέζεις την κυριολεκτική ατμόσφαιρα;), η ατμόσφαιρα αυτοαποσύρεται ώστε να κατασκευάσει τον ίδιο τον εαυτό της και τις συνέπειές της επί των σωμάτων. Ύστερα αναδύεται και προβάλλεται ως κάτι το αυθόρμητο, το αναγκαίο, το επιθυμητό, σε ένα αισθητικό πραξικόπημα που επιθυμεί

⁷⁰ Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, ό.π.

⁷¹ Boaventura de Sousa Santos, «Law: A Map of Misreading. Toward a Postmodern Conception of Law», *Journal of Law and Society*, 1987, τόμος 14, τεύχος 3, σελ. 279–302, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1410186>

⁷² Rodriguez-Garavito, Cesar & Arenas, Luis Carlos, «Indigenous rights, transnational activism, and legal mobilization: the struggle of the U'wa people in Colombia», ό.π.

⁷³ Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, ό.π.

όχι απλώς να κρατήσει τα σώματα μέσα της, αλλά να τους αφαιρέσει τον πόθο να αναζητήσουν οτιδήποτε άλλο (SJ, 128-129)· η ατμόσφαιρα είναι λοιπόν ο έλεγχος του νου, όπως τον οραματίστηκε ο Φουκώ και μετέπειτα ο Καστέλς.

Ελέγχοντας τον νου τα συναισθήματα ευνουχίζονται, ο φόβος για το εκτός ατμόσφαιρας υπάρχειν γίνεται καθοριστικός και το ίδιο εκτός αποκλείεται αλλά καθίσταται εμφανές, δαμόκλειος σπάθη για πιθανούς ατμοσφαιρικούς αποστάτες (SJ, 132-133). Σκέφτηκα εδώ την προπαγάνδα των Αμερικανών κατά των Σοβιετικών και αντιστρόφως στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, ως ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα ατμοσφαιρικής δράσης σε μεγάλη κλίμακα. Για την ΕΣΣΔ, οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν ένας χώρος αδηφάγου καπιταλισμού, χωρίς πολιτικά δικαιώματα για τις μειονότητες, ανίκανος να ανταγωνιστεί την πρόοδο του σοσιαλισμού. Για τις ΗΠΑ, ο κομμουνισμός ήταν ένας αφύσικος, αντιαμερικανικός τρόπος ζωής και οι δυτικές χώρες ήταν αναγκαίο πεδίο επίδρασης ώστε να μειωθούν οι διαθέσιμοι σύμμαχοι των Σοβιετικών.⁷⁴ Και για τους δύο, εν τέλει, η επίδειξη του εκτός ατμόσφαιρας εχθρού ήταν αναγκαίο μέτρο, μία συνεχής υπενθύμιση απειλής.

Εκτός από φυσικούς χώρους, η ατμόσφαιρα επεκτείνεται σε ψηφιακές συσσωματώσεις, όπως τα drones του στρατού των ΗΠΑ, δημιουργώντας όχι μόνο μαύρα κουτιά τεχνολογίας ικανά να αποφασίζουν μόνα τους ακόμα και για την εξόντωση στόχων, αλλά και την ιδέα της νομιμοποίησης αυτής της δράσης εν ονόματι, και πάλι, του κοινού καλού (SJ, 133-134).⁷⁵ Πέραν αυτού, προχωρά και στην ενθυλάκωση συμβόλων, γλωσσικών και πολιτισμικών στοιχείων (SJ, 136), αλλά και των αισθήσεων. Ο συγγραφέας παραθέτει πλήθος παραδειγμάτων όπου ο ίδιος ο χώρος (με το πατεντάρισμα του κτηρίου της Apple στη Σανγκάη) ή αισθητές έννοιες έγιναν αντικείμενο προστασίας πνευματικής ιδιοκτησίας (SJ, 146-149), όπως με τη θεώρηση της μυρωδιάς των παιχνιδιών Play-Doh ως διακριτικό τους γνώρισμα,⁷⁶ και αντίστοιχες αποφάσεις σχετικά με το κόκκινο της Coca Cola ή των παπουτσιών του Louboutin.⁷⁷

Συνεχίζοντας, η ατμόσφαιρα δεν αφορά μονάχα τον άνθρωπο. Ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος αντλεί από τη βιβλιογραφία για το Τριβένετο, στα όρη της βόρειας Ιταλίας, όπου οι συσσωματώσεις νομάδων βοσκών και των κοπαδιών τους δημιουργούν μία μετανθρώπινη ατμόσφαιρα (SJ 151-173). Το στοιχείο αυτό του μετανθρώπινου, με αναφορές στη βιολογία και την επιστημονική φαντασία, σηματοδοτεί άλλη μία απάλειψη διαφορών, αυτή τη φορά μεταξύ ανθρώπου και ζώου ή και φύσης ευρύτερα, μία ριζική αλλαγή στην κατάσταση της ύπαρξης. Υβρίδια των ειδών, άλλοτε φτιαγμένα στο νου των συγγραφέων και άλλοτε πλασμένα στα επιστημονικά εργαστήρια, όπως τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα (SJ 51), άνθρωποι που προσπαθούν να προσπελάσουν τα όρια της φυσιολογικής ζωής, όπως η απόπειρα του εκατομμυριούχου Μπράιαν Τζόνσον να αντιστρέψει τη

⁷⁴ Cornille, Stephane, «East vs West: A Comparison of Soviet & American Cold War Propaganda Posters», *Comrade Kiev*, προσπελάσιμο εδώ: <https://comradekiev.com/blog/east-vs-west-soviet-american-cold-war-propaganda-posters?srltid=AfmBOor5csO8k5tfdbFW-j0ke5RS0bozZVBsM97fmfOTWRaYEkSKp6UI>

⁷⁵ Sassóli, Marco, «Autonomous Weapons and International Humanitarian Law: Advantages, Open Technical Questions and Legal Issues to be Clarified», *International Law Studies*, 2014, τόμος 90

⁷⁶ National Inventors Hall of Fame, «Can You Trademark a Scent? Play-Doh Proves You Can!», 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.invent.org/blog/intellectual-property/trademark-scent>

⁷⁷ Ship Global IP, «How patents for colors and compositions work», , 2017, προσπελάσιμο εδώ: <https://shipglobalip.com/blog/how-patents-for-colors-and-compositions-work>

γήρανσή του σαν πραγματικός Μπέντζαμιν Μπάτον⁷⁸ και η διαρκής έμφαση στις πιθανές δυστοπικές περιβαλλοντικές συνέπειες της αλόγιστης ανθρώπινης δράσης, ως συνέπεια της καπιταλιστικής υπερεκμετάλλευσης των πόρων, συνθέτουν ένα σκηνικό περιγραφής αυτής της μεγάλης διαφοροποίησης.⁷⁹

Σε επίπεδο θεωρίας, η Μπραϊντότι ορίζει το μετανθρώπινο ξεκινώντας από την έννοια του κλασικού ανθρωπισμού, η οποία παρά την προσφορά της, δημιούργησε έναν κόσμο φτιαγμένο στα μέτρα των κυρίαρχων φυλών, τάξεων και φύλου. Ο φεμινισμός, τα νεανικά κινήματα και ο αντιαποικιοκρατικός αγώνας είναι, σε αυτή τη θεώρηση, αντι-ανθρωπιστικά, ακριβώς επειδή επιδιώκουν να ανατρέψουν αυτές τις παραδεδεγμένες αλήθειες και να αναανοηματοδοτήσουν την αρχική έννοια. Το νέο υποκείμενο που αποπειράθηκαν οι προσπάθειες αυτές να δομήσουν κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες διακρίνεται, αντί για τη λογική του, για την ενσυναίσθηση, τη συναισθηματικότητα και την σωματότητά του. Εν τέλει, η διεύρυνση των προκλήσεων της ύστερης νεωτερικότητας οδήγησαν στον μετανθρωπισμό, ο οποίος νοείται ως υπέρβαση αυτής της αναδυόμενης διάστασης των δύο δρόμων, καθώς προσπερνά πια όχι μόνο τον ορθό λόγο, μα και την κλασική πρόσληψη του ατόμου. Στις διάφορες πτυχές της, η μετανθρώπινη (δια)νόηση αντικαθιστά τις αξίες ανθρωπιστών και αντι-ανθρωπιστών με νέες παγκόσμιες, στο όνομα μιας γενικής αλληλεγγύης, κρίνει τον (μετ)άνθρωπο ως σώμα ίδιο με τα υπόλοιπα (ανθρώπινα και μη), προσπαθεί να ρυθμίσει τις συσσωματώσεις του ανθρώπου με τη φύση και τα ρομπότ και ανακαλύπτει νέες προοπτικές για την περιβαλλοντική προστασία, εμπνευσμένες συχνά από τις πρακτικές των αυτοχθόνων στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε.⁸⁰

Αντίθετα με την αισιόδοξη αυτή ματιά, άλλες θεωρήσεις κρίνουν τον μετάνθρωπο ως ένα αποκύημα της φαντασίας των εξουσιαζόντων, που επιδιώκουν να δημιουργήσουν αυτό τον νέο ανθρωπότυπο μέσω ενός κυνικού λόγου, που θυσιάζει τα δημοκρατικά ιδεώδη και τον σωματικό ρυθμό στο βωμό του κέρδους. Τα όρια του σώματος και του χρόνου αποτελούν σε αυτή τη δυστοπική ιδέα παρελθόν (ΡΔΠΔ, 254-255) αντικατασταθέντα από έναν άνθρωπο – ρομπότ, που ζει για να εργάζεται και ξεκουράζεται για να καταναλώνει.

Επιστρέφοντας στο κυρίως θέμα, η εγγύτητα της θεωρίας της Μπραϊντότι με τα γραφόμενα στον Φιλίπποπουλο – Μιχαλόπουλο είναι εμφανής, αφού ακόμα και το λεκτικό περί μη ανθρώπινων σωμάτων (SJ, 5) ή η αποκήρυξη της έμφασης στον άνθρωπο (SJ, 63) παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες. Έτσι, στην δική του μετανθρώπινη κατασκευή, το κοπάδι δημιουργεί την ατμόσφαιρά του, βασισμένη στη συνεχή πείνα των μελών του που υπερβαίνει την αχρείαστη πια διάκριση βοσκού και προβάτου, επιλέγει εμπειρικά το επόμενο βήμα του με ένα μείγμα γνώσης και διαίσθησης, προσποιείται πως δεν γνωρίζει ιταλικά ή τον σωστό δρόμο όταν έρθει σε επαφή με ξένα πρόσωπα, τρώει και αποσύρεται ξανά και ξανά, γένεση διά της επιθυμίας, αλληλεγγύη διά της ανάγκης, απόσυρση και επανάληψη. Κάνει μία στάση

⁷⁸ Snape, Joel, «‘My ultimate goal? Don’t die’: Bryan Johnson on his controversial plan to live for ever», *The Guardian*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/society/2023/sep/14/my-ultimate-goal-dont-die-bryan-johnson-on-his-controversial-plan-to-live-for-ever>

⁷⁹ Schmeink, Lars, «The Anthropocene, the Posthuman, and the Animal», σε: *Biopunk Dystopias: Genetic Engineering, Society and Science Fiction*, 2016, εκδόσεις Liverpool University Press, σελ. 71–118, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1ps33cv.6>

⁸⁰ Braidotti, Rosi, *The Posthuman*, Κέμπριτζ, εκδόσεις Polity, 2013

και με τις δύο έννοιες του όρου, σταμάτημα κι επανάσταση, ενώνοντας τον χώρο με το αίτημα: «Πεινάμε!» (SJ, 151-155, 162 & 166-167).

Ακόμα πιο ενδιαφέρουσα είναι η σχέση αυτής της στάσης με τον θεσπισμένο νόμο, καθώς οι επιρροές υπόκεινται στον νόμο και ο ίδιος ο νόμος καθίσταται μία επιρροή. Κόντρα στη μαρξιστική παράδοση της ατομικής ιδιοκτησίας ως καταπίεσης, ο στοχαστής υποστηρίζει πως στο Τριβένετο η ύπαρξη λιβαδιών υπό ιδιωτικό καθεστώς βοηθά το κοπάδι να συνεχίσει, μιας και οι ιδιωτικές γαίες συνήθως δεν χρησιμοποιούνται από τον ιδιοκτήτη κι έτσι η συσσωμάτωση μπορεί να φάει διερχόμενη/διέλθει τρώγοντας. Ο νόμος, σε αυτή τη μετανθρώπινη κατάσταση, χάνει τη σημασία του, τα πάντα καθίστανται ελεύθερα, αλλά συγχρόνως και στοιχεία της ατμόσφαιρας (SJ 157), η θετικιστική οπτική νεκρώνεται απόλυτα μπροστά στο φυσικό αίτημα, που εισβάλλει επαναστατώντας. Αντιθέτως, συνεχίζει ο συγγραφέας, η κρατική γη, πολλώ δε μάλλον οι προστατευόμενες περιοχές, βρίσκονται υπό αισθητά αυστηρότερη εποπτεία. Στην Ελλάδα, μία ανάλογη παρατήρηση θα κατέληγε στο αντίστροφο συμπέρασμα, με τις περιοχές Natura να καταπατώνται, συχνά με την ανοχή των κρατικών φορέων,⁸¹ και την ατομική έγγειο ιδιοκτησία να προστατεύεται ως κόρη οφθαλμού (και) με δικαστικά μέσα. Το τελικό αποτέλεσμα πάντως παραμένει κοινό. Η στάση του μετανθρώπινου χρειάζεται να βρει έναν τοίχο (όπως τη μία ή την άλλη ιδιοκτησία, τον έναν ή τον άλλον νόμο εν γένει) για να στραφεί εναντίον του, να τον μετατρέψει πρώτα σε απειλή, σε εξωτερικό στοιχείο και έπειτα να τον ενσωματώσει στην ατμόσφαιρά του (SJ, 156). Το κοπάδι συμπεριφέρεται όπως οι κάτοικοι των gated communities, ή οι Σοβιετικοί και οι Αμερικανοί στο προηγούμενο παράδειγμα, συστρέφεται και προχωρά κοιτάζοντας αυτό που βρίσκεται έξω από το ίδιο. Βέβαια, αν η μετακίνηση συνεχίζεται ες αεί, ολοένα και βαθύτερα, ίσως να κρύβει εντός της την απάντηση για τη θραύση της ατμόσφαιρας (SJ, 168), αλλά αυτό θα αναλυθεί στο τελευταίο τμήμα της θεωρίας.

Σε μία επιπρόσθετη, υπόρρητη σύνδεση, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος επιστρέφει στον ντε Σόουζα Σάντος, με έμφαση αυτή τη φορά στον νόμο ως χάρτη. Η ανάμειξη κωδίκων και νομικών μορφών (εδώ το δημόσιο δίκαιο, η ατομική ιδιοκτησία και το επαναστατικό δίκαιο της μετανθρώπινης ατμόσφαιρας) μετατρέπουν τη σχέση του νόμου με την κοινωνία σε σχήμα ανάλογο της σχέσης του χώρου με τον χάρτη του. Η κλίμακα, η προβολή και ο συμβολισμός διευκολύνουν ή δυσκολεύουν την πρόσβαση στην αλήθεια του νόμου/χάρτη, καθρεφτίζουν το σχεδιαστή και το σχεδιαζόμενο, επιλέγουν τη μία ή την άλλη εκδοχή, προπαγανδίζοντας για χαμένες νομιμότητες ή αρχαίες αυτοκρατορίες και προβαίνουν σε κοσμογονία με συγκεκριμένο κέντρο.⁸² Οι Δελφοί ως ομφαλός του κόσμου παραλληλίζονται με την ατομική ιδιοκτησία ή την θρησκευτική ελευθερία, τους ομφαλούς της δυτικής νομικής παράδοσης.

Πρακτικότερα, ο Πορτογάλος κοινωνιολόγος μελέτησε υπό αυτό το πρίσμα διάφορα είδη νόμων, εξερευνώντας τις διαφορές κλίμακας μεταξύ τοπικών διατάξεων, εθνικών νόμων και ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, που διαγράφουν με διαφορετικό τρόπο τα χωρικά τους σύνορα. Το δίκαιο της φαβέλας, στις φτωχές γειτονιές του Ρίο ντε Τζανέιρο, γεμάτο άμεση ισχύ και εθμικά στοιχεία, διαφέρει εξ

⁸¹ Χονδρόγιαννος, Θεοδωής, «Καταδίκη της Ελλάδας από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για ελλιπή προστασία των περιοχών Natura 2000», *GovWatch*, 2020, προσπελάσιμο εδώ: <https://govwatch.gr/finds/katadiki-tis-elladas-apo-to-dikastirio-tis-eyropaikis-enosis-gia-ellipi-prostasia-ton-periochon-natura-2000/>

⁸² Boaventura de Sousa Santos, «Law: A Map of Misreading. Toward a Postmodern Conception of Law», ό.π.

ολοκλήρου από τη *lex mercatoria*, με διαφορετικές επιδιώξεις και έμφαση. Εξίσου έντονα, όλα τα χωρικά είδη νόμων παλεύουν μεταξύ ενός προσωποκεντρικού και ενός χωροκεντρικού χαρακτήρα, με τις αυξανόμενες κυριαρχικές τάσεις των πολυεθνικών εταιρειών να οδηγούν αναγκαστικά σε υπερ-εθνικές απόπειρες χαλιναγώγησής τους.⁸³

Συναφώς, η ατμόσφαιρα μοιράζεται αρκετά από αυτά τα στοιχεία, παραγόμενη σε πλήθος κλιμάκων, πολυκεντρική, πρόθυμη να ενσωματώσει τα πάντα στην προσπάθειά της να επιβιώσει. Οι επιρροές της, όλα αυτά τα κόλπα της εμμένειάς της, είναι μια εμπειρία ανάλογη με το διάβασμα του χάρτη, ενός χάρτη γεμάτου *terrae incognitas*, με μόνη απαίτηση, γραμμένη αντί κλίμακας, την παραμονή. Αποκρύπτοντας τα νομοτοπικά σύνορα, η χαρτογράφηση της επεκτείνεται με τρόπο αδηφάγο, κυριεύοντας τους ελεύθερους χώρους της ύπαρξης των σωμάτων, θέτοντας τους δικούς της περιορισμούς, παράγοντας τις πτυχώσεις της (SJ 107-110).

Επεκτείνοντας αυτή τη σκέψη, η ανάλυση της (σχοινοβατικής) ατμόσφαιρας θα ολοκληρωθεί με τα τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά της, που θεσπίζουν την τυπολογία και αποτελούν μία εμπέδωση της ουσίας της. Το πρώτο, και σύμφωνα με τον συγγραφέα βασικότερο, είναι η διάκριση μεταξύ *μέσα* και *έξω*, ένας αποκλεισμός του περιβάλλοντος της ατμόσφαιρας, όπου το συνεχές θραύεται και το σύνορο τίθεται (και αναπαράγεται) όπου οι ατμοσφαιρικές ανάγκες επιθυμούν. Πρόκειται για μία ευθεία αναφορά του Φίλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου στη θεωρία συστημάτων του Λούμαν (SJ, 141-142), κατά την οποία το σύστημα δρα και επικοινωνεί διά της διαφοροποίησης, της διάκρισης των εκτός αυτού στοιχείων, κάθε δε πράξη αυτοαναπαραγωγής του είναι και αναπαραγωγή της διαφοράς του.⁸⁴ Θα παραθέσω εδώ το χωρικό παράδειγμα του Γιοχάνεσμπουργκ μετά την πτώση του απαρτχάιντ, όπου οι gated communities και τα εξίσου φυλασσόμενα πάρκα γραφείων κάλυψαν τις ατμοσφαιρικές ανάγκες του φόβου του λευκού πληθυσμού, συντηρώντας ένα καθεστώς φυλετικού διαχωρισμού. Χώροι αυτού του τύπου γεννούν πολλαπλά ζητήματα συνταγματικότητας, εν τούτοις, αντί να επιδιώξει την αλλαγή και θραύση, το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης επικύρωσε την παρουσία τους και την αναπαραγωγή τους, καθώς προσπάθησε απλώς να τα αντιγράψει και να τα προσφέρει ως παροχές και στους μαύρους κατοίκους (L&C, 221-222 & 230).

Μετά τη διάκριση, έρχεται η συμπερίληψη του *έξω* εντός του *μέσα*. Στοιχεία και τεχνικές από *έξω* εισέρχονται στην ατμόσφαιρα, είναι όμως ευνοησιμένα ή ψευδεπίγραφα, έχοντας προκαθορισμένη ατμοσφαιρική ταυτότητα. Το παράδειγμα με τις φάρμες λιονταριών στη Νότια Αφρική, όπου τα άτυχα ζώα εκτρέφονται σε αιχμαλωσία και παρουσιάζονται –συνά ναρκωμένα– σε κυνηγούς για ένα ψεύτικο κυνήγι,⁸⁵ αποτελεί μία ατμοσφαιρική χειραγώγηση. Το ρίσκο από το οποίο υποτίθεται ότι κινδυνεύει ο συμμετέχων είναι προαποφασισμένο, δημιουργημένο από τον ίδιο τον πάροχο προστασίας, από την ίδια την ατμόσφαιρα που του προσφέρει ένα λιοντάρι κι ένα όπλο. Χειραγωγήσεις όπως αυτή, προχωρά ο συγγραφέας, έχουν ως στόχο τη δημιουργία ενός αισθήματος ικανοποίησης, ενός χώρου τόσο άνετου που κανένας δεν χρειάζεται να βγει, ακριβώς διότι περιλαμβάνει τα πάντα, ή έστω ό,τι η

⁸³ Boaventura de Sousa Santos, «Law: A Map of Misreading. Toward a Postmodern Conception of Law», ό.π.

⁸⁴ Luhmann, Niklas, «Why Does Society Describe Itself as Postmodern?», *Cultural Critique*, 1995, υπ' αριθμόν 30, σελ. 171–86, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1354436>

⁸⁵ *Network for Animals*, «Trophy hunters shoot drugged, farm-raised lions – from their parked cars!», 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://networkforanimals.org/how-you-can-help/trophy-hunters-shoot-drugged-farm-raised-lions-from-their-parked-cars/>

ατμόσφαιρα επιθυμεί να αποδώσει σε κάθε σώμα. Ακόμα παραπάνω, κατασκευάζει έναν χώρο σαν το Hotel California, «προγραμματισμένο να δέχεται», από όπου «δεν μπορείς να φύγεις» (SJ, 142-143).⁸⁶ Η αναλογία λοιπόν με τη συστημική θεωρία συνεχίζεται, καθώς η ατμόσφαιρα λειτουργεί σαν σύστημα με «ανοιχτή κλειστότητα», ερχόμενη σε επαφή με τον κόσμο εκτός της μόνο όταν αυτό εξυπηρετεί τους δικούς της σκοπούς και νόρμες.⁸⁷

Σχετικά με το τρίτο στοιχείο, κατά τον Λούμαν κάθε σύστημα αυτοπεριγράφεται, δημιουργεί για τον εαυτό του μία αίσθηση ταυτότητας (SJ, 143). Η μορφή αυτής της προβαλλόμενης ταυτότητας είναι πάντοτε ίδια και υποκρύπτεται προσποιούμενη ότι είναι κανόνας, δίνοντας στο σύστημα (ατμόσφαιρα) μία διχοτομημένη (αναδιπλούμενη) ύπαρξη, δημιουργώντας τις έννοιες του αποδεκτού και του μη αποδεκτού.⁸⁸ Επομένως, μέσα στο συνεχές, που περιλαμβάνει και το μη αποδεκτό, το σύστημα κλείνει ερμητικά και γεννά μία μονίμως αναπαραγόμενη ψευδαίσθηση σύνθεσης όλων των αποδεκτών στοιχείων. Η αίσθηση κατανάλωσης στο πολυκατάστημα, φανατισμού στο γήπεδο, ακόμα και δίκαιης διαμαρτυρίας στη διαδήλωση, είναι μία σύνθεση στο μέσα, μία αυτοσυντήρηση και αναδημιουργία της ατμόσφαιρας. Και αυτό το ατμοσφαιρικό μέσα, έχοντας διαχωρίσει το εντός από το εκτός κι έχοντας τεχνηέντως ενσωματώσει ό,τι βολικό βρίσκει στο έξω, καθίσταται απόλυτο και μόνο υπάρχον, μία υποτίθεται αρμονική ένωση κάθε χρήσιμης έννοιας και στοιχείου. Με ευθεία πάλι αναφορά στη συστημική θεωρία, η νομιμοποίηση του συστήματος/ατμόσφαιρας προκύπτει απλώς και μόνον από τη συνέχιση της λειτουργίας του, η οποία μάλιστα βασίζεται σε μία απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη αυτοαναφορικότητα.⁸⁹ όπως γλαφυρά γράφει ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος, για το σύστημα, μόνο το σύστημα υπάρχει (SJ 143-144). Σκέφτομαι εδώ τον «αμερικανικό τρόπο ζωής» ως σύστημα/ατμόσφαιρα, αυτή την απροσδιόριστη έννοια γένους που περιέλαβε, με το πέρασμα των δεκαετιών, στοιχεία από κάθε πτυχή του βίου των πολιτών των ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον Σάμιουελ, στην πραγματικότητα αυτός ο τρόπος ζωής δεν είναι κάτι που υπάρχει αληθινά και αποτελεί εθνική μυθολογία,⁹⁰ εν τούτοις το σύστημα αυτοπαράγει τη σύνθεσή του, γεμίζοντας τα σώματα με ιδέες και εικόνες για το πώς «οφείλει» να είναι το ζην.

Το τελευταίο στοιχείο είναι το ύστατο ταχυδακτυλουργικό, η απόκρυψη της απόκρυψης: η ατμόσφαιρα βγάζει τα ράμματα της κατασκευής της, προβάλλει λαμπερή, καινούρια και προπάντων αναδυθείσα, υποκρίνεται πλέον ολοκληρωτικά για την φυσική προέλευσή της, προσποιείται ότι είναι απλώς ένα νομοτοπίο, όπου οι κινήσεις των σωμάτων παραμένουν δικές τους και όχι σκηνοθετημένες από την ίδια (SJ, 144-145). Συμπληρώνοντας τη συστημική αναλογία, το τρικ αυτό κλείνει τον υπέρκυκλο της ατμόσφαιρας ως σύστημα, διασφαλίζοντας την αυτοποίησή της, την δυνατότητά της δηλαδή να υπάρχει και να αναγεννάται ίδια.⁹¹ Είναι συνεπώς μία διακριτική παρακολούθηση των κινήσεων των σωμάτων, ώστε τα ίδια να πειστούν για τη φυσικότητα της δράσης τους εντός της ατμόσφαιρας, να μάθουν ότι δεν υπάρχει δρόμος προς τα έξω. Σε επίπεδο νομικό, η ατμόσφαιρα επιλέγει τον μόνο

⁸⁶ Eagles, *Hotel California*, δισκογραφική Asylum, 1978

⁸⁷ Buckel, Sonja, *Subjectification and Cohesion*, ό.π.

⁸⁸ Luhmann, Niklas, «Why Does Society Describe Itself as Postmodern?», ό.π.

⁸⁹ Buckel, Sonja, *Subjectification and Cohesion*, ό.π.

⁹⁰ Samuel, Lawrence R., *The American Way of Life*, εκδόσεις Farleigh Dickinson Press, 2017, το οπισθόφυλλο του βιβλίου προσπελάσιμο εδώ: <https://rowman.com/ISBN/9781683930846/The-American-Way-of-Life-A-Cultural-History>

⁹¹ Buckel, Sonja, *Subjectification and Cohesion*, ό.π.

δρόμο για τη σχοινοβασία των σωμάτων, τα καταπνίγει με τις προσταγές της και τα αναγκάζει να δράσουν «νόμιμα» με ό,τι αυτό συνεπάγεται (SJ, 170-171). Το παράδειγμα των νόμων των Ταλιμπάν στο Αφγανιστάν, όπου οι γυναίκες πλέον απαγορεύεται να μιλούν στο δρόμο ή να διαβάζουν και να τραγουδούν μεγαλόφωνα ακόμα και μέσα στο σπίτι τους,⁹² δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ύπατη μορφή (νομικής) ατμοσφαιρικής ασφυξίας.

Καταληκτικά, ο Φιλίππουλος – Μιχαλόπουλος μεταχειρίζεται μία μεταφορά από τον χώρο της τέχνης για να δείξει με πρακτικό τρόπο πώς είναι η ατμόσφαιρα, αξιοποιώντας τις «βιόσφαιρες» του Τομάς Σαρασένο. Σε αυτό το installation, φυσαλίδες από γυαλί ή πλαστικό συνδέονται η μία με την άλλη με σκοινιά, κρέμονται ή καρφώνονται στο πάτωμα, περιέχουν οργανικά ή ανόργανα υλικά. Ο αέρας, που κινείται ελεύθερα στο νομοτοπίο, καθίσταται θύμα της ατμόσφαιρας των φυσαλίδων, εγκλωβισμένος με την ετυμολογική ακρίβεια του όρου (SJ, 126-127) σε αυτό το τεχνητό όριο του ατμοσφαιρικού χάρτη. Και επέλεξα αυτή την εικόνα, ακριβώς επειδή συνδέεται με τον στόχο του συγγραφέα στο τελευταίο μέρος της ανάλυσης: η θραύση και η απόσυρση, που τελικά μπορούν να οδηγήσουν στη χωρική δικαιοσύνη, είναι τόσο δύσκολες όσο η επικράτησή της, είναι τόσο εύκολες όσο να σπάσεις τη φυσαλίδα.

iv. Θραύση, απόσυρση και μία πορεία χωρικής δικαιοσύνης

Η χωρική δικαιοσύνη προϋποθέτει, όπως έχει καταστεί εμφανές, την απαλλαγή από τον ατμοσφαιρικό εγκλωβισμό. Εντός της ατμόσφαιρας, η αλλαγή δεν είναι εφικτή και οδηγεί μόνο σε ψευδαισθήσεις δικαιοσύνης, οι οποίες εμφανίζονται ως συγκρούσεις αντίθετων, υποτίθεται, ομάδων και ως εναλλακτικές ατμοσφαιρικές αναπαραγωγές (SJ, 196). Για να αποδείξω την ύπαρξη των ψευδοσυγκρούσεων, θα επικαλεστώ εδώ τη ρήση του Χίτσενης, κατά την οποία οι ΗΠΑ έχουν ένα μόνο κόμμα, ήτοι οι πολιτικές αποφάσεις είναι δεδομένες και προέρχονται από την ατμοσφαιρική εξουσία, ανεξάρτητα από το ποιος προεδρεύει τη δεδομένη στιγμή.⁹³ Όσον αφορά τις τεχνηέντως παρουσιαζόμενες αλλαγές, η προθυμία της Σαουδικής Αραβίας να αναλάβει την προεδρία της επιτροπής του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των γυναικών⁹⁴ αποτελεί απλώς προσπάθεια του καθεστώτος να εξωραϊσει την εικόνα που έχει η Δύση για το ίδιο, ένα ταχυδακτυλουργικό κόλπο της ατμόσφαιρας που αναπροσαρμόζεται για να εξασφαλίσει την εμμένειά της.

Η πραγματική χωρική δικαιοσύνη σημαίνει τη θραύση της ατμόσφαιρας, μία θραύση στο *μέσα* και στο *τώρα*, που αναβλύζει από τη συνεχή φύση του νομοτοπίου, στοχεύοντας στην αναπροσαρμογή του. Το σχήμα μάλιστα λειτουργεί σε δύο επίπεδα. Σε έναν περισσότερο πρακτικό στόχο, οι θραύσεις εξυπηρετούν την καλύτερη διαχείριση των συνθηκών, είτε αυτές είναι οι διαπροσωπικές σχέσεις του καθενός εξ ημών, που διαχωρίζονται σε γνωστούς, φίλους, ερωτικές σχέσεις κ.λπ., είτε η λειτουργία των ΟΤΑ ως μηχανισμών αποκέντρωσης της εξουσίας. Σε μία

⁹² Kelly, Annie, Joya, Zahra, «'Frightening' Taliban law bans women from speaking in public», *The Guardian*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/global-development/article/2024/aug/26/taliban-bar-on-afghan-women-speaking-in-public-un-afghanistan>

⁹³ Solis, Ryan James, «Opinion: The United States has only one party», *El Paso Matters*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://elpasomatters.org/2021/03/25/opinion-the-united-states-has-only-one-party/>

⁹⁴ Borger, Julian, «UN picks Saudi Arabia to lead women's rights forum despite 'abysmal' record», *The Guardian*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/world/2024/mar/27/saudi-arabia-un-womens-rights-commission>

περισσότερο θεωρητική αναζήτηση, ο Φιλippόπουλος – Μιχαλόπουλος γράφει πως χωρίζοντας το οντολογικό συνεχές δημιουργούμε επιστημολογικές θραύσεις, ήτοι σημεία υπεροχής, από όπου μπορούμε να παρατηρήσουμε. Γινόμαστε συνεπώς θεατές του αποτελέσματος της θραύσης, αποκτούμε εξ αποστάσεως γνώση και, κατά Λούμαν, αποτελούμε κι εμείς αντικείμενα της παρατήρησης άλλων (SJ, 192-194).

Οι θραύσεις, εξηγεί αλλού ο συγγραφέας, αποδίδουν τη μοναδικότητα εντός του συνεχούς, αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο τα σώματα αποσύρονται το ένα από το άλλο, αλλά και σε σχέση με τον χώρο.⁹⁵ Η μοναδικότητα, πάντως, αυτή χρειάζεται μία συλλογική κινητοποίηση για την μετατροπή της σε χωρική δικαιοσύνη, με το άνοιγμα νέων διαδρόμων και διαδρομών στη σχοινοβατική άσκηση. Το νομοτοπίο γίνεται εργοτάξιο νέων συσσωματώσεων, με διαφορετικές νομικές λογικές, και η δικαιοσύνη εμφανίζεται ως θραύση που κατευθύνεται βαθύτερα μέσα στην ουσία του. Αυτό, μάλιστα, λαμβάνει χώρα όχι σε έναν άλλο κόσμο απόλυτης ισότητας, αλλά στον παρόντα χώρο και χρόνο, που γίνονται δίκαιοι μέσω των αλλαγών του νομοτοπίου (SJ, 194-198).

Οι θραύσεις αυτές, βέβαια, δεν συμβαίνουν από μόνες τους ή δίχως τη δική μας συνεισφορά. Το ατομικό σώμα αποκτά ευθύνη για τις θραύσεις του, οφείλει να δράσει ορθά μέσα στις συσσωματώσεις όπου βρίσκεται, να δομήσει καλύτερες συνθήκες για όλα και το ίδιο. Η πορεία για πραγματική χωρική δικαιοσύνη συνεπώς βασίζεται στη ριζική επιλογή του σώματος, το οποίο, με δεδομένο ότι οφείλει να κατέχει μία θέση στο χώρο εξαιτίας της υπόστασής του, διαλέγει το σημείο που θέλει να βρίσκεται. Η επιθυμία του για χώρο, για να κινείται ή να μην κινείται, γεννά τον χώρο για νέες επιθυμίες και επιλογές. Και τέλος, αυτή η ατομική ευθύνη διαθλά τις προκαθορισμένες αντιλήψεις και δημιουργεί νέες αναγνώσεις των φαινομένων, νέες συχνά αδόκητες θραύσεις (SJ, 186-187, 197). Έτσι, η ατμόσφαιρα του γηπέδου, εκτός από πιθανή βία, μπορεί να γεννήσει κοινωνικοποίηση και πολιτικές ανησυχίες, ενώ η φυλακή ίσως είναι πράγματι πεδίο εκπαίδευσης, αλλαγής στοιχείων του χαρακτήρα και προετοιμασίας για την επανένταξη.

Η ριζική αυτή επιλογή συνδέει τη θραύση με την απόσυρση, η οποία μεταφράζεται ως επιλογή μίας εκτός ατμόσφαιρας θέσης και οδηγεί σε επιστροφή εντός του νομοτοπίου. Κάθε τέτοια επιλογή φέρει την πιθανότητα να αλλάξει τα δεδομένα, κάτι τέτοιο όμως δεν είναι βέβαιο μιας και μπορεί να αποτελέσει απλώς προάγγελο για νέους ατμοσφαιρικούς εγκλεισμούς. Έτι περαιτέρω λοιπόν, εκτός της επιθυμίας για απόσυρση και νέες συγκρούσεις, απαιτείται και μία αλλαγή του νομοτοπικού προσανατολισμού, της μεθόδου με την οποία οι συγκρούσεις συμβαίνουν και καταγράφονται, μία προσοχή ουσιαστικά στην ποιότητα και το αποτέλεσμα των αποσύρσεων (SJ, 185-186, 198).

Εδώ ο Φιλippόπουλος – Μιχαλόπουλος συντάσσεται με τη μεταμοντέρνα οπτική, προσαρμόζοντάς τη στα δεδομένα της ατμόσφαιρας. Η εισβολή, δηλαδή, των ατμοσφαιρικών επιρροών σε κάθε πτυχή της ζωής αποτρέπει την ύπαρξη «αμόλυντων» πεδίων, ώριμων για συλλογική δράση, αναγκάζοντας τα σώματα να απελευθερωθούν δρώντας από τα κάτω και από μέσα. Η δράση αυτή θα ακολουθήσει νομοτελειακά αυτό που, σε μία συγγενική διατύπωση, οι Ντελέζ και Γκουαταρί αποκαλούν γραμμές διαφυγής, οδούς δυνητικής απόσυρσης και αλλαγής. Η ατμοσφαιρική άρνηση, γράφουν, δεν είναι ούτε ατομική μα ούτε και καθολική,⁹⁶

⁹⁵ Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, «~FJORD~ AND //DESERT// BODIES ~LEAKING~ AND //CONTAINED// BODIES», ό.π.

⁹⁶ Σωτήρης, Παναγιώτης, «Γραμμές διαφυγής, μειονότητες, μηχανές πολέμου: Μπορεί να υπάρξει μια Ντελεζιανή πολιτική;», *Θέσεις*, 2016, τεύχος 135, προσπελάσιμο εδώ:

έχοντας έναν ενδιάμεσο, ενικό χαρακτήρα, ως πιθανή νομαδική πορεία ροών νοήματος (ΡΔΠΔ 281). Συναντώντας άλλες τέτοιες πορείες, βλέποντας την επανάληψη ως διαφορά,⁹⁷ η επίθεση στην ατμόσφαιρα δεν γίνεται μετωπικά, μα ως ανταρτοπόλεμος, που επιδιώκει πρώτα την προσωπική επιστροφή του σώματος στο νομοτοπίο και μονάχα ύστερα την ενοποίηση αυτών των προσπαθειών ως ανατροπή και θραύση.

Αυτή, επομένως, η αλλαγή καταγραφής των αποσύρσεων δημιουργεί αυτό που ο Λεφέβρ ονομάζει δίκη στον χώρο, όπου τα αιτήματα των αντιμαχόμενων πλευρών εξετάζονται με γνώμονα το χωρικό τους αποτύπωμα (SJ, 200). Αναπτύσσοντας λίγο παραπάνω την λεφεβριανή οπτική, η πόλη εξετάζεται ως διάυλος κυριαρχικών σχέσεων, οι οποίες, πατώντας στον χώρο, καθίστανται κομμάτι της καθημερινότητας και κρύβονται μέσα της (ΡΔΠΔ 270), σε μία θεωρητική κατασκευή πολύ κοντά στον ορισμό της ατμόσφαιρας ως νομοτοπίο που αποκρύπτεται πλήρως (SJ 107). Το οπτικό και το φαλλικό στοιχείο κυριαρχούν, με κορωνίδα τους τη μορφή του ουρανοξύστη, υποστηρίζοντας τον αντι-χώρο της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και της άνωθεν ανασύνθεσης (ΡΔΠΔ 281 & 291). Την ίδια όμως στιγμή, η πόλη περιλαμβάνει την κοινωνία των πολιτών με τα αιτήματά της (ΡΔΠΔ 272), τα οποία, όπως θα αναδείξει και η ανάλυση του Καστέλς που ακολουθεί, μετατρέπονται συχνά σε οργανωμένη (αντι)δραση, επιθυμώντας να αφαιρέσουν τη διαχείριση του χώρου από τις εξουσιάζουσες τάξεις και να την αποδώσουν στους ίδιους τους κατοίκους/πολίτες (C&G, xv-xxi).

Εναλλακτικά, και χρησιμοποιώ εδώ τον όρο του Λεφόρ, πρόκειται για μία μορφή άγριας δημοκρατίας των πραγμάτων, όπου η διερώτηση πρώτα και η διεκδίκηση ύστερα των δυνατοτήτων των σωμάτων περιλαμβάνει μία μόνιμη αμφισβήτηση της εξουσίας, από την καθαρά ατμοσφαιρική έως την πολιτική διάστασή της.⁹⁸ Κοντά στην οπτική του Ντελέζ, ο μύθος της ενότητας καταρρίπτεται, υπέρ ενός πληθυντικού χαρακτήρα που επιτρέπει την ανάπτυξη διαλόγου και δημιουργεί δικαιώματα πολλαπλασιαζόμενα και συνεχώς μεταβαλλόμενα με βάση τις ανάγκες, δρώντας συνάμα ως όχημα αποσταθεροποίησης του status quo (ΡΔΠΔ 337-340).

Φυσικά, μία τέτοια οπτική δικαιωμάτων ως αποτέλεσμα αποσύρσεων δεν οδηγεί σε αποτελέσματα «απόλυτης δικαιοσύνης» όπως αυτή νοείται στην κοινωνία, στα δικαστήρια και στις αίθουσες των νομικών σχολών. Η δικαιοσύνη της απόσυρσης, γράφει ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος, είναι ασυνεχής στον χώρο και στον χρόνο και αποφεύγει το αφήγημα της επίλυσης διαφορών, διότι γνωρίζει τη σημασία των συγκειμένων σε κάθε αποκλειστική, συγκεκριμένη περίπτωση. Ταυτόχρονα, προβαίνει σε μικρού βεληνεκούς κρίσεις, που δεν αρνούνται την πίεση σωμάτων πάνω σε άλλα σώματα, αλλά φροντίζουν να καταστρέφουν το στοιχείο της (κατα)πίεσης της ατμόσφαιρας επί αυτών (SJ, 202-203). Με διαφορετική διατύπωση, η παραδοσιακή δικαιοσύνη ρυθμίζει, υποτίθεται, ες αεί, γεγονός το οποίο αποδεικνύεται ψευδές σε περιπτώσεις αντιφατικών προηγουμένων, νομικών

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1339:category-1339&catid=153&Itemid=113

⁹⁷ Σωτήρης, Παναγιώτης, «Γραμμές διαφυγής, μειονότητες, μηχανές πολέμου: Μπορεί να υπάρξει μια Ντελεζιανή πολιτική;», ό.π.

⁹⁸ Ιακώβου, Βίκυ, «Δημοκρατία & ολοκληρωτισμός: Αντιπαραβάλλοντας τον Τζόρτζιο Αγκάμπεν με τον Κλωντ Λεφόρ», *Αυτολεξεί*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.aftoleksi.gr/2021/02/16/dimokratia-amp-oloklirotismos-antiparavallontas-ton-tzortzio-agkampen-ton-klont-lefor/>

μεταμοσχεύσεων⁹⁹ ή απλώς κακής ποιότητας νόμων. Η δικαιοσύνη της απόσυρσης, από την άλλη, εξετάζει τις κινήσεις και τις επιρροές των σωμάτων, με έμφαση στο πραγματικά συμβαίνον, το *ον* και όχι το *δέον*. Με όρους νομικής γεωγραφίας, η χωρική δικαιοσύνη είναι η επιλογή μίας καλύτερης κλίμακας για τον χάρτη/νόμο, που θα διασφαλίζει την καλύτερη απεικόνιση των υποκειμένων.¹⁰⁰

Πρόκειται για μία κλίμακα που θα επιτυγχάνει την απόσυρση του εαυτού, μακριά από τις κατασκευασμένες επιθυμίες και την ατμοσφαιρική ζώνη ασφάλειας. Το σώμα, επιθυμώντας, επιλέγει το καλό από το κακό, υποκύπτει ή αντιστέκεται, αποσύρεται βίαια και εξίσου βίαια χτυπά στα άλλα σώματα του νομοτοπίου, κάνει τελικά τη δική του στάση, με τη διπλή σημασία που αναλύθηκε πρωτύτερα. Η αυτοαπόσυρση αποτελεί ταυτόσημο της εξέγερσης, με γνώμονες την εμμένεια, την αναπροσαρμογή του νέου νομοτοπίου, την κατασκευή ενός καλύτερου συλλογικού μέλλοντος. Βασισμένος σε αυτά τα ερείσματα, ο νόμος, από απλώς διατακτικός, γίνεται γνώση του συνόρου μεταξύ ελευθερίας και υποδούλωσης των αισθήσεων (και) των σωμάτων, με αποτέλεσμα να καθίσταται προϋπόθεση για τη χωρική δικαιοσύνη (SJ, 205-209). Θα χρησιμοποιήσω ως παράδειγμα τις πολιτικές ισότητας φύλων, οι οποίες συχνά μένουν κατ' ουσίαν ανεφάρμοστες σε πρώτη φάση, λόγω αδιαφορίας ή νομιμοφανών καταστρατηγήσεων¹⁰¹ εκ μέρους της φαλλοκρατικής εξουσίας· ο νόμος ως διαταγή δεν αρκεί για να σπάσει την ατμόσφαιρα. Εν τούτοις, η απόσυρση των γυναικών από αυτήν και ο πλήρως έννομος χαρακτήρας του αιτήματός τους για συμμετοχή στην πολιτική ζωή, τους χώρους εργασίας, λήψης αποφάσεων κ.ο.κ. αποτελεί το κρίσιμο βήμα για την επικράτηση της χωρικής δικαιοσύνης σε όλα αυτά τα επιμέρους πεδία.

Αυτό, βέβαια, δεν συνεπάγεται μία μονίμως υποβοηθητική υφή του νόμου. Ο συγγραφέας εδώ επικαλείται τη θεσμική και δογματική τάση του διεθνούς δικαίου, το οποίο επιμένει να αυτοπαρουσιάζεται (περισσότερο από τους λοιπούς δικαιοκούς κλάδους, φρονώ) ως κάτι το άυλο, το μη γεωγραφικό, το αφηρημένα πανανθρώπινο. Σαφώς, κάτι τέτοιο δεν ισχύει, γεγονός που οδηγεί σε ένα επιπρόσθετο χαρακτηριστικό της απόσυρσης. Όπως ο ίδιος ο νόμος, έτσι και η απόσυρση είναι ενσώματη και χωρική, εγγεγραμμένη στο συνεχές,¹⁰² θέλει να αντικαταστήσει τις φαντασιακές κατασκευές του δικαίου όχι με νέες αντίστοιχες, μα με μία αναπροσαρμογή του στις πραγματικές συνθήκες. Το *εδώ* του νόμου τον κατασκευάζει και η κατασκευή οφείλει να υπακούσει στον ίδιο το χώρο αντί της νόρμας. Ο νόμος μετασχηματίζεται σε νομάδα, δημιουργείται κάθε μέρα σαν να είναι η πρώτη φορά και από την επανάληψη αυτών των κάθε μέρα πρώτων φορών, που μπορούν να οδηγήσουν στην ανάδυση στην δικαιοσύνης (SJ, 215-217).

Σε ένα εμπειρικό παράδειγμα, το ακατοίκητο, ελαφρώς γκρεμισμένο σπίτι στη γειτονιά μου, που αποτελεί εδώ και κάποιους μήνες τόπο κατάληψης από αστέγους, συνεχίζει να συνιστά ένα πολλαπλό αποτύπωμα, μεταξύ ατμοσφαιρικής και δίκαιης

⁹⁹ Allott, A. N., «Judicial Precedent in Africa Revisited», *Journal of African Law*, 1968, τόμος 12, τεύχος 1, σελ 3–31, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/744658>

¹⁰⁰ Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, ό.π.

¹⁰¹ Για παράδειγμα, η εκλογική νομοθεσία στην Ελλάδα ορίζει ποσόστωση τουλάχιστον ενός τρίτου για τις γυναίκες υποψηφίες. Σε διάφορους, κυρίως αγροτικούς, δήμους της χώρας, η ποσόστωση καταστρατηγείται με εικονικές υποψηφιότητες των συζύγων των ανδρών υποψηφίων.

¹⁰² Philippopoulos – Mihailopoulos, Andreas, «*~FJORD~ AND //DESERT// BODIES ~LEAKING~ AND //CONTAINED// BODIES*», ό.π.

νομιμότητας.¹⁰³ Για έναν αφηρημένο νόμο, ανήκει στον αδιαφορούντα «νόμιμο» ιδιοκτήτη, παρά την αδιαφορία του για την ιδιοκτησία του. Ίσως, μάλιστα, ενώ γράφονται αυτές οι γραμμές, ο δικηγόρος του να διαπραγματεύεται την πώληση του ακινήτου, να ελέγχει τους τίτλους ιδιοκτησίας στο υποθηκοφυλακείο ή να επιδιώκει να λάβει δικαστικά μέτρα για την εκδίωξη των κατοικούντων. Το *εδώ* όσων μένουμε εκεί βλέπει κάτι διαφορετικό, ένα σπρώξιμο των σωμάτων κόντρα στις διατάξεις του αστικού κώδικα. Τα άτομα που παραμένουν στο σπίτι διαμορφώνουν μέσα από τις καθημερινές πρώτες φορές τον χώρο διαμονής, προσθέτοντας έπιπλα, φωτίζοντας με κεριά το βράδυ, βγάζοντας δειλά-δειλά τα ρούχα τους στο μπαλκόνι και σχεδιάζοντας πρόσφατα στον τοίχο του σαλονιού μία τοιχογραφία εμφανή από το επίπεδο του δρόμου. Σπάζουν συνολικά την άλω της ιδιοκτησίας ως ατμόσφαιρα, νομοτοπούν (*sic*) δια της *in situ* απόσυρσής τους.

Προς μία ακόμη τεκμηρίωση και διασύνδεση της χωρικής δικαιοσύνης του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου με ευρύτερα ρεύματα, η συζήτηση για την «παράνομη» διαμονή θυμίζει την οπτική του Ούνγκερ, εκ των βασικών στοχαστών των κριτικών νομικών σπουδών. Για τον Βραζιλιάνο θεωρητικό, η κατανόηση των θεσμικών και ιδεολογικών σχηματισμών της εκάστοτε κοινωνίας (εδώ η έμφαση στην ατομική ιδιοκτησία) αποτελεί το πρώτο βήμα προς την ευθεία δράση και την επέλευση ευεργετικών αποτελεσμάτων. Η δράση αυτή, μάλιστα, οφείλει να αποφύγει τις παγίδες της ιδεολογικής στόχευσης, προσανατολιζόμενη αντίθετα στην απρόσκοπτη και καλόπιστη αναδιαπραγμάτευση των ορίων μεταξύ τριών σφαιρών ανθρώπινης δράσης. Η πρώτη αφορά τις πολιτικές, η δεύτερη τις αρνητικές/προσωπικές και η τρίτη τις οικονομικές ελευθερίες, με την αναφερόμενη περίπτωση να αποτελεί σύμπλεξη κυρίως μεταξύ των δύο τελευταίων.¹⁰⁴ Για να ελεγχθεί αποτελεσματικά η σύμπλεξη και να κατευθυνθούμε προς καλύτερες μορφές (δια)κυβέρνησης, ο Ούνγκερ προτείνει την ιδέα της ενδυναμωμένης δημοκρατίας, στην οποία στοχευμένες μεταρρυθμίσεις θα οδηγήσουν σε ριζοσπαστικές αλλαγές. Ως προς το δίκαιο, αυτό μεταφράζεται σε μία συνεχή διαδικασία ερμηνείας του νόμου με τρόπο που θα υποβοηθήσει τις αλλαγές, προωθώντας λύσεις που διαπνέονται από αλληλεγγύη και ενισχύουν τις κοινωνικές δυνατότητες του νομικού φαινομένου.¹⁰⁵ Στο παράδειγμα, μία τέτοια δυνατότητα θα μπορούσε να είναι η έννομη απόδοση του σπιτιού για το οποίο ο ιδιοκτήτης αδιαφορεί στους ενοίκους του, ενδεχομένως με σημαντική σύντμηση του χρόνου που απαιτείται για την απόκτηση μέσω χρησικτησίας.

Προχωρώντας, μόνο οι δύο συνδυαζόμενες μέθοδοι, απόσυρση και θραύση, δύνανται να δώσουν πραγματικές απαντήσεις για την επικράτηση της χωρικής δικαιοσύνης. Η απόσυρση συνεπάγεται τη διαφυγή του σώματος από την ατμόσφαιρα και την επιστροφή στο νομοτοπίο, όπου το ίδιο έχει εκ νέου την ικανότητα να κινείται ελεύθερα, αναζητώντας τη θέση του. Η προκαθορισμένη ατμοσφαιρική ταξινόμηση σπάζει, οι συσσωματώσεις των σωμάτων καταλαμβάνουν χώρο και είναι χώρος, ο μεταξύ τους αγώνας για την κατάληψη της μίας ή της άλλης θέσης είναι ελεύθερος.

¹⁰³ Κορωνίδα της αντίθεσης αποτελούν οι διατυπώσεις αφενός του σχετικού άρθρου 17 του Συντάγματος, με το οποίο προστατεύεται η ατομική ιδιοκτησία, αφετέρου η αναρχική προοπτική της ιδιοκτησίας ως κλοπή.

¹⁰⁴ Βέβαια, η απόκτηση κατοικίας αποτελεί σημαντική ανάγκη/προαπαιτούμενο και για τη συμμετοχή στην ευρύτερη πολιτική και κοινωνική ζωή, επομένως και η πρώτη σφαίρα αγγίζεται εμμέσως από τα γραφόμενα.

¹⁰⁵ Collins, Hugh, «Roberto Unger and the Critical Legal Studies Movement», *Journal of Law and Society*, 1987, τόμος 14, τεύχος 4, σελ. 387–410, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1410255>

Κατά τον συγγραφέα, σε αυτό το στάδιο και μόνον ο νόμος έχει πλέον τη δυνατότητα να παραγάγει δικαιοσύνη, όντας συνάμα μέσο διεκδίκησης της δίκαιης κατανομής και δεκτικός στην αυτοαπόσυρσή του, όταν αυτή εξυπηρετεί την ορθή κατανομή (SJ, 175-177).

Έτσι προκύπτει, εν κατακλείδι, και ο ορισμός της χωρικής δικαιοσύνης, όπως εμφανίζεται από τα επιμέρους στοιχεία της. Είναι μία δικαιοσύνη ως αγώνας για χώρο, χώρο όπου τα αυτοποιούμενα σώματα θα μπορούν να αναδιπλούνται ελεύθερα, δίχως νομικούς και άλλους ατμοσφαιρικούς περιορισμούς. Είναι μία επίλυση της διαφοράς, κάθε διαφοράς που προκύπτει από τις συγκρούσεις των χωρικών επιθυμιών και βρίσκεται μεταξύ των ανταγωνιζόμενων σωμάτων. Βρίσκεται ανάμεσα στις κοινές και τις αντίθετες βουλήσεις, καθίσταται ριζοσπαστικός μεσάζων, έτοιμος να αλλάξει το νομοτοπίο (SJ, 186), να δώσει πραγματική ελευθερία κινήσεων και δημιουργίας σε οτιδήποτε βρίσκεται μέσα της, να λύσει άνευ συμβιβασμών, να μοιράσει ευθύδικα και αποτελεσματικά.

Το ριζοσπαστικό στοιχείο αυτής της ενδιάμεσης και ενικής δράσης είναι μάλιστα ιδιαίτερα κρίσιμο. Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, οι περισσότεροι ενδιάμεσοι δρώντες διαφθείρονται από τους αντίθετους πόλους και καθίστανται παρακολουθήματα, βοηθητικοί παίκτες τους. Φέρνει δε ως παράδειγμα τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία, έστω δεχόμενοι την ευγενή τους προαίρεση, έχουν χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσουν επεμβάσεις μεγάλης κλίμακας σε ξένα εδάφη,¹⁰⁶ αλλά και την έννοια της αειφορίας, που ντύνει διαφημιστικές καμπάνιες φτηνών εταιρειών ένδυσης, πείθοντας ψευδώς το κοινό για τις περιβαλλοντικές τους ευαισθησίες.¹⁰⁷ Οι απόπειρες, δηλαδή, της αλλαγής του δυισμού καθίστανται συχνά αποδοχή του υπό όρους, όπως συμβαίνει λόγου χάριν με τα μικρότερα κόμματα στις ΗΠΑ (SJ, 186-188). Κατά συνέπεια, ο ενδιάμεσος χώρος δεν είναι πάντοτε καθαρός από παγίδες και περιορισμούς, είναι όμως ένας χώρος αγώνα, όπου οι συναντήσεις μεταξύ σωμάτων μπορούν να συμβούν αληθινά και με τους όρους ενός διαρκούς γίνεσθαι, έξω από τις ατμοσφαιρικές ταυτότητες. Η απεμπόληση των ατμοσφαιρικών ταυτοτήτων είναι και ο απώτατος στόχος της χωρικής δικαιοσύνης, ώστε τα σώματα να δομήσουν, αυτούσια και αυτόβουλα, νέο χώρο, νέα νομοτοπία, νέες ανάγκες και τρόπους κάλυψής τους (SJ, 190-192). Η χωρική δικαιοσύνη, επομένως, είναι η ικανότητα ανεπηρέαστης από την ατμόσφαιρα δράσης, ικανής να οδηγήσει σε δικαιότερα αποτελέσματα για όλους.

Φτάνοντας στο τέρμα του σχήματος, η αισθητική και προσωπική προσέγγιση του συγγραφέα, ο τρόπος που δημιουργεί το νομοτοπίο και την εχθρική ατμόσφαιρα, προτείνοντας μετά τα εργαλεία της αποδόμησής της, έχουν καταστεί ευκρινή. Θα τα επαναλάβω κλείνοντας με τη βοήθεια μίας λογοτεχνικής μεταφοράς. Πρόκειται για «Το Λάθος» του Αντώνη Σαμαράκη, όπου ο ανακριτής ενός δικτατορικού καθεστώτος εφαρμόζει κατ' εντολή της υπηρεσίας του μία πειραματική μέθοδο εις βάρος ενός ύποπτου «τρομοκράτη». Προσποιούμενος ότι το όχημά τους παρουσιάζει βλάβη, μένει μόνος με τον ύποπτο σε μία μεγάλη πόλη της μη επώνυμης χώρας του βιβλίου. Ύστερα, σε μία υποτίθεται αυθόρμητη κίνηση, προτείνει στον κρατούμενο να κάνουν βόλτα, η οποία συνεχώς επεκτείνεται σε ολοένα και πιο παράταιρα μέρη. Η έως τότε εμφανής ατμόσφαιρα της κράτησης μετατρέπεται τον εαυτό της σε μία

¹⁰⁶ Barša, Pavel, «Waging War in the Name of Human Rights? Fourteen Theses about Humanitarian Intervention», *Perspectives*, 2005, υπ' αριθμόν 24, σελ. 5–20, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/23616042>

¹⁰⁷ Oliver, Rachel, «Sustainability justifies consumerism», *The Trinitonian*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://trinitonian.com/2023/02/16/sustainability-justifies-consumerism/>

ατμόσφαιρα χαλάρωσης, με επισκέψεις σε λούνα παρκ, παραλίες και καταστήματα, μία απόπειρα υπεραισθησίας προοριζόμενη να κάμψει την αντίσταση του κρατούμενου και να τον οδηγήσει βαθύτερα. Αντίθετα, αυτός που κάμπτεται κατά τη διάρκειά της είναι ο ανακριτής, ο οποίος εμφανίζει στοιχεία απόσυρσης, αφήνοντας το μόνιμα σοβαρό του ύφος. Τελικά, ο κρατούμενος αποπειράται να αποδράσει και τότε, με μία φαινομενικά ασήμαντη αφορμή, η κοινή εμπειρία οδηγεί τον άτεγκτο και στοχοπροσηλωμένο ανακριτή σε μία δραματική θραύση, καθώς διαπιστώνει ότι είναι εκτός της ατμόσφαιρας πια, ότι «έπαιξα ρόλο ανθρώπου, τώρα όμως ανακαλύπτω πως δεν έπαιξα απλώς ρόλο ανθρώπου, πως διασώζεται κάτι ανθρώπινο μέσα μου» και ότι «το Καθεστώς δεν είναι πια σε πρώτο πλάνο (...) ο [κρατούμενος] είναι σε πρώτο πλάνο».¹⁰⁸ Η εγγύτητα των σωμάτων, η αδιαμεσολάβητη επαφή τους στη διάρκεια της βόλτας με τρόπο που αψηφά τα τρικ της ατμόσφαιρας, που τους επιστρέφει στο νομοτοπίο και τους επιτρέπει να επαναπροσδιορίσουν ακόμα και την ταυτότητά τους (σοβαρός κατήγορος, προσπονητά ήρεμος κατηγορούμενος), τους οδηγεί να αποσυρθούν και να αναδυθούν άλλοι, εγγύτερα, βρίσκοντας τον τρόπο να υπάρξουν μαζί. Κι αυτό είναι, τελικά, χωρική δικαιοσύνη στην πράξη, μία εκμετάλλευση των δυνατοτήτων μας, μία στροφή προς την ελευθερία, καταστρέφοντας στον διάβα της την ατμοσφαιρική περιβολή.

v. Η δικαιοσύνη των στοιχείων

Ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος κλείνει την ανάλυση με ένα υστερόγραφο, ένα αλλιώτικο είδος δικαιοσύνης, έξω από τα παραδεδεγμένα. Αναφέρεται στην Ανθρωπόκαινο, την αμφισβητούμενη αυτή βιολογική εποχή που ορίζεται βάσει της δυνατότητας των ανθρώπων να επηρεάζουμε δυσανάλογα το κλίμα και τα οικοσυστήματα του πλανήτη,¹⁰⁹ αναφωνεί ότι όλοι όσοι ζούμε μέσα της είμαστε συνένοχοι για την περιβαλλοντική κρίση¹¹⁰ και αναζητά μία διαφορετική, μη ανθρωποκεντρική διασύνδεση με ό,τι υπάρχει τριγύρω, που δεν θα ορίζει τα υπόλοιπα σώματα με βάση το είδος μας. Ο νόμος, συνεπώς, οφείλει να προσπεράσει το ανθρωποκεντρικό δίκαιο της εποχής, ώστε να κατανείμει με ευθυδικία δικαιώματα σε πάσης φύσεως σώματα, όπως κάνει για παράδειγμα με την απόδοση νομικής προσωπικότητας σε ποταμούς,¹¹¹ αλλά και να δώσει διαφορετικές απαντήσεις σε φαινόμενα όπως η κλιματική αλλαγή, απαντήσεις που προσπερνούν τον άνθρωπο και αντικρίζουν το ζήτημα στην ολότητά του,¹¹² καθιστώντας το είδος μας υπεύθυνο για την επιβίωση της παρούσας γενιάς, των επόμενων ανθρώπων και τελικά της ίδιας της Γης (SJ 64).

¹⁰⁸ Σαμαράκης, Αντώνης, «Το Λάθος», Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 2009, σελ. 227 και 229

¹⁰⁹ Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι, πέρα από το εάν πράγματι η Ανθρωπόκαινο αποτελεί ξεχωριστή εποχή ή απλώς τμήμα της επισήμως αναγνωριζόμενης Ολοκαίνου, υπάρχει και μία δεύτερη συζήτηση για την έναρξή της, με πιθανές χρονολογίες τη βιομηχανική επανάσταση, την ρίψη της ατομικής βόμβας κ.ά. Βλ. National Geographic, «Anthropocene», προσπελάσιμο εδώ: <https://education.nationalgeographic.org/resource/anthropocene/>

¹¹⁰ Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas. «1 for 1%», ό.π.

¹¹¹ Barkham, Patrick, «Should rivers have the same rights as people?», *The Guardian*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/environment/2021/jul/25/rivers-around-the-world-rivers-are-gaining-the-same-legal-rights-as-people>

¹¹² Poon, Justine, & Haux, Dario Henri, «Rethinking the Law: Discussing Andreas Philippopoulos-Mihalopoulos' Spatial Approach to the Law», *Cognitio*, 2020, τεύχος 1, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4317837>

Ακόμη περισσότερο, για να καταστήσει σαφέστερη την διάκριση, ο συγγραφέας αναλύει τον «Παρασκευά», μία αναδιατύπωση της κλασικής ιστορίας του Ροβινσώνα Κρούσου από τον Γάλλο συγγραφέα Μισέλ Τουρνιέ (SJ 222). Σε αυτήν, ο οργανωτικός τόνος του δυτικοκεντρικού καπιταλιστή Ροβινσώνα, που μετατρέπει το νησί σε μηχανή παραγωγής και καταστρώνει οργανωμένα και λογικά σχέδια απόδρασης υποχωρεί, καθώς ο χαρακτήρας αποδέχεται τη μόνιμη επαφή του με το νησί και τον Παρασκευά, τον έτερο κάτοικό του. Δίχως μέθοδο διαφυγής, όλα τα στοιχεία αναδύονται ξανά και ξανά από το άθραυστο συνεχές του νησιού, καθώς το νομοτοπίο χάνει το ανθρώπινο στοιχείο της οργάνωσης του χρόνου και τις ατμοσφαιρικές του δυνατότητες (SJ, 221-228).

Στη συνέχεια, η δομή του νησιού εισβάλλει στα σώματα, τα οποία όμως την έχουν τα ίδια προσκαλέσει. Κολημένος για πάντα στη Σπεράντζα, ο Ροβινσώνας γίνεται κομμάτι του νόμου της (περνώντας από την έννοια της λογικής στην έννοια της νομής), ίδιος και διαφορετικός από τον Παρασκευά και τις κατσίκες τους, χωρίς την δυνατότητα να ταξινομηθεί και να γεννήσει διαφορές, χωρίς να υπάρχουν πια εποικιστής εναντίον γηγενή, ανθρώπινο εναντίον μη ανθρώπινου, υλικό εναντίον άυλου (SJ, 228-232). Στο τέλος, μετά την ενοποίηση της ύλης, το νομοτοπίο αποσύρεται *en bloc* και το νησί αναδύεται, γεμάτο δικαιοσύνη, γεμάτο άνομη νομιμότητα που μόνο η πραγματική δικαιοσύνη αποδίδει και προσφέρει. Μία μόνιμη, ασταμάτητη ροή δικαιοσύνης των στοιχείων, ένα τυχαίο και δυναμικό γίνεσθαι που προϋποθέτει το τέρμα της Ανθρωποκαίνου (SJ, 232-236). Με άλλα λόγια, σε ένα απαισιόδοξο επιμύθιο, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος προκρίνει ότι η πραγματική δικαιοσύνη μπορεί να δράσει μονάχα έξω από το ανθρώπινο πλαίσιο, σε μία διάσταση χωρικής κατανομής αποκλειστικά από τους νόμους της φύσης, δίχως νομοτοπίο, ατμόσφαιρα, τις δικές μας ατομικές και συλλογικές θραύσεις και αποσύρσεις. Και η ιδέα αυτή της αποκάλυψης, παρότι θεωρείται σχεδόν απίθανη σε σχέση με την παρούσα κλιματική κρίση,¹¹³ αρχίζει να κερδίζει έδαφος, τουλάχιστον σε επίπεδο συζήτησης.¹¹⁴

Δ. Μία επισκόπηση στην «Χωρική Δικαιοσύνη»

ι. Το όραμα του Ανδρέα Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου

Μετά το πέρας της ανάπτυξης της θεωρίας, ακολουθεί η κριτική επισκόπηση της. Στην παρούσα ενότητα επιχειρώ μια κριτική αποτίμηση της θεωρίας του Φιλιππόπουλου-Μιχαλόπουλου, η οποία για να είναι ολοκληρωμένη, οφείλει να κινηθεί σε τέσσερα τεταρτημόρια, με οριζόντιο άξονα το εάν προκύπτει από τη βιβλιογραφία ή από την προσωπική μου πρόσληψη και κάθετο άξονα τα δυνατά ή τρωτά σημεία της θεωρίας. Φυσικά, μία τέτοια απόπειρα παρουσιάζει ερευνητικές προκλήσεις λόγω του ριζοσπαστικού χαρακτήρα της θεωρίας του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, η οποία αποτελεί μία άσκηση νομικής γεωγραφίας, καθώς αποδέχεται το βασικό της δόγμα περί (ανα)παραγωγής του κοινωνικού χώρου, ο οποίος έρχεται στο προσκήνιο. Πρόκειται, μάλιστα, για κριτική νομική γεωγραφία, που προτείνει το νομοτοπίο και την ατμόσφαιρα ως μία ιδέα ανανέωσης του εν λόγω

¹¹³ Krol, Aaron, «Will climate change drive humans extinct or destroy civilization?», *MIT Climate Portal*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://climate.mit.edu/ask-mit/will-climate-change-drive-humans-extinct-or-destroy-civilization>

¹¹⁴ Wallace-Wells, David, «The Uninhabitable Earth», *New York Mag*, 2017, προσπελάσιμο εδώ: <https://nymag.com/intelligencer/2017/07/climate-change-earth-too-hot-for-humans.html>

επιστημονικού πεδίου (ESL, 217-218). Κι ακόμα, ο συγγραφέας συνδυάζει αυτό το κεντρικό σημείο με κοινωνιολογικές και φιλοσοφικές ιδέες, την εμμεία των Ντελέζ και Γκουαταρί, τα αυτοποιούμενα συστήματα του Λούμαν, την έλλειψη έξω του Νίτσε.

Επομένως, θα συμφωνήσω αρχικά με τη φράση ότι η πολλαπλότητα των αναφορών του, από τις οντολογίες των αντικειμένων έως την οικολογία, αναδεικνύουν μία βαθιά γνώση του πεδίου, συνυφασμένη με μία διάθεση παιγνίου, η οποία προκύπτει από την πειραματική, συνεχή κίνηση των σωμάτων και αποδίδει στη δικαιοσύνη έναν τω όντι χωρικό χαρακτήρα.¹¹⁵ Θα προσθέσω, μάλιστα, ότι το στοιχείο αυτό της αδιάκοπης κίνησης, ίδιον κάθε σωματιδίου στη φυσική,¹¹⁶ αιτιολογεί ουσιαστικά όλη την υπόλοιπη ανάλυση: το σύνολο των σωμάτων ρέει (SJ, 46), κινείται και σπρώχνεται σε ένα νομοτοπικό ντόμινο.

Επιπρόσθετα, είναι χαρακτηριστικό ότι η θεωρία του αποτελεί σημείο αναφοράς στο «Expanding Spaces of Law», σε πεδία απρόβλεπτα και φαινομενικά ασύνδετα μεταξύ τους. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου και της σχέσης του με τον νόμο εξηγούνται με την περιγραφή του ως ένα άλλο νομοτοπίο, όπου ο χώρος κίνησης των σωμάτων είναι περισσότερος, το ίδιο και η (κυριολεκτική και συμβολική) δυνατότητα αποφυγής του νόμου. Η χωρική διάσταση του δικαστικού ελέγχου, όπου οι δικηγόροι και οι δικαστές παρουσιάζονται ως τεχνικοί της σφαίρας του νόμου, οδηγεί με τη σειρά της στις υποθέσεις δικαίου του περιβάλλοντος ως αιχμή του δόρατος για μία νέα πρόσληψη του νομικού φαινομένου (ESL, 190-215 & 216-238).

Πρακτικότερα, έργα που επιμελείται ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος πρωτοστατούν και στην έρευνα συγκεκριμένων νομοτοπίων, αναδεικνύοντας την ad hoc διασύνδεση των στοιχείων. Από τη φανταστική μετατροπή των πορτογαλικών αποικιών σε κομμάτια της μητέρας χώρας, κόντρα στο βρετανικό σύστημα των υποκειμένων, μέχρι την ακύρωση του νόμου διά της νομιμοποίησης αυθαιρέτων στην Αθήνα (L&C, 120 & 149), η σχέση παίρνει πληθώρα μορφών, γεννώντας αεροδρόμια και φαβέλες, παλάτια και αποψιλωμένα δάση. Στην ακραία μορφή της αστικής δημιουργίας, η ουτοπία και η δυστοπία, το αγροτικό και το αστικό, η επαρχία και το κέντρο απέχουν απόσταση μίας ανάδυσης ενός νέου σώματος, όπως περιγράφεται με σημεία αναφοράς την κατασκευή της Αθήνας και της Μπραζίλια (L&C, 134 & 239 επ.) και επανεπιβεβαιώνεται διά της ατμοσφαιρικής γένεσης πόλεων και σήμερα, από τη Νουστανάρα, η οποία πρόκειται να αποτελέσει καινούρια πρωτεύουσα της Ινδονησίας,¹¹⁷ μέχρι την Καλιφόρνια Για Πάντα, ένα προτεινόμενο σχέδιο κατασκευής νέου τύπου πόλης στην κομητεία Σολάνο.¹¹⁸

Τέλος, το έργο του δημιουργεί νέες (χωρικές, αισθητικές ή ατμοσφαιρικές) πηγές δικαίου, ακυρώνοντας την παραδοσιακή πρόσληψη περί κοινωνικού

¹¹⁵ De Villiers, Isolde, & Van Marle, Karin, «Review of SPATIAL JUSTICE: BODY, LAWSCAPE, ATMOSPHERE, by A. PHILIPPOPOULOS-MIHALOPOULOS», *Journal of Law and Society*, 2016, τόμος 43, τεύχος 2, σελ. 320–323, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/43862479>

¹¹⁶ Cox, Guy, «Particles are in constant motion. What propels them?», *New Scientist*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.newscientist.com/lastword/mg24933211-300-particles-are-in-constant-motion-what-propels-them/>

¹¹⁷ Rachman, Joseph, «Indonesia's New Capital Is a Mess of Trees and Dirt», *Foreign Policy*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://foreignpolicy.com/2024/06/14/nusantara-indonesia-new-capital-environment-indigenous-land/>

¹¹⁸ Bandlamudi, Adhiti, «California Forever Pulls Bid to Build New City From This Year's Ballot», *KQED*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.kqed.org/news/11996747/california-forever-pulls-bid-to-build-new-city-from-this-years-ballot>

συμβολαίου ή νόμιμης κρατικής βίας,¹¹⁹ οδηγώντας σε μία δικαιοσύνη που υποβοηθείται από τον νόμο, αλλά δεν βασίζεται σε αυτόν.¹²⁰ Η αναζήτηση αυτών των νέων πηγών συμπίπτει και με ένα από τα βασικά ερευνητικά ενδιαφέροντα της κοινωνιολογίας δικαίου, που αντικρίζει το δίκαιο ως φαινόμενο που παράγεται όχι μόνο σε κοινοβούλια, μα και σε πλήθος άλλων χώρων, αναβλύζοντας από έθιμα, διακρατικές συμβάσεις τεχνοκρατικού χαρακτήρα, νέες μορφές επίλυσης διαφορών και κανόνες συγκεκριμένων εργασιών με δεσμευτικότητα για τα μέλη τους, από εκκλησιαστικές αποφάσεις έως κανονισμούς αθλημάτων.¹²¹ Επεκτείνοντας, η ατμόσφαιρα μετατρέπει τις ανάγκες και τις επιθυμίες σε οδούς παραγωγής δικαίου, καθώς η ανάγκη των προβάτων να τραφούν προσπερνά τις διατάξεις του νόμου των βιβλίων (κατά τη διατύπωση των ρεαλιστών) και ενσαρκώνεται σε κάθε κοπάδι ως εμμενής επιρροή (SJ 152). Διαρρηγνύεται με αυτόν τον τρόπο η περιοριστική, θετικιστική δομή του δικαίου της νεωτερικής παράδοσης και απελευθερώνεται η δυνατότητα δικαιότερης κατανομής δια της σχάσης του (τυπικού) νόμου και της δικαιοσύνης των σωμάτων. Ο αγώνας για την κατοχή της επιθυμητής θέσης γίνεται με όρους *contra legem*, με μόνο πεδίο εφαρμογής το νομοτοπίο και μόνο γράμμα του την εμμένεια. Και αυτή η υποστήριξη των *contra legem* ερμηνειών, με την εμμένεια ως δικαιολογητικό τους λόγο, είναι νομίζω η βασικότερη προσθήκη της ιδέας του Φιλιπόπουλο – Μιχαλόπουλο στην κοινωνική θεωρία, αλλά και στην ευρύτερη συζήτηση για το νομικό φαινόμενο.

Σε μία περισσότερο προσωπική πρόσληψη, αισθάνομαι πεπεισμένος για την ορθότητα αρκετών εκ των στοιχείων της θεωρίας. Προχωρώντας πέρα από τον Λατούρ, ο Φιλιπόπουλος – Μιχαλόπουλος κατασκευάζει κατ' αρχάς μία έννοια του σώματος απαλλαγμένη από οποιαδήποτε προκατάληψη, ανοίγοντας κι επανεστιάζοντας τον φακό. Οι αιτιακές διαδρομές υπογραμμίζονται και αναλύονται, συνεχείς, αμφίδρομες, τυχαίες μα πάντοτε προσανατολισμένες στην εμμένεια. Η φωλιά των πουλιών στο μπαλκόνι, το κράτος και το αλεύρι είναι όλα τους σώματα, κινούνται διαρκώς και, εάν η κίνησή τους συμβαίνει στο νομοτοπίο αντί για την ατμόσφαιρα, αλλάζουν αυθεντικά τον χώρο και τον νόμο γύρω τους. Ακόμα περισσότερο, οι συσσωματώσεις ενώνονται, αλλάζουν, καταστρέφονται και αναδημιουργούνται σε μια στιγμή.

Πρόκειται για μία πολύ ενδιαφέρουσα κατασκευή, που αποσκοπεί στην ανάδειξη μίας βασικής αρχής του Φιλιπόπουλο – Μιχαλόπουλο, της διασύνδεσης έως και ρευστοποίησης των πάντων σε μία μετανθρώπινη, ενίοτε και ψηφιακή, κατάσταση. Αντίστοιχα, η κατάσταση αυτή γεννά ένα ιδιαίτερο καθήκον του ανθρώπου, μία ευθύνη διατήρησης της ισορροπίας που κληρονομήσαμε, όχι πλέον ως μόνοι κάτοικοι του πλανήτη, αλλά ως το μόνο ον του οποίου η παρουσία σημαδεύει τόσο επιδραστικά τη γη (SJ, 5). Η ευκρινής και εύγλωττη σχηματοποίηση των ζητημάτων που αφορούν τη συνέχιση της ζωής όπως την ξέρουμε με τρόπο μη ανθρωποκεντρικό αποτελεί ένα παρεμπίπτον εδώ ζήτημα, όμως αποτελεί μίτο που

¹¹⁹ Matthews, Daniel and Veitch, Scott, «The limits of critique and the forces of law», *Law and Critique*, 2016, τόμος 27, τεύχος 3, σελ. 349-361, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.1007/s10978-016-9192-1>

¹²⁰ Goodrich, Peter, «Review of Spatial Justice by Andreas Philippopoulos – Mihalopoulos», προσπελάσιμο εδώ: https://www.routledge.com/Spatial-Justice-Body-Landscape-Atmosphere/Philippopoulos-Mihalopoulos/p/book/9781138191952?srsId=AfmBOorbrJ1KOldtk3WXNQ9pO557ocDo3DAZz55vj-grNxVuE_O68lxO

¹²¹ Παπαχρίστου, Θανάσης, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999

συνδέει σχεδόν κάθε κείμενο και καλλιτεχνικό δρώμενο του γράφοντος. Και είναι, παρά την υπερβολή της, επιτυχημένη και κρίσιμη, ακριβώς επειδή αποφεύγει τις κοινοτοπίες για την αντιστροφή της κλιματικής αλλαγής,¹²² θέτοντας το ζήτημα με τρόπο πάνω και πέρα από το ανθρώπινο μέτρο, αλλά όχι πέρα από το ζητούμενο της ανθρώπινης δράσης, δίνοντας νέες γραμμές δράσεις για τον νόμο, ο οποίος θα πρέπει να μετασχηματιστεί με τρόπο φροντιστικό, προστατεύοντας την εμμένεια των σωμάτων που ζουν εντός του ρυθμιζόμενου νομοτοπίου.

Συνεχίζοντας στις βασικές έννοιες, η σύμμειξη νόμου και χώρου και η δημιουργία του νομοτοπίου είναι αυταπόδεικτη, καθώς ο νόμος διέπει κάθε ανθρώπινο και μη ανθρώπινο σώμα (έστω εξ αντανάκλασως), ενώ η μοναδικότητα του χώρου γεννά πράγματι ζητήματα κατανομής του. Ο αστικός εξευγενισμός και η σχέση του νόμου με τις αγροτικές κοινότητες, η αποψίλωση του δάσους του Αμαζονίου, το τείχος του Βερολίνου και οι συνοριακοί έλεγχοι εν γένει, είναι όλα παραδείγματα της εμφανούς γραμμής μεταξύ των δύο εννοιών. Πέρα εξάλλου από τον Φιλιππόπουλο – Μιχαλόπουλο, ολόκληρη η επιστήμη της νομικής γεωγραφίας, βασίζεται σε αυτή την υπόθεση καθώς αναζητά τα σημάδια του νόμου πάνω στον χάρτη. Σε αυτή την άσκηση νομικού πλουραλισμού, που επιταχύνει διαρκώς σε μία παγκοσμιοποιημένη ύστερη νεωτερικότητα, τα δύο στοιχεία εμφανίζονται, κινούνται και σβήνουν, αφήνοντας υπολείμματα του ενός στο άλλο κι επανεπιβεβαιώνοντας όσα αναφέρθηκαν για το έργο του ντε Σόουζα Σάντος, όπου, ειδικά στο παράδειγμα των φτωχών συνοικιών της Βραζιλίας, ο νόμος από τα πάνω συναντά την αντίσταση μίας εσωτερικής νομιμότητας που συστρατεύεται με τη λαϊκή δικαιοσύνη, επιλύοντας τις διαφορές πριν φτάσουν ενώπιον του κρατικού δικαστή.¹²³ Δημιουργούνται, έτσι, «νομικές στρώσεις», επάλληλες αναδιπλώσεις διαφορετικών χρονικά νομικών καθεστώτων, όπως για παράδειγμα στις περιπτώσεις που βυζαντινές ή οθωμανικές αποφάσεις καθίστανται αντικείμενο επίκλησης για ιδιοκτησιακές διαφορές στον σύγχρονο κόσμο.¹²⁴ Στον χώρο, αναλογικώς, δημιουργούνται γραμμές αφανείς και εμφανείς, από τις μεταβαλλόμενες κοίτες των ποταμών του Νεπάλ μέχρι τις νομικές, διπλωματικές και στρατιωτικές διεκδικήσεις στη Μέση Ανατολή (ESL 30-52, ιδιαίτερα 36 & 43).

Κρισιμότερα, αισθάνομαι ότι ο νόμος εντός του νομοτοπίου εμφανίζεται φορώντας το πρόσωπο της κατανομής και όχι της άτεγκτης λογικής μορφής του. Είναι, μάλιστα, μία κατανομή που υπερβαίνει το κλασικό σοσιαλιστικό ρητό, κατά το οποίο στον καθένα οφείλουν να αποδίδονται αγαθά ανάλογα με τις ανάγκες του (ΡΔΠΔ, 155 & 175). Το αποτέλεσμα του αγώνα των σωμάτων, για την κατάληψη της μίας ή της άλλης θέσης στο *επίπεδο της εμμένειας*, με την τριβή, τη βαρύτητα και την αδράνεια παρούσες δεν καλύπτει απλώς τις ανάγκες, αλλά σέβεται τη μεταβαλλόμενη φύση τους. Οι συσσωματώσεις, τυχαίες και μη, έρχονται και φεύγουν στιγμιαία, αφήνοντας την ιδέα της συγκροτημένης λίστας αναγκών κατά μέρος, μαζί με την δικαιοσύνη ως στατική, ακίνητη έννοια, κελσενιανό σκαρίφημα με κλειστά μάτια.

¹²² United Nations, «Only 11 Years Left to Prevent Irreversible Damage from Climate Change, Speakers Warn during General Assembly High-Level Meeting», 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://press.un.org/en/2019/ga12131.doc.htm>

¹²³ Boaventura de Sousa Santos, «The Law of the Oppressed: The Construction and Reproduction of Legality in Pasargada», *Law & Society Review*, 1977, τόμος 12, τεύχος 1, σελ. 5–126, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/3053321>

¹²⁴ Καρκαγιάννης, Αντώνης, «Αυτοκρατορικά Χρυσόβουλα στο σύγχρονο δίκαιο», *Η Καθημερινή*, 2008, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.kathimerini.gr/opinion/711302/aytokratorika-chrysovoyla-sto-syghrono-dikaio/>

Η κάλυψη αυτής της συνεχούς αναδιανομής που θα σέβεται τον χρόνο και θα τον ρυθμίζει σύμφωνα με τις ανάγκες του/κάθε σώματος (ΡΑΠΔ, 248-250) σημαίνει και σεβασμό του χώρου, καθώς θα επιτρέπει στα σώματα να *πάρουν τον χρόνο τους* και να ανακαλύψουν την ενικότητά τους, παράγοντας οργανικά τον δικό τους τόπο, γινόμενα ορατά ή αόρατα, δημιουργώντας πιο οργανικές πτυχώσεις του συνεχούς (SJ, 43, 59 & 73). Εξίσου φυσικά θα προκύψει σε αυτό το σχήμα ο νόμος, ως υποστήριξη της ταυτολογίας που αναπτύσσεται ως διαφορά (SJ, 66), απορρίπτοντας τη νομική εμμονή με τον σχεδιασμό και την τάξη και προκρίνοντας ένα δίκαιο που θα διευκολύνει την (απο)σύνδεση των σωμάτων, το διαρκές γίνεσθαι της χωρικής διάστασης της ύπαρξης (SJ, 72-73).

Με τη σειρά της, η ατμόσφαιρα είναι ένας υπαρκτός χώρος, μέσα στον οποίο οι ανάγκες πρώτα ανακαλύπτονται και μετά καλύπτονται τρεπόμενες σε κατανάλωση (SJ, 108), με τις πέντε αισθήσεις να αποτελούν ένα από τα βασικά εργαλεία χειραγώγησης. Το πεντάτομο έργο σε επιμέλεια του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου για τον τρόπο που κάθε αίσθηση διαμορφώνεται ως ατμοσφαιρικό εργαλείο είναι χαρακτηριστικό για την ατμοσφαιρική δράση, εξ ου και επέλεξα να αναλύσω κάθε αίσθηση σε ξεχωριστή παράγραφο.¹²⁵ Συνολικά, όπως απεδείχθη, το pH του κρασιού και τα αρώματα των μεγάλων οίκων δεν είναι τίποτα άλλο από μία επίθεση με διπλό δόρυ τις φυσικές επιστήμες και την ψυχολογία, μία επίθεση που καθίσταται αδρανής μόνο αν το ατμοσφαιρικό υποκείμενο γνωρίζει τις μεθόδους της· αυτό είναι συναφώς και το πρώτο βήμα της απόσυρσης και θραύσης. Αντίστοιχα, τα συναισθήματα, το πώς όλες αυτές οι επιρροές κάνουν εμάς να νιώθουμε, σκεφτόμαστε και δρούμε γίνονται μηχανισμοί της δράσης αυτής, από τις *gated communities* στην προληπτική υστερεκτομή ως βιοηθικό προβληματισμό και από την επιρροή των κοινωνικών δικτύων (SJ, 112) έως τη βιομηχανία εορτασμών γάμου. Το ίδιο συμβαίνει και με τα σύμβολα, από τον σταυρό μέχρι το σήμα κάθε ποδοσφαιρικής ομάδας, τα οποία λειτουργούν ως εξωτερικευμένα συναισθήματα που οδηγούν σε προδιατυπωμένες σκέψεις και δράσεις, το θρησκευτικό δέος ή το μίσος για τον αιώνιο αντίπαλο.

Η χειραγώγηση της ατμόσφαιρας επιφέρει εν συνεχεία απάθεια, την οποία ο συγγραφέας συνδέει όχι με την τάση των ισχυρότερων σωμάτων να τραβούν τα άλλα με το βαρυτικό τους πεδίο, αλλά με τη αδιαφορία ή ακόμα και επιθυμία των υπολοίπων να κινηθούν (SJ, 63). Εγώ θα την περιέγραφα με τον συγγενικό όρο αδράνεια, λόγω της πολλαπλής σημασιολογικής της φόρτισης, από την ύλη που αντιδρά στη μεταβολή της κινητικής της κατάστασης¹²⁶ μέχρι την εκτεταμένη απόσυρση του προσώπου που πάσχει από κατάθλιψη ή ιδεοψυχαναγκαστική διαταραχή.¹²⁷ Η απάθεια ή αδράνεια περιγράφει καλύτερα από οποιαδήποτε άλλη έννοια το αποτέλεσμα της δράσης των κατασκευασμένων επιρροών, την «εκτεταμένη απόσυρση» των θυμάτων των συνεχών ατμοσφαιρικών τρικ, που ανήμπορα να αντιδράσουν μένουν απαθή ή, έτι χειρότερα, μετατρέπουν την εμμένεια της ατμόσφαιρας σε δικό τους στόχο. Τα σώματα σταματούν να χύνονται το ένα στο άλλο, μονάχα η ατμόσφαιρα χύνεται παντού.

Πρόκειται για μία από τις λίγες καθαρές αποστροφές του λόγου του συγγραφέα σχετικά με τους μηχανισμούς της ατμοσφαιρικής εξουσίας, που εξηγεί

¹²⁵ Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (κ.ά.), *Law and the senses*, ό.π.

¹²⁶ Μιχαλάκης, Μιχάηλ, «Αδράνεια», *Εξυπνη Φυσική*, 2017, προσπελάσιμο εδώ: <https://miemichal.mysch.gr/?p=570>

¹²⁷ Καλημέρης, Σπύρος, «Αδράνεια», *Σπύρος Καλημέρης*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://kalimeristherapist.com/%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1/>

παρεμπιπτόντως και το πολιτικό πρόβλημα της εποχής μας, την κοινότοπη ρήση «όλοι είναι ίδιοι» με τα καταστροφικά της αποτελέσματα. Εξίσου ανησυχητικά, η εξουσία αυτή που διαχειρίζεται την ατμόσφαιρα προβαίνει στις δέουσες αναδιατάξεις για την επιβίωση και μακροήμερευσή της, ενθυλακώνει το έξω και ψευδο-αυτοποιείται: ανέφερα παραπάνω τη φενάκη των δικαιωμάτων των γυναικών στη Σαουδική Αραβία και θα προσθέσω εδώ τις απόπειρες της ίδιας χώρας να λάβει μέρος στην αθλητική¹²⁸ και καλλιτεχνική¹²⁹ ζωή της Δύσης, να πείσει ένα παγκόσμιο κοινό για την «ποιότητα» της ατμόσφαιράς της, επιδιώκοντας προφανώς την αυτοσυντήρηση/εμμένειά της.

Σε άλλο ένα επιτυχημένο αντικείμενο ανάλυσης, ξανά σε σχέση με την ατμοσφαιρική εξουσία, ο συγγραφέας τονίζει την ανάγκη πάλης εναντίον της, ακολουθώντας τη ρήξη με τη «φιλελεύθερη νομικότητα» που προτείνουν οι κριτικές νομικές σπουδές. Αυτό που απαιτείται είναι μία νέα συνείδηση και μία αλλαγή δόγματος στο δίκαιο και την κοινωνία, κοντά στο αρχικό κριτικό όραμα του Ντάνκαν Κένεντι, για τον οποίο η νομική σκέψη οφείλει να αρνηθεί τις υπάρχουσες σχέσεις μεταξύ των προσώπων, αντικαθιστώντας με συνθήκες που ευνοούν την επικράτηση της δικαιοσύνης.¹³⁰ Για να συμβεί αυτό, ο ενδιάμεσος χώρος που ανακύπτει από τις αναδιπλώσεις, γράφει ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος, δεν θα πρέπει να συνεπάγεται την αποδοχή ημιμέτρων που ισοδυναμούν με καπιταλιστική νάρκωση των ανησυχιών των σωμάτων. Περιγράφει, μάλιστα, ως τέτοια παραδείγματα τα ανθρώπινα δικαιώματα, το διεθνές δίκαιο και τον ηθικό καταναλωτισμό, έννοιες που μετατρέπουν την αντίσταση σε κομμάτι της ατμόσφαιρας (SJ, 188), χάνοντας τον προσανατολισμό της θραύσης και της απόσυρσης. Με αυτό τον τρόπο η φαινομενική ρήξη μετασηματίζεται σε άλλη μία επιρροή, ικανή να γεννήσει ένα θετικό συναίσθημα ως αποτέλεσμα τήρησης κοινωνικών ή πολιτικών καθηκόντων και ευθυνών: οι κατασκευαστές αυτοκινήτων θα πωλούν περισσότερα ηλεκτρικά αυτοκίνητα, πράγμα που δεν θα θραύσει την ατμόσφαιρα των μετακινήσεων ή τον συχνά φαλλοκρατικό χαρακτήρα του ιδιωτικής χρήσης οχήματος¹³¹ και οι εταιρείες «γρήγορης μόδας» θα συνεχίσουν, όπως είδαμε, να παραβιάζουν εργατικούς και περιβαλλοντικούς νόμους, εν τούτοις οι καταναλωτές θα αισθάνονται καλύτερα για την υποτιθέμενη ευσυνειδησία τους.

Για να τεθεί διαφορετικά, η αντίσταση απέναντι στην ατμοσφαιρική φυσαλίδα ενώνει την αντίληψη των κριτικών νομικών σπουδών με το μεταμοντέρνο στοιχείο και τη συστημική θεωρία, καθώς απαιτείται, όπως προστάζουν οι πρώτες, πλήρης αποκοπή και ανάταξη αξιών και σκέψεων σε σχέση με το κυρίαρχο δόγμα.¹³² Αυτή όμως η ανάταξη μπορεί να λάβει χώρα μόνον ως υπονόμηση, απόσυρση μέσα στον εαυτό, μιας και η ατμόσφαιρα έχει ήδη εισβάλει σε κάθε περιβάλλον, γεμίζοντάς το

¹²⁸ Francavilla, Claudio, «Saudi Government Uses European Football to Sportswash its Reputation», *Human Rights Watch*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.hrw.org/news/2024/01/17/saudi-government-uses-european-football-sportswash-its-reputation>

¹²⁹ Lawson, Alex, «‘Art-washing’? Unease as British cultural institutions lend lustre to Saudi trade push», *The Guardian*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/politics/article/2024/may/17/art-washing-unease-as-british-cultural-institutions-lend-lustre-to-saudi-trade-push>

¹³⁰ Hunt, Alan, «The Theory of Critical Legal Studies», *Oxford Journal of Legal Studies*, 1986, τόμος 6, τεύχος 1, σελ. 1–45, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/764467>

¹³¹ Καλλίτσης Φ., Πρέντου Π. και Urbana (Γρηγοριάδου Ε. κ.ά.), *Σχεδιάζοντας για όλες: η οπτική του φύλου στον χώρο της ελληνικής πόλης*, ό.π.

¹³² White, G. Edward, «The Inevitability of Critical Legal Studies», *Stanford Law Review*, 1984, τόμος 36, τεύχος 1/2, σελ. 649–72, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1228694>

με τις επιρροές της. Και αυτό συνεπάγεται ότι εντός της ατμόσφαιρας (ή ως ευθεία επίθεση εναντίον της) καμία λύση δεν μπορεί να επιφέρει αποτέλεσμα, καθώς, κατά τη διατύπωση του Τόμπνερ, στα πλαίσια κάθε συστήματος οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται επί τη βάση των αναγκών των σωμάτων, ούτε αποτελούν λογικά παράδοξα, αλλά ακολουθούν τη γραμμή της εξουσίας, υποτασσόμενες στις μεθόδους της.¹³³ Συνεπώς, η απόσυρση ως επιστροφή στο νομοτοπίο αποτελεί τη μοναδική οδό προς τη χωρική δικαιοσύνη, επιλύοντας πια με τρόπο επωφελή για την εμμένεια των σωμάτων και δομώντας έναν νόμο που θα κρίνει λογικά και θα διαμοιράζει δίκαια (SJ, 186-187). Ή, με τη διατύπωση της Βαλβέρδε, η οποία εξέτασε το εξουσιαστικό φαινόμενο στην ευριπίδεια Αντιγόνη, ο μόνος τρόπος άρνησης της ισχύος του Κρέοντα είναι τελικά η υπόσκαψη διά της αυτοκτονίας, μία εκ των έσω κατάρρευση για τους άδικους νόμους του βασιλιά, που δεν μπορούν πια να συλλάβουν το σώμα της τραγικής πρωταγωνίστριας.¹³⁴

Εν τούτοις, η ατμόσφαιρα μπορεί να μην λειτουργεί απαραίτητα αρνητικά, και αυτή η επιπλέον πτυχή αναλύεται και τονίζεται επίσης με τον δέοντα τρόπο στο έργο του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου. Εν είδει παραδείγματος χρησιμοποιεί τα πολυκαταστήματα σε μουσουλμανικές χώρες, τα οποία λειτουργούν ως ασφαλής χώρος για τις γυναίκες, παρά και πέρα από τις απορρέουσες καταναλωτικές επιρροές (SJ, 197). Επικαλείται ακόμη το έργο της Μπρέιβερμαν για τη μελέτη των ζωολογικών κήπων, στο οποίο η παραδοσιακή διαμάχη («υπέρ ή κατά:») καταρρέει και ανασυντίθεται. Οι κήποι μελετώνται ως συσσωματώσεις με εμφανή τη γραμμή του νόμου πάνω τους σε διατάξεις πυροπροστασίας, πολεοδομίας και προστασίας των ζώων, παράλληλα με την αληθώς υπάρχουσα αγάπη του προσωπικού για τα ζώα, που εκφράζεται βέβαια με μία ποιμαντική ανάλογη αυτής που περιγράφει ο Φουκώ (ESL, 130 & 134). Συνεπώς, μερικές έστω ατμοσφαιρικές εμφανίσεις προσφέρουν στα εντός τους υποκείμενα, όπως αναδεικνύει και η αίσθηση του ανήκειν την οποία συχνά αυτά αναπτύσσουν εντός συνδικάτων, καθηγητικών σχολείων και οπαδικών συνδέσμων, σε μία υπενθύμιση πως τα αποτελέσματα της ατμόσφαιρας ξεφεύγουν και σε δευτερογενή πεδία, εκτός της εκτενώς περιγραφείσας εξαπάτησης/καταπίεσης.

Εν είδει επιλόγου, φρονώ ότι η χωρική δικαιοσύνη του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου αξίζει μελέτης και προσοχής, καθώς διαμορφώνει ένα ολόκληρο νέο *modus pensandi* σχετικά με τη σχέση του χώρου και του νόμου, θεμελιωμένο σε μία ρηξικέλευθη σύνδεση των ρευμάτων στα οποία αναφερθήκαμε. Στη βάση της σύνδεσης αυτής βρίσκεται η θεωρία συστημάτων, όπως αυτή προσαρμόζεται μέσα στην αυτοποιούμενη, αναστοχαστική ατμόσφαιρα που γράφει τον δικό της κώδικα επιρροών με μέσο τις αποκρύψεις της. Οι ιδέες του Λούμαν και του Τόμπνερ συναντούν τον νόμο του ρεαλισμού, που προσανατολίζεται στον κόσμο, τον νόμο – χάρτη του ντε Σόουζα Σάντος και την ανάγκη πλήρους αναδόμησης των κριτικών νομικών σπουδών. Κι ακόμα πιο διαισθητικά, ο χώρος και ο νόμος καθίστανται ζωντανές οντότητες, που κινούνται, αναπνέουν και συνδέονται συνεχώς με τρόπους πάντοτε νέους και απρόβλεπτους, καινούριες πτυχώσεις και αναδιπλώσεις της ίδιας της πραγματικότητας. Γίνονται ένα, υποχωρούν ή κυριαρχούν πάνω στις αισθήσεις, αντιπαλεύουν ή υποτάσσονται σε κάθε μορφή εξουσίας που αποπειράται να τους χρησιμοποιήσει. Είναι τα εργαλεία μίας σωστής νομοτόπησης ως πορείας για δικαιοσύνη, τα όργανα με τα οποία, αν αφουγκραστούμε την πρωταρχική, αρχέγονη ανάγκη για κατοχή μίας θέσης, θα μας βοηθήσουν να κρίνουμε και να αποφασίσουμε

¹³³ Buckel, Sonja, *Subjectivation and Cohesion*, ό.π.

¹³⁴ Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, ό.π.

ποιος, πώς και για πόσο δικαιούται να κατέχει μία πηγή σταθερότητας και λογικής κρίσης, μέσα στο συγκείμενο μιας ατέλειωτης αλλαγής.

ii. Έντουαρντ Σότζα: Προς μία διαφορετική (χωρική) δικαιοσύνη

Στη συνέχεια, η θεωρία του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου αντιπαραβάλλεται με την αντίστοιχη του Αμερικανού κριτικού γεωγράφου Έντουαρντ Σότζα, με σκοπό να καταδειχθούν περιορισμοί της όσο και δυνατότητες τροποποιήσεών της. Σε ένα πρώτο σχόλιο, ο ίδιος ο συγγραφέας προσφέρει μία από τις πιθανές οδούς κριτικής του έργου του, συγκρίνοντάς το με άλλες προσεγγίσεις. Ο νόμος, γράφει, πραγματοποιεί έστω ετεροχρονισμένα τη χωρική στροφή του, όμως αυτή η στροφή έγινε με μη χωρικούς όρους, μετατρέποντάς τον χώρο άλλοτε σε τόπο όπου υπάρχει ή όχι δικαιοδοσία, άλλοτε σε πανάκεια κοινωνικών δεινών και άλλοτε σε απλό συγκείμενο ή σκηνή θεάτρου όπου η κοινωνία εκτυλίσσεται (SJ, 23-28). Ακόμα και η ίδια η γλώσσα του νόμου για τον εαυτό του, σημειώνει, χρησιμοποιεί χωρικές μεταφορές (το μακρύ χέρι του νόμου, η τοπική αρμοδιότητα κ.ά.), χωρίς όμως να αντιλαμβάνεται την πραγματική τους αξία.¹³⁵

Η επεξήγηση αυτής της φράσης παρουσιάζει ιδιαίτερη χρησιμότητα, αποτελώντας έναυσμα αναφοράς στην έννοια της (κριτικής) νομικής γεωγραφίας, της διεπιστημονικής μεθόδου που αποπειράται να συνδέσει την χωρικότητα με τον νόμο, μελετώντας την αλληλο-κατασκευή τους. Με αφορμή τις έρευνες της δεκαετίας του 1980 που αποδείκνυαν το χωρικό αποτύπωμα ιδεολογικών και νομικών κατασκευών, όπως για παράδειγμα τον ρατσισμό που γέννησε τα αμερικάνικα γκέτο (C&G, 49-66) ή την αντίθεση κέντρου – περιφέρειας, μελετητές όπως ο ήδη αναφερθείς ντε Σόουζα Σάντος προσπάθησαν να δομήσουν θεωρίες που θα αναζητούσαν περισσότερο συντεταγμένα τη σχέση των δύο στοιχείων, με απώτερο σκοπό την πραγμάτωση του αιτήματος για έναν νόμο περισσότερο πρακτικό, επικεντρωμένο στο ον αντί για το δέον, όπως μισό αιώνα πρωτότερα πρότειναν οι νομικοί ρεαλιστές (ESL 1-4).¹³⁶

Περίπου την ίδια εποχή, η άνοδος των κριτικών νομικών σπουδών έδωσε περισσότερο έντονο χαρακτήρα στην ιδέα της νομικής γεωγραφίας, μελετώντας την εισβολή του νόμου στον χώρο, η οποία χρησίμευε στις κυρίαρχες τάξεις ως μέσο απόκρυψης κοινωνικών προβλημάτων, δικαιολογώντας ως ουδέτερες ή θετικιστικά νομικές τις νομικές επιλογές που στρέφονταν εναντίον του συνόλου. Το έργο του Σότζα, με τις ευθείες αναφορές του στην αστικοποίηση της ανισότητας, την ακτιβιστική δράση κατά των άδικων γεωγραφιών και τη γεωγραφική διάσταση των οικονομικών διακρίσεων, εντάσσεται κατά κύριο λόγο σε αυτή την κατηγορία (SSJ, 10, 20 & 63-64). Πέρα βέβαια από τη σύνδεση αυτής της στροφής με το αστικό δίκαιο και τον χώρο της πόλης, η κριτική επεκτάθηκε στις αναγνώσεις των δογμάτων του Συντάγματος των ΗΠΑ, αλλά και στο διεθνές δίκαιο, το οποίο αποτυγχάνει να επιλύσει με ουσιώδη τρόπο τα διακρατικά προβλήματα, καθώς οχυρώνεται πίσω από την αμφίβολη έννοια της διεθνούς κοινότητας αντί να ενσκήψει στην πρακτική, χωρική διάσταση των διενέξεων (ESL, 4-9).

Αντίθετα, ο Φιλίππου – Μιχαλόπουλος ανήκει στους νεότερους εκείνους στοχαστές που επιχειρήσαν να αναδείξουν τη σημασία του χώρου σε μία

¹³⁵ Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas, «Flesh of the Law: Material Legal Metaphors», *Journal of Law and Society*, 2016, τόμος 43, τεύχος 1, σελ. 45–65, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/43862465>

¹³⁶ Llewellyn, Karl, «Some Realism about Realism: Responding to Dean Pound», ό.π.

καινούρια νομική ανάλυση, ως μέθοδο προσέγγισης της πολυπλοκότητας και της διαφοράς. Μαζί τους, ο πλουραλισμός συνδέθηκε με την ανθρωπολογία, ως επιστήμη που μελετούσε ήδη ζητήματα συνόρων, τοπίων και χώρων. Η έννοια του νομοτοπίου και της νομόσφαιρας παρουσιάζεται και σε συγγραφείς όπως ο Ντιλένι, με έμφαση σε ανάλογα με την εδώ ανάπτυξη ζητήματα, από τον ρόλο του φύλου και της φυλής στην κατασκευή του περιβάλλοντος μέχρι τον πιθανώς μετανθρώπινο χαρακτήρα αυτής της κατασκευής (ESL 9-12).

Από αυτή την ιστορική αναδρομή προκύπτει ότι οι παραδοσιακότερες προσεγγίσεις της χωρικής δικαιοσύνης έχουν ιδιαίτερα μεγάλη πρακτική αξία, όπως ο ίδιος ο χαρακτήρας τους προ(σ)βλέπει στα πλαίσια της κριτικής νομικής γεωγραφίας, καθώς, όπως γράφει ο κριτικός γεωγράφος Μπλόμλεϊ, η διεπιστημονική αυτή ματιά κλήθηκε να καλύψει το κενό που είχε αφήσει η καντιανή πρόσληψη του δικαίου, κατά την οποία η τυφλή δικαιοσύνη αρνείται να αντικρίσει τον χώρο της.¹³⁷ Εξειδικεύοντας με βάση τον Σότζα, τα ακαδημαϊκά ενδιαφέροντά του ξεκίνησαν από τη μελέτη της μετατροπής της παραδοσιακής δομής της Κένυας σε ένα νέο, δυτικοκεντρικά σύγχρονο κράτος και ο ίδιος υπήρξε διδάσκων και σε πανεπιστήμια της ηπείρου. Επιστρέφοντας στις ΗΠΑ, δίδαξε αστικό σχεδιασμό στο UCLA για πάνω από σαράντα έτη, καθοδηγώντας τη χωρική στροφή της γεωγραφικής επιστήμης και μπολιάζοντάς τη με τις ανησυχίες της κριτικής κοινωνικής θεωρίας,¹³⁸ αλλά και με μία εμφανή υποστήριξη της ακτιβιστικής δράσης για την πραγμάτωση των θεωρητικών διδαγμάτων αυτών.

Με μία γενική επισκόπηση, η θεωρία του Σότζα αποτελεί ένα πολιτικό κάλεσμα, με στόχο την ενσωμάτωση σε συνασπισμούς ικανούς να αλλάξουν τον βιωτό χώρο.¹³⁹ Ο χώρος αυτός, με τη σειρά του, χωρίζεται σε μία τριπλή διάκριση. Βάσει αυτής, ο πρώτος χώρος είναι αυτό που αντικρίζεται και χαρτογραφείται, η υπαρκτή κατάσταση, και ο δεύτερος αποτελεί τον φαντασιακό χώρο, που περιλαμβάνει τα οικιστικά οράματα και τον τρόπο που ο πρώτος χώρος αποτελεί αντικείμενο συζήτησης, ανάλυσης και ανασχεδιασμού. Ο τρίτος και κρισιμότερος χώρος δεν είναι τίποτα παραπάνω από την ένωση των δύο, μαζί αληθινός και φαντασιακός, απτός και ψηφιακός, άναρχος και εξουσιαζόμενος.¹⁴⁰ Με άλλα λόγια, η πραγματική κατάσταση και το εκάστοτε σχέδιο έρχονται στην ίδια ευθεία, αποκτώντας ίση σημασία για το αποτέλεσμα που αποτυπώνεται στην αληθινή ζωή όλων μας.

Μία χωρική δικαιοσύνη απορρέουσα από έναν τέτοιο τρόπο σκέψης διαφέρει προφανώς από το πιο αφαιρετικό σχήμα που έως τώρα αναλύθηκε. Αυτή δε η διαφορά ανακύπτει με τρόπο λογικό από τη διαφορετική υφή των δύο έργων, που ψηλαφούν τις έννοιες με διαφορετικά εργαλεία και επιδιώκουν ξεχωριστά αποτελέσματα. Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος επικεντρώνεται γνωστικά στην ανάδυση του χώρου, που προκύπτει ως διαρκές γίνεσθαι (SJ, 40) και στην ύπαρξη του νόμου ως φωτογραφική αποτύπωση της κάθε στιγμή υπάρχουσας συσσωμάτωσης του νομικού συστήματος (SJ, 47), που

¹³⁷ Blomley, Nicholas K., Bakan, Joel C., «Spacing Out: Towards a Critical Geography of Law», *Osgoode Hall Law Journal*, 1992, τόμος 30, τεύχος 3

¹³⁸ American Association of Geographers (AAG), «Edward Soja», , 2015, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.aag.org/memorial/edward-w-soja/>

¹³⁹ Soja, Edward W. (κ.ά.), «Spatial Justice and the Right to the City: an Interview with Edward Soja», *justice spatiale / spatial justice*, 2011, τεύχος 3, προσπελάσιμο εδώ: <https://shs.hal.science/halshs-01722418>

¹⁴⁰ There's no place like home «Soja», , 2012, προσπελάσιμο εδώ: <https://2113humtheresnospacelikehome.wordpress.com/soja/>

αποτελείται από δικηγόρους και έδρανα, νόμους και τηβέννους, υπενθυμίζοντας με τον τρόπο αυτό τις νομικές καταβολές του. Από την άλλη, αναζητώντας χωρική δικαιοσύνη, όπως είναι άλλωστε ο τίτλος του σχετικού του έργου, ο Σότζα δεν απευθύνεται σε αυστηρά ακαδημαϊκό, πολλώ δε μάλλον νομικό κοινό, αλλά καλεί τους ακτιβιστές και τους προοδευτικούς πολεοδόμους σε συστράτευση προς μία μετάφραση της χωρικής θεωρίας σε στρατηγική, δημοκρατική δράση με στόχο την έμπρακτη βελτίωση των βιοτικών συνθηκών,¹⁴¹ θυμίζοντας την ανάλυση του Καστέλς για τα κινήματα, η οποία θα μελετηθεί παρακάτω (C&G, 289-336). Δεν είναι τυχαίο ότι ήδη από τον πρόλογο του βιβλίου του Αμερικανού γεωγράφου, η έμφαση δίνεται στην καταπολέμηση της αδικίας, όπως αυτή εμφανίζεται με διάφορες μορφές στο εθνικό και διεθνές μακροεπίπεδο, στο αστικό μικροεπίπεδο και στο περιφερειακό μεσοεπίπεδο (SSJ, 8-9). Ο χώρος και ο νόμος, σε αυτό το πλαίσιο, διαμορφώνουν την κοινωνία και διαμορφώνονται κοινωνικά, σε γεωγραφίες άλλοτε δίκαιες και άλλοτε άδικες μα εν δυνάμει δίκαιες, αν εμείς επιχειρήσουμε να τις αλλάξουμε (SSJ, 18 & 20).

Επεκτείνοντας την αντίθεση, ο Έλληνας συγγραφέας γράφει όπως προανέφερα, ορθά αλλά λίγα για την εξουσία και τη διασύνδεσή της με τα άλλα δύο στοιχεία του τίτλου, σε μία ακόμη διασύνδεσή του με τη συστημική θεωρία. Ακολουθεί δηλαδή τη γραμμή του Λούμαν, για τον οποίο ο εξουσιαστικός λόγος δεν προσφέρει στη συζήτηση για το δίκαιο· αντίθετα, ο νόμος χρειάζεται να ξεφύγει από την στατική του μορφή και να αποκτήσει νέες εννοιολογήσεις, αφιερωμένες στη διαφοροποίηση και τα αιτήματα των υποκειμένων του, σε μία συνολική άρνηση της προσέγγισης που επιμένει σε παραδοσιακά δόγματα, ανίκανα να συλλάβουν τον κόσμο της ύστερης νεωτερικότητας. Η αποκεντρωμένη, τελικά, δομή των συστημάτων, καθιστά ολόκληρη την αναφορά σε έναν φορέα εξουσίας άτοπη, αφού κάθε σύστημα σχηματίζεται με τις δικές του αρχές και κώδικες.¹⁴²

Ο Σότζα από την άλλη αντιστρέφει αυτή την απουσία διερώτησης για το ζήτημα της εξουσίας, αναφέροντας κατηγορηματικά πως οι έχοντες την ισχύ για να παράγουν τον χώρο που ζούμε αποφασίζουν και για την ύπαρξη ή την απουσία της δικαιοσύνης στον χώρο αυτόν. Ο άδικος χώρος είναι εκείνος που γίνεται ό,τι οι λίγοι θέλουν, ενώ ο δίκαιος αποτελεί αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης μεταξύ όλων των ομάδων χρηστών και καθίσταται ως συνέπεια αυτής προσβάσιμος σε όλους (SSJ, 28). Ως απόδειξη θα χρησιμοποιήσω το μεγαλύτερο παράδειγμα ανάπλασης στη μεταπολιτευτική ιστορία της χώρας, στο πρώην αεροδρόμιο του Ελληνικού, όπου μία δυνητικά ζωογόνα ζώνη δημόσιου χώρου, κοινωνικής κατοικίας και εύχρηστων υποδομών μετατράπηκε απλώς σε τόπο πολυτελών διαμερισμάτων,¹⁴³ επιβεβαιώνοντας την οπτική που θέλει την πολιτική παραγωγή του χώρου, διά της οποίας η πόλη καθίσταται εμπορεύσιμο αγαθό. Ως τέτοιο, το αστικό τοπίο υπακούει στις επιταγές των οικονομικών συμφερόντων, γεμίζοντας με υπερμεγέθεις κατασκευές και αποκλείοντας την πλειονότητα των κατοίκων από την πραγματική απόλαυσή του, καθιστάμενο, κατά τη διατύπωση του Μπλοχ, μία μηχανή κατοίκησης που εξορίζει τις αισθήσεις (ΡΔΠΔ, 271 & 299-301). Η αναφορά μάλιστα στην έννοια των αισθήσεων συνδέει ξανά το παρόν τμήμα με τις ατμοσφαιρικές επιρροές, αποδεικνύοντας την κυκλικότητα του σχήματος.

¹⁴¹ Soja, Edward W. (κ.ά.), «Spatial Justice and the Right to the City: an Interview with Edward Soja», ό.π.

¹⁴² Murphy, John W., «Niklas Luhmann and His View of the Social Function of Law», *Human Studies*, 1984, τόμος 7, τεύχος 1, σελ. 23-38, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/20008896>

¹⁴³ Από προσωπική, ανέκδοτη συζήτησή μου με την Εύα Γρηγοριάδου, ιδρύτρια της Urbana.

Εκτός του Ελληνικού, ο Σότζα παραθέτει μία ευρύτατη γκάμα ανάλογων παραδειγμάτων άδικων γεωγραφιών, όπως αυτές εμφανίζονται στα banlieues/γκέτο του Παρισιού, στο gerrymandering των αμερικανικών εκλογικών περιφερειών, στο απαρτχάιντ και στις μοντέρνες πόλεις, όπου το όνειρο των ασφαλών προαστίων κυριάρχησε επί του αληθινά αστικού χώρου (SSJ, 33-43). Εντός της ίδιας της πόλης, στο μικροεπίπεδο, παρουσιάζει τα προβλήματα συγχρόνως με τις λύσεις, όπως αυτές προέκυψαν στην ιστορική εμπειρία. Οι δομές προνομίων και χωρικών πλεονεκτημάτων, που αστικοποιούν την αδικία, μπορούν να εκδιωχθούν από το σώμα της πόλης αν η εξασφάλιση φθηνής κατοικίας καταστεί νομική υποχρέωση των κυβερνώντων, αν ο φυλετικός διαχωρισμός των κατοικιών, που παραμένει άτυπα ενεργός σε μεγάλα τμήματα των ΗΠΑ,¹⁴⁴ καταργηθεί και αν ο διαμοιρασμός περιβαλλοντικών κινδύνων (λ.χ. εγκατάσταση ΧΥΤΑ) δεν βλάπτει δυσανάλογα τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα (SSJ, 48-54).

Επομένως, η χωρική δικαιοσύνη επανέρχεται στον συγκεκριμένο κάθε φορά χώρο, με τις δικές του ανάγκες, λογικές και συγκεκριμένο, μακριά από την φερόμενη αφαιρετική οπτική του νομοτοπίου. Αυτή δε η αφαιρετική ματιά έχει αποτελέσει σημείο κριτικής κατά της ευρύτερης συστημικής θεωρίας, η οποία κατηγορείται πως «ξεχνά» να αποκτήσει υποκείμενα, καθώς διασπά τα άτομα από τις επικοινωνίες για να μελετήσει τις τελευταίες. Για να απαντήσουμε εδώ στην κριτική, ο Τόμπνερ επιμένει ότι οι επικοινωνίες δεν αρκούν ipso facto για την πλήρη περιγραφή της κατάστασης, καθώς κινδυνεύουν να μεταβληθούν σε ανώνυμη μήτρα που δεν θα λαμβάνει υπόψη τον άνθρωπο και τα συναισθήματά του· αντίθετα, απαιτείται να λειτουργήσουν ως αναπαραστάσεις για την ανθρώπινη αντίσταση, μεταφέροντας τα αιτήματα των σωμάτων και να αποτελέσουν οδούς για την ικανοποίηση αναγκών.¹⁴⁵

Συνδέοντας λοιπόν την πραγματική οπτική των συστημικών με τον Σότζα, προκύπτει ότι η διαφορά μεταξύ των εκάστοτε αναγκών, δεν σημαίνει έλλειψη συγκεκριμένης στόχευσης, καθώς η πάντοτε επιδιωκόμενη ανατροπή των άδικων γεωγραφιών (SSJ, 31) έχει ως μόνιμη αναγκαία προϋπόθεση τη χωρική επαναστατική πράξη, η οποία περιλαμβάνει ακαδημαϊκή σκέψη, συνδικαλιστική δράση και κοινωνικά κινήματα (SSJ, 157 & 169) και προκύπτει ως φυσικό επακόλουθο της ανταπόκρισης στον άνθρωπο και στις ανάγκες του, μακριά από τα μαύρα κουτιά της εξουσίας ή της οικονομίας.¹⁴⁶ Με αυτή τη συστράτευση, η διάσταση του χώρου επανέρχεται δίπλα στην ιστορική και την κοινωνική οπτική (SSJ, 70), διαμορφώνοντας μία απτή τριγωνική σχέση, γεννώντας άτομα που δεν αποσύρονται, αλλά βιώνουν πλήρως την κοινωνική και χωροχρονική τους κατάσταση. Σε αυτό το πλαίσιο η αδικία καθίσταται επίσης κάτι το εμπειρικά και πολιτικά αντιληπτό, το ίδιο και η θέσπιση προτεραιοτήτων για την αντιμετώπισή της (SSJ, 73). Αντίστροφα, η δικαιοσύνη ανοίγει τα μάτια, όχι όμως για να δεχθεί τις αισθητικές επιρροές, μα για να προβληματιστεί και να επιλύσει ad hoc.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Menendian, Stephen, «U.S. neighborhoods are more segregated than a generation ago, perpetuating racial inequity», *NBC News*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.nbcnews.com/think/opinion/u-s-neighborhoods-are-more-segregated-generation-ago-perpetuating-racial-ncna1276372>

¹⁴⁵ Buckel, Sonja, *Subjectivation and Cohesion*, ό.π.

¹⁴⁶ Buckel, Sonja, *Subjectivation and Cohesion*, ό.π.

¹⁴⁷ Ενδεχομένως και ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος προσπαθεί να συγκεκριμενοποιήσει το σύστημα το οποίο κατασκευάζει διά της περιγραφής του, δίνοντάς μας την ταυτότητα του νομοτοπίου και της ατμόσφαιρας. Εν τούτοις, οι αναφορές σε πραγματικές καταστάσεις παραμένουν ανάλογες με τη σκέψη του Τόμπνερ και σκόρπιες μέσα στο έργο του, δίχως αυτό το εμφανές κάλεσμα προς δράση που παρουσιάζει ο Σότζα.

Σε επίπεδο θεωρίας, οι κύριες αναφορές του Σότζα είναι ο Λεφέβρ και ο Χάρβεϊ, δύο θεωρητικοί που διακρίνονται ούτως ή άλλως για τον πρακτικό και άμεσο χαρακτήρα των ιδεών τους. Το λεφεβριανό δικαίωμα στην πόλη μετατρέπεται από τη φύση του σε μαζικό κάλεσμα προς μία νέα, κοινωνικότερη παραγωγή χώρου ως δυναμική διεκδίκηση ελευθεριών από τα κάτω, που στοχεύει στην εμμένεια των πολλών, καθώς αναζητούν όχι ατομιστικές δυνατότητες, μα ποιότητες αμοιβαίας εμπιστοσύνης (ΡΔΠΔ, 332-335). Με τη σειρά της, αυτή η παραγωγή οφείλει να αναδιαμορφώσει τις κατοικίες, τις μεταφορές και τις υπηρεσίες, επιτρέποντας τη συμμετοχή όλων στον αστικό βίο, δίχως αποκλεισμούς και διαχωρισμούς. Ο πολίτης αποκτά ξανά την ετυμολογική του διάσταση, υπερβαίνει τις διακρίσεις και τις «γκρίζες ζώνες» μη πρόσβασης, καθιστά γνωστές τις απόψεις του και παίρνει τη διαχείριση του βιοτικού του χώρου στα χέρια του (SSJ, 83 & 99-100). Μία τέτοια επανάσταση του αστικού τοπίου υπερβαίνει την ατομική θραύση και προκαλεί τη γραφειοκρατία και την υπερκατανάλωση, τα επιμέρους όργανα ενός καπιταλισμού που επιζεί και αναπαράγεται κυριαρχώντας και δημιουργώντας (καπιταλιστικό) χώρο (SSJ, 98). Διαρρηγνύοντάς τον, η εν άστει επανάσταση πετυχαίνει συνολικά κατά τον Καστέλς να αναπαραγάγει τη δύναμη της εργατικής τάξης, εκφράζοντάς την μέσα από δομές αστικής πρόνοιας (ΡΔΠΔ, 330). Κι ακόμη, το δικαίωμα επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής του, επιτρέποντας την απόλαυση των αποτελεσμάτων του σε κάθε άτομο διερχόμενο από την πόλη, αλλά (με τις κατάλληλες προσαρμογές) και σε όσους ζουν εκτός αυτής (SSJ, 106), μία ευθεία αναφορά στις προκλήσεις του αγροτικού τοπίου, με τη φανταστικά και πραγματικά λιγότερη νομιμότητά του (ESL, 190-214). Ή, αν θέλουμε να επιχειρήσουμε μία σύνδεση με την κοινωνιολογία του δικαίου, το δικαίωμα ως νόμος αρθρώνει φωνή διεκδίκησης, δομώντας έναν δεσμό κοινότητας με υλικό του τη διεκδίκηση δικαιωμάτων και ευκαιριών συμπερίληψης, έστω και εάν ενίοτε η πραγματική απόλαυσή του απέχει πόρρω από την εγγραφή του στους κώδικες (ΡΔΠΔ, 346-347 & 363-364).

Σε επίπεδο πράξης, η οποία προφανώς κρίνεται σημαντικότερη και κυριαρχική σε ένα σχήμα σαν το ανωτέρω, ολόκληρο το έργο του Σότζα διαπερνά τον αστικό ιστό του Λος Άντζελες, αναζητώντας δυνατότητες βελτίωσης και εξερευνώντας γεωγραφικά τις κοινωνικές πρωτοβουλίες. Οι εθνικές και διεθνείς τάσεις (όπως η οικονομία της πληροφορίας και η επικράτηση των προαστίων) εξετάζονται σε συγκεκριμένο τόπο (SSJ, 117 & 123-127), προτού αναλυθούν οι δράσεις κοινωνικού ακτιβισμού της μεταπολεμικής ιστορίας της μητρόπολης, με τη δραστηριοποίηση συνδικάτων και οργανώσεων γειτονιάς, ολοένα και περισσότερο κάτω από την έννοια της δικαιοσύνης ως αίτημα-ομπρέλα (SSJ, 127 επ.). Τέλος, σε έναν τρίτο πυλώνα ανάλυσης, παρουσιάζεται η διασύνδεση των λαϊκών αιτημάτων με το πρόγραμμα αστικού σχεδιασμού του UCLA, διά του οποίου η ακαδημαϊκή κοινότητα έδωσε ένα επιπλέον υπόβαθρο στις διεκδικήσεις, με έμφαση στην επικράτηση ευθύδικων και όχι τυπικά ίσων λύσεων, που παράγουν διακρίσεις μεταξύ γειτονιών, φύλων και φυλών (SSJ, 168).

Αυτή η μεγάλη παρένθεση καταδεικνύει διά της αντίθεσης μερικές από τις βασικές αντιρρήσεις στην θεωρία του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου. Επεξηγώντας τη θέση αυτή, θα τονίσω πως ο Σότζα αναφέρει ότι όχι μόνο η θεωρία του, αλλά και το διδακτικό του έργο αποσκοπεί στη μετατροπή των φοιτητών σε παράγοντες αλλαγής, ανεξαρτήτως του επαγγελματικού δρόμου που θα ακολουθήσουν, ένα εφόδιο για την ορθή διασύνδεση της συζήτησης των «ειδικών» με τα αιτήματα των πολλών· πράγματι, προσθέτει, αντί για την παραδοσιακή, εξουσιαστική εργασία του

άνωθεν σχεδιασμού πόλης, δεκάδες πρώην μαθητές του εργάζονται σε οργανώσεις υπεράσπισης των δικαιωμάτων διαφόρων κοινωνικών ομάδων.¹⁴⁸ Ως βέλτιστο αποτέλεσμα αυτής της διασύνδεσης, παρουσιάζει την επιτυχημένη προσπάθεια για αλλαγή των σχεδίων επέκτασης των λεωφορειακών γραμμών του Λος Άντζελες, η οποία τελικά έγινε με τρόπο τέτοιο ώστε να εξυπηρετεί τις φτωχότερες συνοικίες αντί μία άστοχη, θετικιστική ισότητα (SSJ, vii-xviii).¹⁴⁹

Από την άλλη, ο Έλληνας νομικός δεν συλλαμβάνει αυτή την διάσταση ακόμα και στους πρακτικότερους πειραματισμούς που προτείνει. Η βόλτα των φοιτητών του στο νομοτοπίο γίνεται κατά προτίμηση κατά μόνας, αποφεύγοντας τις γνωστές στον περιπατητή διαδρομές και με σκοπό την διαμόρφωση μίας αίσθησης συσσωμάτωσης μεταξύ του βαδίζοντος προσώπου και της πόλης που το περιβάλλει (SJ, 96). Πρόκειται για μία διαδρομή ενός/μίας *flâneur/flâneuse*, που θυμίζει την παιγνιώδη περιπλάνηση στην οποία συμφωνούσαν ο Λεφέβρ και η ομάδα των καταστασιακών, ως ένα εργαλείο μεταξύ ψυχολογίας και γεωγραφίας, βιωματική αναζήτηση του ίδιου του (αστικού) χώρου, έξω από τα δεσμά της εμπορευματοποίησης ή της ατμόσφαιρας, που προσφέρει μεν την ζωντανή εμπειρία, απειλείται δε μόνιμα με τον αυτό-εγκλωβισμό στο άτομο ή τη μικροομάδα (ΡΔΠΔ 281-282 & 323). Όμως, τα αποτελέσματα αυτής της εξερεύνησης (SJ, 97 επ.) κρύβουν υπόνοιες μονάχα ντελεζιανού ενικού και παραμένουν μεμονωμένες σκέψεις και κρίσεις, μία επεξήγηση της μίας ή της άλλης αναδίπλωσης των στοιχείων που δεν έχουν την δυνατότητα να προβληθούν σε ευρύτερο καμβά. Οι διαφωνίες και ασυμφωνίες, τα εμπόδια που επιφέρει το έθιμο (η μη παρουσία μόνων ενηλίκων σε παιδικές χαρές) και η εκ της εξουσίας χρήση του νόμου (ο αστυνομικός που απαγορεύει τη διέλευση ή τη φωτογράφιση) παραμένουν προσωπικά βιώματα, δίχως έμφαση σε οτιδήποτε πέρα από την αναζήτηση του νομοτοπίου.

Ακριβώς όμως επειδή δεν υπάρχει έξω, οι κοινωνικές και πολιτικές λύσεις για την επίλυση των ζητημάτων που απασχολούν τα σώματα του νομοτοπίου οφείλουν να προκύπτουν σε πρώτη φάση από την (αυτο)παρατήρησή τους. Μετερχόμενος εδώ το φεμινιστικό ρητό της Κάρολ Χάνις, θα πω ότι το προσωπικό είναι πολιτικό, καθώς οι ατομικές κρίσεις για την ατμόσφαιρα που ζούμε δεν έχουν ελπίδα να τη θραύσουν αν δεν μεταβληθούν, μέσα από μία διαδικασία αναζήτησης και εμπέδωσης κοινών εμπειριών, σε πολιτικού τύπου δράση, μέσω της κοινωνικής οργάνωσης και της αλληλεγγύης με όποιο άλλο σώμα αντιμετωπίζει τα ίδια προβλήματα.¹⁵⁰ Η ατμοσφαιρική σχοινοβασία, όχι παρά μα εξαιτίας της σημασίας της, οφείλει να οδηγήσει σε συζητήσεις για την ποιότητα και την αλλαγή του σχοινοβίου, μα και να δημιουργήσει δίκτυ ασφαλείας. Μία μέθοδο, ίσως, ώστε τα ασθενέστερα σώματα να αποκτούν την ικανότητα αντίδρασης απέναντι στο τράβηγμα των ισχυρότερων, δημιουργώντας νέες, *lato sensu* πολιτικές συσσωματώσεις στην διελκυστίδα της ισχύος, κάτι παραπάνω από τον απλό εντοπισμό των δυσμενών φαινομένων.

Συμπληρωματικά, αυτό δημιουργεί και την παρεπόμενη υποχρέωση της ακαδημαϊκής μελέτης να είναι πάντοτε ανοιχτή στη διασύνδεση με το ακτιβιστικό περιβάλλον και την παροχή τεχνογνωσίας με όποιο κόστος σε όσους το έχουν

¹⁴⁸ Soja, Edward W. (κ.ά.), «Spatial Justice and the Right to the City: an Interview with Edward Soja», ό.π.

¹⁴⁹ Darden, Joe T., «Review of Seeking Spatial Justice, by E. W. Soja», *Economic Geography*, 2011, τόμος 87, τεύχος 1, σελ. 105–106, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/41237797>

¹⁵⁰ Hanisch, Carol, «The personal is political», *Notes from the Second Year: Women's Liberation*, 1970, προσπελάσιμο εδώ: <http://carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html>

ανάγκη.¹⁵¹ Ο Σότζα αναφέρει, ως αυτοαναφορικό παράδειγμα και αποτέλεσμα της δράσης αυτής, τις περικοπές του Κυβερνήτη Σβαρτσενέγκερ στον προϋπολογισμό της σχολής του, εν μέρει και λόγω της δράσης της υπέρ της χωρικής δικαιοσύνης (SSJ, 175-178). Δυστυχώς, παρά τις προφανείς της δυνατότητες, η χωρική δικαιοσύνη του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου αποφεύγει σε γενικές γραμμές την πλουραλιστική αυτή λογική κι εγκλωβίζεται στη θραύση της ατμόσφαιρας, χωρίς την παροχή διανοητικών εργαλείων για το συλλογικό αποτύπωμα της δράσης της.

Το δεύτερο ζήτημα που εντοπίζω είναι στην πραγματικότητα η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος, η αναζήτηση του συλλογικού επικεντρωμένη αυτή τη φορά στη θραύση και την απόσυρση, τις τεχνικές αντιμετώπισης της ατμοσφαιρικής εξαπάτησης. Ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος γράφει πως η θραύση ως επανάσταση δεν μπορεί να συμβεί κατά μόνας (SJ, 209), εννοεί όμως περισσότερο την ανάγκη διαφοροποίησης που προκύπτει μεταξύ του θραύοντος και του ατμοσφαιρικού περιβάλλοντος παρά τη σύγκρουση, στα πλαίσια της μεταμοντέρνας οπτικής περί προτίμηση της υπονόμευσης η οποία αναλύθηκε παραπάνω.

Κατ' ουσίαν, εδώ τονίζεται η ανάγκη ύπαρξης μίας αντίθετης δύναμης, αντιπροσωπευτικής ολόκληρου του ατμοσφαιρικού κατασκευάσματος, στην οποία θα αντιτεθεί η απόφαση θραύσης του δρώντος σώματος. Το πολυκατάστημα που δεν θα επισκεφθούμε, ή η οδηγία των αρχών που θα αφηγήσουμε είναι το υλικό ώστε το σώμα να κρυφθεί και να απαλλαγεί από τα ατμοσφαιρικά δεσμά του, ο τρόπος διαμόρφωσης της προσωπικής αλλαγής. Με ευρύτερο φακό, αυτή η μεταστροφή μπορεί να αλλάξει τον χώρο, ενισχύοντας τις δημοκρατικές προοπτικές του, προωθώντας την πολλαπλότητα των νοηματοδοτήσεων κι επιτρέποντας εναλλακτικές χρήσεις (ΡΔΠΔ, 288-289 & 323). Θυμίζει, λοιπόν, εδώ και μία από τις βασικές αρχές της θεωρίας του Καστέλς, κατά την οποία η ισχύς (της ατμόσφαιρας) γεννά πάντοτε, με νευτωνική ακρίβεια, και αντι-ισχύ (ή εδώ την πιθανότητα έστω της απόσυρσης),¹⁵² παραμένει όμως σε επίπεδο ατομικό, μιλώντας για ένα σώμα ή μία συσσωμάτωση.

Έτσι, η συλλογική διάσταση της επανάστασης αυτής, η πιθανότητα για κοινή δράση των σωμάτων ώστε, στηριζόμενα το ένα στο άλλο, να αναπτύξουν δυνάμεις ικανές να τα οδηγήσουν εκτός ατμόσφαιρας παραγνωρίζεται ή θεωρείται (τυχαία) κοινή επιθυμία. Για παράδειγμα, ο συγγραφέας τονίζει ευφυνώς ως παράδειγμα απόσυρσης τους πρώτους ΛΟΑΤΚΙ χώρους, οι οποίοι συχνά περιελάμβαναν δημόσιες τουαλέτες, λουτρά και ημιυπόγεια (SJ, 18), ενώ ακόμα και τα πρώτα «επίσημα» μαγαζιά της κοινότητας ήταν στριμωγμένα σε στενά ή υποβαθμισμένες περιοχές.¹⁵³ Παρ' ότι όμως ακόμα και δημοσιογραφικές πηγές, όπως αυτή που παρατίθεται για το θέμα, τονίζουν τη σταδιακή δημιουργία του αισθήματος κοινότητας, ο συγγραφέας αποφεύγει κατά το μεγαλύτερο μέρος την ευθεία εξέταση της ανάγκης για συνολική απόσυρση και αλλαγή, η οποία αποτελεί γενικώς ξεκάθαρο στόχο των καλώς οργανωμένων ομάδων κάθε τύπου κατά τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.

Το χαρακτηριστικότερο σχετικό απόσπασμα του κειμένου είναι η αναφορά του συγγραφέα σε μία εντόνως συλλογική θραύση, αυτή των Φιλιππινέζων εργατριών στο Χονγκ Κονγκ που καταλαμβάνουν τον δημόσιο χώρο της πόλης κατά τη διάρκεια

¹⁵¹ Bose, Purnima, «Faculty Activism and the Corporatization of the University», *American Quarterly*, 2012, τόμος 64, τεύχος 4, σελ. 815–18, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/41809529>

¹⁵² Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

¹⁵³ Παρίδης, Χρήστος, «Η ιστορία των αθηναϊκών gay bars από τα '60s μέχρι την έλευση του millennium», *LiFO*, 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.lifo.gr/lgbtqi/i-istoria-ton-athinaikon-gay-bars-apo-ta-60s-mehri-tin-eleysi-toy-millennium>

των κυριακάτικων ρεπό τους (SJ, 209). Αυτή η διαδικασία επανεύρεσης εαυτού και ταυτότητας, καθώς οι γυναίκες μοιράζονται το φαγητό τους σε χιλιάδες αυτοσχέδια πικνίκ, μιλούν με τους οικείους τους, διασκεδάζουν και ανταλλάζουν νέα,¹⁵⁴ δεν είναι προφανώς μία ανοιχτά ακτιβιστική ενέργεια. Δεν είναι όμως ούτε μόνον «μία επαναλαμβανόμενη χαρούμενη απόσυρση (...) με συλλογική φύση που σημαίνει ότι το αποσυρθέν σώμα μπορεί να επηρεάσει τη θέση άλλων σωμάτων» (SJ, 209-210). Η αλήθεια βρίσκεται στη μέση και στην κοινωνική θεωρία του Ντιρκέμ, για την οποία η κοινωνία είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμα των μελών της, καθώς η λογική επεξεργασία των εξωτερικών ερεθισμάτων οδηγεί σε κοινά συμπεράσματα και αυτά στη δημιουργία συλλογικής συνείδησης, που κατευθύνει ηθικά τη δράση των κοινωνιών.¹⁵⁵

Για να τεθεί διαφορετικά, η διαδικασία της θραύσης και της απόσυρσης αποκτά μία σχεδόν μυστικιστική διάσταση, ως μία προσωπική επανάσταση που ξεκολλά το σώμα από την ατμοσφαιρική παγίδα. Όμως η δυναμική ενέργεια των σωμάτων, που περιγράψαμε στην αρχή ως ενέργεια που έχουν λόγω της θέσης τους, γεννά διαρκώς νέες συσσωματώσεις, νέες κινήσεις και δυνάμεις και αναδεικνύει μία εμφανέστερα συλλογική διάσταση, την οποία οφείλουμε να εκμεταλλευτούμε ως στοιχείο για την επιτυχημένη απόσυρση. Περαιτέρω, ο ατομικός χαρακτήρας της απόσυρσης συχνά παρουσιάζεται ανίσχυρος να θραύσει την ατμόσφαιρα, θυμίζοντας την απαισιόδοξη διαπίστωση του πρωταγωνιστή του «1984» καθώς ανακαλύπτει ότι, στον αγώνα του να αποδράσει, μετέρχεται τελικά των ίδιων τρομοκρατικών μέσων του καθεστώτος. Ή, επιστέφοντας στη θεωρία, η αποκλειστικά προσωπική αλλαγή κινδυνεύει να γίνει απλώς μία ατμοσφαιρική μετατροπή, που αναπαράγει τον εγκλεισμό με μικρές διαφοροποιήσεις (SJ, 164), αντί να καθίσταται ριζοσπαστικό όργανο προσωπικής και χωρικής ανακατανομής.

Η τρίτη και πιθανότατα σημαντικότερη αντίρρηση προκύπτει επανεξετάζοντας τον τίτλο της παρούσας προσπάθειας. Όλη η θεωρία του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου παίζει με τους συσχετισμούς του χώρου και του νόμου, η εξουσία όμως δεν λαμβάνει ισότιμη θέση, παραμένει κρυφή, είναι κάτι που «απλώς» δημιουργεί (και αναδημιουργείται από) την ατμόσφαιρα. Και η εξέταση των έμμεσων αναφορών του σε αυτήν αποδεικνύει τη συστημικής προέλευσης έλλειψη ευθείας συζήτησης για τη φύση και την λογική της, πέρα και πίσω από τον κλειστό κόσμο της ατμόσφαιρας, επιτρέποντας τελικώς στην εξουσία μία προστατευτική απόκρυψη, όπου η συζήτηση επικεντρώνεται περισσότερο στα αποτελέσματα από ό,τι στις αιτίες της. Αυτή, μάλιστα, η απόκρυψη καθιστά την αναζήτηση εναλλακτικών, την ενσωμάτωση και την ισότητα αισθητά δυσκολότερες. Παραλλάσσοντας το σχήμα του ιδίου του συγγραφέα, η κρυφή εξουσία δεν επιτρέπει στο σώμα να τη χρησιμοποιήσει ως αντίθετη δύναμη, ως έναυσμα θραύσης και απόσυρσης, αλλά παραμένει μαύρο κουτί έκκρισης επιρροών, άνευ της δυνατότητας να ελέγξουμε το εσωτερικό του.

Επί τα χείρω, αυτή η έλλειψη εξέτασης της εξουσίας επιτρέπει ένα κενό μέσα στο οποίο μπορούν να προκύψουν επικίνδυνες μεταλλάξεις και των εννοιών της θραύσης και της απόσυρσης, ανεξάρτητα από την προηγούμενη συζήτηση για τον ακριβή χαρακτήρα τους. Ας εξετάσουμε ως παράδειγμα το αντιεμβολιαστικό κίνημα,

¹⁵⁴ Dwyer, Chris, «A Sunday ritual for 300,000 women», *BBC*, 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.bbc.com/travel/article/20161109-a-sunday-ritual-for-300000-women>

¹⁵⁵ Harms, John B., «Reason and Social Change in Durkheim's Thought: The Changing Relationship between Individuals and Society», *The Pacific Sociological Review*, 1981, τόμος 24, τεύχος 4, σελ. 393-410, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1388775>

το οποίο επεκτάθηκε γοργά στα χρόνια της πανδημίας, αξιοποιώντας κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, ενστικτώδεις, μη λογικές κρίσεις και πολιτικές ή άλλες γνώμες.¹⁵⁶ Αν αποφύγουμε να ορίσουμε πιο συγκεκριμένα την εξουσία, η επικίνδυνη αυτή τάση μπορεί να θεωρηθεί αντίσταση σε μία παραδεδεγμένη ιατρική ατμόσφαιρα γεμάτη ψευδόμενους φαρμακοπαραγωγούς, ιατρούς και νοσηλευτές. Βασιζόμενοι (πέρα από την πολιτικοποίηση του θέματος) σε υπαρκτά βιοηθικά ζητήματα, όπως την καπιταλιστική φύση της ιατρικής έρευνας, τη συμπληρωματική σχέση πανεπιστημίων, κρατών και βιομηχανίας¹⁵⁷ και την επί αιώνες έμφαση στον λευκό μεσήλικα άνδρα ασθενή,¹⁵⁸ οι αντιεμβολιαστές μπορούν να επαναλαμβάνουν το αληθοφανές ψεύδος τους, κερδίζοντας χώρο στον δημόσιο λόγο. Κι αυτό το κέρδος τους προκύπτει ξεκάθαρα από το αφήγημα της θραύσης και της απόσυρσης. Βγαίνοντας έξω από τη διεφθαρμένη επιστήμη, επιστρέφουν στο νομοτοπίο, επιτρέποντας υποτίθεται στα σώματα να κινούνται υγιώς και ελεύθερα. Τα δε μέτρα ευαισθητοποίησης ή ακόμα και οι νομικές συζητήσεις περί υποχρεωτικότητας των εμβολιασμών, είναι απλώς επιρροές, αισθήματα και συναισθήματα, παιχνίδια της ατμόσφαιρας για να συγκρατήσει τα σώματα μέσα της.

Κατά συνέπεια, θέλοντας να αποφύγουμε τέτοιες πιθανές παρερμηνείες, προτείνω έναν εμπλουτισμό της εξουσίας, της θραύσης και της απόσυρσης με τρόπο που να αποτρέπει την καπήλευση του σχήματος από ψευδο-θραύσεις, που στην πραγματικότητα αποτελούν άλλες ατμόσφαιρες, γεμάτες συνωμοσιολογία, ύποπτα συμφέροντα και φόβους.¹⁵⁹ Γενικότερα, ακόμα και η ίδια η επιλογή του Καστέλς ως δεύτερου θεωρητικού πόλου οφείλεται στον πρακτικό και δόκιμο τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει το εξουσιαστικό φαινόμενο, συνδέοντάς το κυρίως με τον χώρο, πραγματικό και ψηφιακό, στον οποίο αναπτύσσεται.

Ενισχύοντας την τεκμηρίωση της προηγούμενης παραγράφου, ο φόβος του ανορθολογισμού ως αποτέλεσμα του μεταμοντέρνου είναι διάχυτος στο έργο του Χάμπερμας, που προβαίνει σε μία μετα-κριτική της επίθεσης στον ορθό λόγο. Η ορθολογικότητα, κρίνει, παραμένει απαραίτητη ως πρότυπο κοινωνικής επαφής, αρκεί να αποκοπεί από την ατομική της διάσταση και να προωθηθεί σε ένα υπερ-υποκειμενικό επίπεδο, διευκολύνοντας τη συνεννόηση μεταξύ των μελών της κοινωνίας των πολιτών.¹⁶⁰ Συνδέοντας αυτή την οπτική με τη θεωρία της ατμόσφαιρας, προκύπτει η ανάγκη θέσπισης ορθολογικών κριτηρίων που θα λειτουργούν ελεγκτικά, προωθώντας την επικοινωνία και προστατεύοντας από πιθανές υπερβολές.

Ως κριτήριο θέσπισης, προτείνω την μετακίνηση, από την εμμείνεια του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, η οποία προέρχεται από τον Ντελέζ και κατατείνει στην οντολογία της ανθρώπινης δράσης, χωρίς αξιολογικό κριτήριο για τα κίνητρα ή

¹⁵⁶ Holford, Dawn L. (κ.ά), «Psychological profiles of anti-vaccination argument endorsement», *Scientific Reports*, 2023, τόμος 13, αρ. άρθρου 11219, προσπελάσιμο εδώ:

<https://www.nature.com/articles/s41598-023-30883-7>

¹⁵⁷ Sismondo, Sergio, *Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Liberal Books, 2016

¹⁵⁸ Dresser, Rebecca, «Wanted Single, White Male for Medical Research», *The Hastings Center Report*, 1992, τόμος 22, τεύχος 1, σελ. 24–29, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/3562720>

¹⁵⁹ Hornsey, Matthew, «The psychology of the anti-vaccine movement», *The Biochemist*, 2021, τόμος 43, τεύχος 4, σελ. 52-54, προσπελάσιμο εδώ:

<https://portlandpress.com/biochemist/article/43/4/52/229493/The-psychology-of-the-anti-vaccine-movement>

¹⁶⁰ Zoeller, Guenter, «Habermas on Modernity and Postmodernism», *The Iowa Review*, 1988, τόμος 18, τεύχος 3, σελ. 151–56, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/20152793>

τα αποτελέσματα αυτής, στην τελεολογική οπτική που αναπτύσσεται στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Μακριά, τόσο από αυτόν τον πλήρη αυθορμητισμό, όσο και από τις πλατωνικές και καντιανές απόλυτες αρχές, των οποίων η πραγματικότητα αποτελεί κακέκτυπο, στα αριστοτελικά κείμενα η ορθή πορεία δράσης αποσυνδέεται από την αποκλειστικά οντολογική οπτική και αποκτά συγχρόνως δεοντικό χαρακτήρα, αφικνείται (και ακόμα πιο περιοριστικά οφείλει να αφικνείται) στην ευδαιμονία, που αποτελεί τον εκ των προτέρων τεθέντα απόλυτο υπαρξιακό σκοπό του προσώπου (ΡΔΠΔ, 125). Το κινήγι αυτό της ευτυχίας, ο αγώνας για τη βελτίωση, οφείλει να οδηγεί σε ορθά και ζωογόνα αποτελέσματα, γεννώντας μέσα στην ιστορική εξέλιξη δυνατότητες τέτοιες, ώστε το πρόσωπο να συνεχίσει να υπάρχει, να συνεχίσει να μπορεί να είναι με τρόπο ευδαίμονα. Επιπλέον, η έννοια της εντελέχειας, την τελειοποίησης μέσω της υλοποίησης του σκοπού του σώματος, συνδέεται και αυτή στο σχήμα, καθώς αποτελεί τον δικαιολογητικό λόγο της ευτυχίας. Η τελική εμμενής ευτυχία αποκτά χαρακτήρα λειτουργικού δικαιώματος και μετατρέπεται σε τερματικό σταθμό της ύπαρξης, ενώ τα πάθη, κάθε άλλο θετικό ή αρνητικό συναίσθημα, είναι απλοί ενδείκτες στη διαδρομή προς τα εκεί και δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τον οριστικό σκοπό.¹⁶¹

Σε αυτό το μοτίβο, κάθε σκέψη κι ενέργεια που προωθεί την τελική ευδαίμονα κατάσταση κρίνεται σωστή, ενώ κάθε αντίθετη σκέψη εμφανίζεται προβληματική. Κι εδώ έγκειται η διαφορά της θραύσης από την ψευδο-θραύση. Η πραγματική θραύση, στα ΛΟΑΤΚΙ υπόγεια και στην αναπροσαρμογή των δρομολογίων λεωφορείων του Λος Άντζελες, αποσκοπεί σε μία ευτυχή κατάσταση, είναι μία απόσυρση που αλλάζει ολόκληρο τον κόσμο προς το καλύτερο, προσφέροντας ευμενέστερες προοπτικές στα υποκείμενα της μα και στο σύνολο ευρύτερα, αφού συμπυκνώνει τη σύγκλιση μεταξύ της αυθόρμητης ύπαρξης και των γενικών αρχών, υπερβαίνοντας το διάχυτο στον Φιλιπόπουλο – Μιχαλόπουλο μοντέλο της ανέλεγκτης πραγματικότητας. Η επίπλαστη θραύση, αντίθετα, είναι μία απόπειρα διαφυγής βασισμένη στον θυμό ή τον φόβο, που μέσα στη σύγχυσή της οδηγεί συχνά σε ακόμη πιο περιοριστικές ατμόσφαιρες, που χρησιμοποιούν την ίδια την έννοια της ελευθερίας ως συναίσθημα. Οι αντιεμβολιαστές που διατείνονται ότι σώζουν την οικογένειά τους, ή η άρνηση εκλογικών αποτελεσμάτων είναι μία άσκηση τρόμου και ως τέτοια δεν μπορεί να οδηγήσει στην εντελέχεια και την ευδαιμονία.

Τέλος, το συμπέρασμα του βιβλίου, η δικαιοσύνη των στοιχείων, παρουσιάζει και αυτό ένα πρόβλημα προς συζήτηση. Δεν θα αντιτεθώ εδώ στην Ανθρωπόκαινο ως εποχή της ανθρώπινης ευθύνης και αποτυπώματος, ακριβώς γιατί ο συγγραφέας όχι μόνο αναδεικνύει το μέγεθος του περιβαλλοντικού προβλήματος και τη συνενοχή μας σε αυτό,¹⁶² αλλά απορρίπτει και λύσεις – ημίμετρα, που αποτελούν και αυτές, όπως ήδη αναλύθηκε, ατμοσφαιρική κατασκευή. Η παραδοχή, όμως, ότι το συνεχές, πλήρες γίνεσθαι απαιτεί την έλλειψη της πιθανότητας δημιουργίας ατμόσφαιρας, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει μία ζωή χωρίς ανθρώπους (SJ, 235) είναι κάτι το ιδιαίτερα απαισιόδοξο. Αντίθετα, η ανάληψη της ευθύνης μπορεί (και πρέπει) να αποτελέσει τη λύση μας. Όχι, φυσικά, με δράσεις σαν του Τεντ Καζίνσκι, που προσπάθησε με τρομοκρατικά χτυπήματα να σταματήσει την ανάπτυξη της τεχνολογίας, θεωρώντας την υπεύθυνη για την κατάσταση του πλανήτη, αλλά με υπεύθυνες δράσεις που θα μπορούσαν όντως να αντιστρέψουν το πρόβλημα.

¹⁶¹ Egbekpalu, Purissima Emelda, «Aristotelian Concept of Happiness (Eudaimonia) and its Conative Role in Human Existence: A Critical Evaluation», *Conatus – Journal of Philosophy*, 2021, τόμος 6, τεύχος 2, σελ. 75-86, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.12681/cjp.26924>

¹⁶² Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas. «1 for 1%», ό.π.

Συνεχίζοντας όσα ειπώθηκαν παραπάνω για τον χρόνο στους δύο βασικούς θεωρητικούς, ο Καστέλς προτείνει μία τέτοια λύση με τη συνειδησιακή καθιέρωση του παγετώδους χρόνου, που ισοδυναμεί με τον ρυθμό της φύσης, τόσο αργός που φαντάζει ακίνητος στις δεκαετίες ζωής ενός ανθρώπου. Υιοθετώντας αυτό το αργό τέμπο, οι πρακτικές μας για τον πλανήτη μπορούν να αποκτήσουν έναν πιο υπεύθυνο χαρακτήρα, συνδέοντας νοητά τους παρόντες με τις μελλούμενες γενιές και διασφαλίζοντας την αποφυγή ενεργειών που σχετίζονται με το κυνήγι της κυρίαρχης σήμερα χρονικής μορφής του άχρονου χρόνου (RNS, xlii-xliii). Και αντίστοιχα, ολοκληρώνοντας το σχήμα που ξεκινήσαμε παραπάνω με τον Λεφέβρ, η δική του καταλήγει σε ένα αισιόδοξο συμπέρασμα, με τον οργανικό ρυθμό του σώματος να επικρατεί έστω υπό αντίξοες συνθήκες, καθώς αποτελεί το τελικό όριο της ανθρώπινης προσωπικότητας, το σημείο εκείνο που οδηγεί σε επαναστάσεις ενάντια στην έξωθεν προσβολή του, επαναφέροντας την ισχύ στο άτομο και σταματώντας την εκ των συστημάτων αλλοτρίωση. Ο χρόνος μετατρέπεται σε εργαλείο δημοκρατικής (αυτο)πραγμάτωσης, επιτρέποντας την εκ των έσω, κοινωνική συγκρότηση της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής, προστατεύοντας το άτομο και αφουγκραζόμενος τις αληθινές φυσικές και κοινωνικές ανάγκες (ΡΔΠΔ, 248-249 & 254-255).

Συνοψίζοντας, είναι εμφανές ότι η θεωρία του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου διακρίνεται για τον καθαρά προσωπικό και αισθητικό χαρακτήρα της, μία γεωγραφία που καθίσταται κριτική, γιατί αντιδρά στα παραδεδεγμένα και νομική, γιατί εντοπίζει την παρουσία του νόμου σε κάθε χώρο, σε κάθε σώμα. Κάθε θετικό και κάθε αρνητικό της στοιχείο έχει τις ρίζες του σε αυτή την αντιστροφή, από τον χάρτη που κοιτά προς τα μέσα, αναζητώντας με το μικροσκόπιο τριβές, επαφές και σκέψεις, στο σώμα που κοιτάζει προς τα έξω, ζει και αισθάνεται μέσα στο νομοτοπίο και διά του νομοτοπίου. Αυτή είναι, νομίζω, και η σημαντικότερη συνεισφορά της, ένα κάλεσμα σε όλους τους επιστήμονες τους πεδίου να αγγίζουν, να αφουγκραστούν και να μυρίσουν το έδαφος, το γραφείο τους, τους ίδιους και τους κοινωνούς τους. Ακολουθώντας αυτή τη σκέψη, η ατμοσφαιρική απάτη, ο τόπος που όλα είναι καλώς καμωμένα, αποτελεί τη μεγαλύτερη απειλή, ενώ η θραύση με την απόσυρση, έστω προσαρμοσμένες κάπως διαφορετικά από την αρχική σύλληψη, αποτελούν το μόνο αντίδοτο, τη μόνη οδό για μία ειλικρινέστερη σχέση με εμάς και ό,τι βρίσκεται γύρω μας. Και η υλοποίησή τους γίνεται αγώνας για κάθε ατομικό σώμα και κάθε συσσωμάτωση, από τις μεγαλύτερες και πλέον λελογισμένες έως τις μικρότερες και τυχαιότερες. Ένας αγώνας απόλυτος, όπως επιτάσσει η παράδοση των κριτικών νομικών σπουδών, μα με τρόπο υποδόριο, υπονομευτικό, ατομικό, όπως προτείνει η θεωρία των συστημάτων. Ένα καθήκον για τον άνθρωπο, για να σώσει τον κόσμο και τον εαυτό του.

Ε. Από την «Πόλη και τα Κινήματα» στην «Εποχή της Πληροφορίας»

Όπως στο πρώτο μέρος, έτσι και εδώ θα προηγηθεί της ανάλυσης για τη σχέση εξουσίας και χώρου μία σύντομη αναφορά στον ίδιο τον στοχαστή. Ο ακαδημαϊκός, κοινωνιολόγος και συγγραφέας Μανουέλ Καστέλς γεννήθηκε το 1942 στο Εγίν του Αλμπαθέτε της Ισπανίας, μεγάλωσε στη Βαρκελώνη και ξεκίνησε τις σπουδές του στο τμήμα Δικαίου και Οικονομίας του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης, από όπου και δεν αποφοίτησε ποτέ, καθώς αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ισπανία του Φράνκο και να συνεχίσει τις σπουδές του στο Παρίσι. Κατέχει δίπλωμα Κοινωνιολογίας της Εργασίας, μεταπτυχιακούς τίτλους Δημοσίου

Δικαίου και Πολιτικής Οικονομίας αλλά και Κοινωνιολογίας και αναγορεύτηκε Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Παρισιού στην Κοινωνιολογία το 1967.¹⁶³ Σήμερα, εργάζεται κατά κύριο λόγο στη Σχολή Επικοινωνίας Άννενμπεργκ, τμήμα του Πανεπιστημίου της Νότιας Καλιφόρνια (USC)¹⁶⁴ και το Ανοικτό Πανεπιστήμιο της Καταλονίας, ενώ υπήρξε Υπουργός Πανεπιστημίων στη δεύτερη κυβέρνηση του Πέδρο Σάντσεθ.¹⁶⁵

Η ακαδημαϊκή πορεία του Καστέλς, με το άλμα από τη διδασκαλία αστικού σχεδιασμού στις θεωρίες ισχύος και επικοινωνίας, είναι και μία πρώτη ένδειξη για τη διαδρομή της σκέψης του. Συγκεκριμένα, η μελέτη της πόλης τον οδήγησε στην αναζήτηση των δομών της, αλλά και στην εξέταση της ίδιας ως τέτοια, προσεγγίζοντας έτσι τον δομισμό, ο οποίος, με κύριο εκφραστή του τον Άλτουσερ, μελετά τα φαινόμενα θεωρώντας τα εξωτερικευση των εσωτερικευμένων δομών του εκάστοτε περιβάλλοντος.¹⁶⁶ Παράλληλα, εξετάζοντας τις επιλογές των προς εξωτερικευση στοιχείων, δίνει έμφαση στον ρόλο της εξουσίας που αποφασίζει, δρα και επηρεάζει, που γίνεται και οριζόντια εκτός από κάθετη, δημιουργώντας ένα πλέγμα κατά το όραμα του Φουκώ (RNS, 15), και καθίσταται εν τέλει αναπόδραστη, θυμίζοντας τον κλωβό της νεωτερικότητας του Βέμπερ, κοντά στο «δεν υπάρχει έξω» που διαπερνά όλη τη γραφή του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου.

Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται ότι ο Καστέλς απλώς περιγράφει το αποτύπωμα της σκέψης προγενέστερων στοχαστών στο σήμερα. Αντιθέτως, ερευνά εις βάθος την εξουσία, το άτομο και τις ανθρώπινες χωρικές συσσωματώσεις (συνδικάτα και οικογένειες, κυβερνήσεις και τρομοκρατικές οργανώσεις). Παράγει, συνεπώς, ένα ημερολόγιο της (ύστερης) νεωτερικότητας εμπνευσμένο από τον δάσκαλό του, Αλέν Τουρέν, με τον οποίο παρατήρησαν πλήθος κινήματων, επιχειρώντας να αναδείξουν τις γενεσιουργούς αιτίες και την τυπολογία τους κι εξετάζοντας παράλληλα τις μεταβολές, πολιτικές και πολιτισμικές, τις οποίες επιδιώκουν τα (αυτο)οργανωμένα δρώντα υποκείμενα.¹⁶⁷ Εξίσου σημαντικά, αφουγκραζόμενος τις διαρκείς αλλαγές στον χώρο και στην ισχύ, στα κινήματα και στις πόλεις, φροντίζει να επικαιροποιεί διαρκώς τη θεωρία του, χαρτογραφώντας την ψηφιακή εποχή, αυτή την ύστατη μετεξέλιξη των φαινομένων που επί δεκαετίες περιγράφει.

Πρόκειται, λοιπόν, για μία θεωρία με τεράστιο όγκο, από το οποίο ξεχώρισα προς μελέτη το πρώιμο «Η Πόλη και τα Κινήματα» και τους ύστερους δύο πρώτους τόμους του «Η Εποχή της Πληροφορίας». Στο πρώτο έργο, ακριβώς εξαιτίας των αλτουσεριανών αναφορών του, ο Καστέλς συνδυάζει την εξουσία με τον χώρο, αναδεικνύοντας τον ρόλο της ισχύος στη διαμόρφωση των τοπίων όπου διαδραματίζεται η ανθρώπινη ζωή και την προσπάθεια των πρωτοβουλιών των κατοίκων/πολιτών να αλλάξουν τους όρους αυτής της σχέσης ώστε να εξυπηρετούνται καλύτερα οι ανάγκες του καθημερινού βίου. Στο δεύτερο, η έννοια

¹⁶³ Castells, Manuel, «Curriculum Vitae and Bibliography», USC, 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://annenberg.usc.edu/file/89819/download?token=0Tb5NIZf>

¹⁶⁴ Castells, Manuel, «The Technology Revolution: Manuel Castells», USC Annenberg, 2018, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=fXrhoESrU1c>

¹⁶⁵ Βασιλικό Διάταγμα 8/2020, άρθρο 416, εδάφιο 28, Υπουργοί της Κυβερνήσεως, Boletín Oficial del Estado (BOE 11/II A/13-01-2020), προσπελάσιμο εδώ: <https://www.boe.es/boe/dias/2020/01/13/pdfs/BOE-A-2020-416.pdf>

¹⁶⁶ Assiter, Alison, «Althusser and Structuralism», *The British Journal of Sociology*, 1984, τόμος 35, τεύχος 2, σελ. 272–96, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/590235>

¹⁶⁷ Hannigan, John A., «Alain Touraine, Manuel Castells and Social Movement Theory a Critical Appraisal», *The Sociological Quarterly*, 1985, τόμος 26, τεύχος 4, σελ. 435–54, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/4106097>

του δικτύου αναδύεται από την ανάλυση και λαμβάνει κεντρικότερη θέση από τις υπόλοιπες. Εν τούτοις, το δίκτυο κατά Καστέλς βρίσκεται ανάμεσα στον χώρο και την εξουσία, όντας ο κοινωνικός τόπος όπου λαμβάνονται οι αποφάσεις για τον διαμοιρασμό της ισχύος μεταξύ των ποικίλων παραγόντων.¹⁶⁸ Το αποτέλεσμα είναι να επανέρχεται και η περισσότερο σύγχρονη ματιά του Καταλανού στοχαστή στο κέντρο ενδιαφέροντος της παρούσας ανάλυσης, φωτίζοντας τις συζεύξεις και αναδεικνύοντας νέες οπτικές.

ι. Ιστορικές αναλύσεις και κοινά στοιχεία των κινημάτων πόλης

Ξεκινώντας από το παλαιότερο έργο του Καστέλς, επιλέγω να ακολουθήσω την ιστορική ανάλυση μερικών από τα σημαντικότερα κινήματα που περιγράφονται, καθώς ο συγγραφέας προσπαθεί να εντοπίσει κοινά νήματα διασύνδεσης αυτών των από τα κάτω προσπαθειών. Η αρχική του θέση, για τις κινητοποιήσεις ως πηγή δημοκρατίας, υποστηρίζεται από την επανάσταση της Καστίλλης, με τη μεσαία και την εργατική τάξη να ξεσηκώνονται εναντίον του βασιλιά, επιζητώντας δημοκρατικές εκλογές για τους τοπικούς αξιωματούχους και την αποδοχή της ισχύος του Κοινοβουλίου, στο οποίο εκλέγονταν αντιπρόσωποι των πόλεων, από το στέμμα. Επρόκειτο, δηλαδή, για μία σειρά κινητοποιήσεων που δεν εχθρεύονταν τα οικονομικά προνόμια του θρόνου, των αριστοκρατών και των πρώτων μεγάλων κεφαλαιοκρατών, μα επιζητούσαν να σπάσουν το πολιτικό τους μονοπώλιο προς όφελος των κατοίκων των πόλεων, δίνοντας μία κοινωνική και πολιτική οπτική του χώρου ως παραγωγή αγώνων και θεσμών εν γένει και δικαίωμα αντιπροσώπευσης της πόλης στη βουλή εν είδει. Μία διαμάχη μεταξύ του αυταρχικού κράτους και της κοινωνίας των πολιτών που επιζητούσε να ακουστεί, μετατρέποντας τον αστικό χώρο σε κύτταρο μίας νέας πολιτικής δομής (C&G, 4-15).

Σε ανάλογο τόνο, ο συγγραφέας εξετάζει την παρισινή Κομμούνα ως κίνημα πολιτών και όχι προλετάρων, που εξεγέρθηκαν ενάντια στην αισχροκέρδεια των ιδιοκτητών ακινήτων και τη σπέκουλα στις τιμές των αγαθών, χωρίς ιδιαίτερη διάθεση (για τους περισσότερους) ευρύτερης ρήξης με τον καπιταλισμό. Η ελεύθερη πόλη μετατράπηκε σε μία νέα μορφή δημοκρατικής διακυβέρνησης, με τους δικούς της θεσμούς αντιπροσώπευσης πολιτών και εργατών, αλλά και τη δική της εξωτερική πολιτική, ανεχόμενη την παρουσία των πρωσικών στρατευμάτων στις παρυφές της. Η ήττα της και η έκτοτε φιλύποπτη στάση των εθνικών αρχών απέναντι στο Παρίσι είχε εξίσου χωρικά και πολιτικά αποτελέσματα, καθώς ο ρόλος του δημάρχου παρέμεινε άνευ ουσιωδών αρμοδιοτήτων για περίπου δύο αιώνες, ενώ το οικιστικό ζήτημα συνεχίζει να ταλανίζει μέχρι σήμερα τη γαλλική πρωτεύουσα (C&G, 19-26).

Συνδέοντας την πόλη με τα σώματα που ζουν εντός της, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση και στη θέση των γυναικών στα κινήματα, καθώς εκείνες έπαιξαν τους παραδοσιακούς ανδρικούς ρόλους στη Γλασκώβη του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου, έγιναν εργαζόμενες και ενοικιάστριες, οργανώθηκαν πολιτισμικά και συντεχνιακά, ένωσαν τις απαιτήσεις έναντι του εργοστασίου, της κοινότητας και του κράτους (C&G, 32-33). Αντίστοιχα, ο ρόλος των γυναικών στα αστικά κινήματα των Ηνωμένων Πολιτειών, ακόμα και κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, όπου η αμιγώς

¹⁶⁸ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

πολιτική δράση τους παρέμενε στο περιθώριο, υπήρξε σημαντική, καθώς οργανώθηκαν με διττό πυρήνα το σπίτι/γειτονιά και τον χώρο εργασίας.¹⁶⁹

Η τελευταία διασύνδεση αυτής της πρώτης επισκόπησης, προσεγγίζει τις ιδέες που εκφράζει ο Σότζα, καλώντας σε μία ενοποίηση των επιμέρους αιτημάτων και κινήματων για την επίτευξη κοινών στόχων στα πλαίσια συγκεκριμένου τόπου (SSJ, 150-155). Πρόκειται για τη θεωρία και πρακτική του ακτιβιστή Σολ Αλίνσκι, η οποία περιλαμβάνει έναν εξωτερικό προσδιορίζοντα των στόχων του κινήματος, έναν επαγγελματία επαναστάτη που εισέρχεται στην κοινότητα, τη βοηθά να οργανωθεί και να εντοπίσει τα αδύναμα σημεία του αντιπάλου και αποχωρεί αφού δημιουργήσει μία κρίσιμη μάζα δράσης κατά της εξουσίας (C&G, 60-62). Συναντώντας πρώτα τις οργανώσεις στον χώρο τους, ύστερα την ευρύτερη κοινότητα και τέλος φέρνοντας τους ανωτέρω παράγοντες σε άμεση επαφή με τους αυτοδιοικητικούς φορείς, ο Αλίνσκι ήθελε να ενώσει τα συχνά φυλετικά διαχωρισμένα κινήματα, χρησιμοποιώντας τον κοινό τόπο (κυριολεκτικά και μεταφορικά) ως μοχλό πίεσης ενάντια σε οποιαδήποτε καταπιεστική δύναμη.¹⁷⁰

Στη συνέχεια, ο Καστέλς προχωρά σε βαθύτερες αναλύσεις, εμπνευσμένες από κινήματα τα οποία μελέτησε εκ του σύνεγγυς, ζώντας από πρώτο χέρι τον χώρο και τις μάχες τους. Στο μεταπολεμικό Παρίσι, η εισροή νέων κατοίκων οδήγησε στο κτίσιμο ολόκληρων νέων προαστίων, με το κράτος να επιλέγει την απόκτηση γης χωρίς αξία και να κατασκευάζει οπτικά άσχημα και μη λειτουργικά σπίτια, από τα οποία εξέλιπαν πλήρως οι αστικές υποδομές. Αποκλεισμένοι (και αποκλεισμένες) από την πραγματική πόλη, δίχως σχολεία, νοσοκομεία και τρόπους μετακίνησης προς το κέντρο, οι κάτοικοι της Σαρσέλ, του μεγαλύτερου τέτοιου νεόδμητου συγκροτήματος, πάθαιναν «σαρσελίτιδα», την ασθένεια της αστικής αποξένωσης, που καταρράκωνε το ηθικό τους και γέννησε στον Λεφέβρ την ιδέα για ένα δικαίωμα στην πόλη (C&G, 76-78). Μαζί με τις άθλιες συνθήκες, η κοινή ιδιοκτησία των σπιτιών συνετέλεσε στη δημιουργία ενός γενικευμένου κύματος αντίστασης, μίας στάσης κατά Φιλιππόπουλο – Μιχαλόπουλο, η οποία έστρεψε τους κατοίκους ενάντια στον ορατό εχθρό της εξουσίας του κράτους/ιδιοκτήτη. Με αφορμή ατυχήματα ελέω της κακής κατασκευής των οικιών, οι ενώσεις των κατοίκων της περιοχής διεκδίκησαν βελτίωση της ποιότητας της δόμησης και σταμάτησαν να καταβάλλουν τα επιπρόσθετα ποσά των ενοικίων τους όταν ο αρμόδιος φορέας προσπάθησε να επιβάλλει αυξήσεις σε αυτά. Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις για το θέμα γέννησαν πλήθος νέων ευκαιριών, αφού οι ενώσεις απέκτησαν αρχικά κρατική αναγνώριση και στη συνέχεια αναδείχθηκαν σε συνδιαχειριστές του προϋπολογισμού της περιοχής τους, σε μία διασύνδεση του δικαίου (και της οικονομίας) με τον χώρο, προτού παρουσιάσουν κάμψη μετά τη σύγκρουσή τους με την τοπική εξουσία: οι αριστερές μάλιστα τάσεις του δημάρχου της Σαρσέλ, γράφει ο Καστέλς, συνεπάγονται ότι η σύγκρουση δεν είχε ως επίδικο ένα διαφορετικό όραμα για την περιοχή, αλλά την επιλογή της πολιτικής ή της κοινωνικής οδού για την επίλυση των αιτημάτων, σε μία ευθεία αντιπαράθεση εξουσίας και χωρικότητας (C&G, 79-85).

¹⁶⁹ Gittell, Marilyn, Shtob, Teresa, «Changing Women's Roles in Political Volunteerism and Reform of the City», *Signs*, 1980, τόμος 5, τεύχος 3, σελ. 67-78, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/3173807>

¹⁷⁰ Burkey, Pauline Hassan, Jitahidi, Kokayi Kwa, «The History of the Alinsky Organizing Model and Its Practice within Community and Organized Labor», *Othring and Belonging Institute*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://belonging.berkeley.edu/bridging-power-papers/alinsky-labor>

Προχωρώντας στο Σαν Φρανσίσκο, ο συγγραφέας δίνει έμφαση σε δύο εντελώς διαφορετικές περιπτώσεις. Η πρώτη αφορά τους επί το πλείστον Λατίνους¹⁷¹ κατοίκους της περιοχής Μίσιον, οι οποίοι, αντιμέτωποι με τη Λερναία Ύδρα της αστικής ανάπτυξης από τα πάνω, σχημάτισαν μία ad hoc συμμαχία που συμπεριέλαβε οργανώσεις γειτονιάς, εκκλησίες και ριζοσπάστες ακτιβιστές και αντιστάθηκε στη γκετοποίηση. Η συνένωση, υπό το όνομα Οργανισμός Συνασπισμού της Μίσιον, περιέλαβε πλήθος φυλών, κοινωνικών ομάδων και αιτημάτων και πέτυχε μέσα σε συντομότατο χρόνο να ελέγξει την αύξηση των ενοικίων, να οδηγήσει σε προσλήψεις των μελών της από επιχειρήσεις και να αναγκάσει την εξουσία να επενδύσει στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης μέσω κρατικών επιχορηγήσεων. Αυτή βέβαια η εξέλιξη αποτέλεσε την αρχή του τέλους, καθώς, παρ' ότι η πλειοψηφία των μελών του συμβουλίου διαχείρισης των κονδυλίων εκλεγόταν από τον Οργανισμό, ήρθε σε σύγκρουση με την ηγεσία του. Από τη μία, οι οργανώσεις των Λατίνους κυριάρχησαν εντός του Οργανισμού και επεδίωκαν να λειτουργούν ως μεσάζοντες μεταξύ της κοινότητας και της εξουσίας, προβάλλοντας και ταυτοτικά αιτήματα για τον Λατίνο χαρακτήρα της Μίσιον, ενώ από την άλλη οι αντίπαλες οργανώσεις είχαν υπό τον έλεγχό τους τη διαχείριση των επιχορηγήσεων και ακολουθούσαν το προαναφερθέν μοντέλο Αλίνσκι, με έμφαση στην κοινωνική τάξη αντί της φυλής και στην παροχολογία που θα κρατούσε τους κατοίκους ευχαριστημένους (C&G, 106-130).

Η μετατροπή δηλαδή, καταλήγει ο Καστέλς, των χωρικών αιτημάτων σε μορφή εξουσίας αποδυνάμωσε το κίνημα, αποτρέποντας τη μεταβολή της από τα κάτω δράσης σε μόνιμη και συντεταγμένη ισχύ. Ακόμα κι έτσι, η αυτοοργάνωση του εσωτερικού της γειτονιάς, η ομαδική προσωρινή της απόσυρση, άλλαξε το τοπίο και εμπόδισε τα σχέδια εξευγενισμού της (C&G, 131-134). Σαράντα έτη αργότερα, η διαπάλη εξουσίας, νόμου και χώρου συνεχίζεται στη Μίσιον, καθώς εργολάβοι εκμεταλλεύονται τις ευρύτατες δυνατότητες έξωσης που παρέχει στους ιδιοκτήτες η νομοθεσία της Καλιφόρνια, εκδιώκουν τους Λατίνο κατοίκους και κατασκευάζουν πολυτελή διαμερίσματα που απευθύνονται σε έναν νέο, περισσότερο ευκατάστατο και συνήθως λευκό πληθυσμό.¹⁷²

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα του Σαν Φρανσίσκο, όπου ο χώρος οδήγησε σε ευθείες μεταβολές στην εξουσία και τον νόμο. Με τη συγκέντρωση στα γκέι μπαρ, τη σημασία των οποίων ως χώρων απόσυρσης έχουμε ήδη αναφέρει, αλλά και τη συνύπαρξη με το καλλιτεχνικό και ιδεολογικό ρεύμα των μπίτνικ, οι γκέι κάτοικοι της πόλης συγκεντρώθηκαν σε συγκεκριμένες περιοχές της, νομοτοπώντας μία νέα πόλη που θα προστάτευε την κοινότητα από την (ομοφο)βία. Η επιθυμία για μία αυθεντική ύπαρξη μετατράπηκε σε ηθική οικιστική ανάπτυξη και χάρη στο έργο του Χάρβεϊ Μιλκ σε πολιτική ισχύ, καθώς ο ηγέτης της κοινότητας οδήγησε στην αλλαγή της εκλογικής νομοθεσίας της πόλης και κατόρθωσε να εκλεγεί αντιπρόσωπος στο δημοτικό συμβούλιο (C&G, 141-156). Παρά τις σχετικά απαισιόδοξες παρατηρήσεις του Καστέλς για τον θρυμματισμό των ευρύτερων

¹⁷¹ Επιλέγω να κρατήσω τη λέξη ακριβώς όπως τη γράφει ο Καστέλς. Δεν υπάρχει πάντως ούτε κυρίαρχος γλωσσικός όρος ούτε ευκρινές όριο για το ποιοι περιλαμβάνονται στη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Ένας γενικός, ευρύς ορισμός συμπεριλαμβάνει τους κατοίκους των ΗΠΑ με καταγωγή από οποιαδήποτε χώρα της Κεντρικής και Νότιας Αμερικής. Βλ. Simón, Yara, «Latino, Hispanic, Latinx, Chicano: The History Behind the Terms», *History*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.history.com/news/hispanic-latino-latinx-chicano-background>

¹⁷² Arias, Jessica, Bastani, Nicky, Aguiar, Hannia Lizeth, «San Francisco's Mission District Gentrification», *Storymaps*, 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://storymaps.arcgis.com/stories/8a80bfe6dfe44275aa895f32ffa6cc64>

κινήσεων επί τη βάση ταυτοτικών γραμμών, αλλά και για το κινήσι συμπερόνων των επί μέρους ομάδων με όρους ελευθέρας αγοράς (C&G, 165 & 171), η κοινότητα πράγματι μετέτρεψε τον χώρο σε δίκαιο και τελικά σε εξουσία, δημιουργώντας ελευθέρες ζώνες και μία πόλη που αναδύεται, με περισσότερη ευθυδικία και ορατότητα (C&G, 138-139).

Η σημαντικότερη, όμως, συζήτηση του βιβλίου, και αυτή που οδηγεί τον συγγραφέα στα συμπεράσματα, τα οποία θα παρουσιαστούν στην επόμενη ενότητα του παρόντος, είναι το κίνημα πολιτών της Μαδρίτης, που άλλαξε την μορφή της πόλης και της πολιτικής στα τελευταία χρόνια της δικτατορίας του Φράνκο. Εξηγώντας την αρχική κατάσταση, προάγγελο των κοινωνικών κινήσεων, ο Καστέλς αναφέρει πως η χούντα επεδίωξε να μετατρέψει την πρωτεύουσα σε βιομηχανικό κέντρο, επιθυμώντας να αντιπαλέψει την αναπτυξιακή κυριαρχία των «εχθρικών» περιοχών της Καταλονίας (RNS, 36-37) και της Χώρας των Βάσκων. Συνεπακόλουθα, τα νέα εργοστάσια χρειάζονταν νέους εργάτες, οι οποίοι στοιβάχθηκαν σε νεόδμητα προάστια γεμάτα φτωχικούς οικισμούς και αποτέλεσαν πεδίο μεγάλων κερδών για τους συνδεόμενους με το φασιστικό καθεστώς εργολάβους. Την ίδια στιγμή το κέντρο της πόλης αναδομήθηκε στα πλαίσια ενός άγριου εξευγενισμού, με τις παλιές γειτονίες του να αντικαθίστανται από αυτοκινητοδρόμους και πολυτελή οικήματα και τη μεσαία τάξη να εκδιώκεται προς τα έξω (C&G, 218-222).

Ως αντίδραση σε αυτές τις εξελίξεις, οι γειτονίες αυτοοργανώθηκαν, επιδιώκοντας να διεκδικήσουν (όσο κάτι τέτοιο ήταν εφικτό σε ένα αντιδημοκρατικό καθεστώς) το δικαίωμά τους στην πόλη, συνδεόντάς το συνήθως έμμεσα και με το δικαίωμα στη δημοκρατία. Η διεκδίκηση της αστικής αναδιανομής, του καλύτερου χώρου, έγινε πίεση στα πλευρά της εξουσίας, της οποίας άλλωστε οι εσωτερικές έριδες οδηγούσαν ήδη στην αποδυνάμωσή της, όπως κατέστη φανερό μετά τον θάνατο του αρχηγού της.¹⁷³ Οι ανάγκες για στέγαση, εκπαίδευση, υγεία, υποδομές και συμμετοχή στα κοινά ενώθηκαν σε τοπικά σχήματα που αποζητούσαν τη βελτίωση ολόκληρου του βίου κι επεκτάθηκαν σε γειτονίες όλων των οικονομικών στρωμάτων, αν και οι φτωχότερες γειτονίες είχαν συνήθως περισσότερο μαχητικές οργανώσεις. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι τα αρχικώς εκφρασθέντα αιτήματα όλων των κινήσεων ήταν ανάλογα με εκείνα της Κομμούνας εκατό χρόνια πρωτίτερα, ήτοι την παύση των πρακτικών σπέκουλας, τα οποία διευρύνθηκαν στη συνέχεια προς διαφορετικές κατευθύνσεις, ανάλογα με το είδος της γειτονιάς (C&G, 224-225 & 235).

Αναφέροντας τα κρισιμότερα σημεία αυτής της περιπτώσιολογίας, η παραγκούπολη της περιοχής Ορκασίτας διεκδίκησε τη συμμετοχή των κατοίκων της στα αναπλαστικά σχέδια της εξουσίας και πάλεψε κατά των διαφαινόμενων εξώσεων χρησιμοποιώντας υπέρ της τη νομοθετική πρόβλεψη για «κοινωνικό πρόσημο» των εργασιών αναδόμησης. Η εθελοντική συμμετοχή ενός καθηγητή αστικού δικαίου στη δικαστική επίλυση της διαφοράς όχι μόνο απέδειξε τα όσα αναφέρει ο Σότζα για την αναγκαιότητα διασύνδεσης του ακαδημαϊκού και του κινηματικού χώρου (SSJ, 157), αλλά έδωσε πρακτικά στους κατοίκους το δικαίωμα ανανέωσης άνευ απομάκρυνσης, που μεταφράστηκε στην κατασκευή πολυκατοικιών και πλήθους αστικών υποδομών για τους ίδιους. Κατόρθωσαν, συνεπώς, να κερδίσουν τους μηχανισμούς της εξουσίας και να επιτύχουν νομικά να αναδιατάξουν τον χώρο, η υπεραξία του οποίου είχε

¹⁷³ Groves, Tamar (κ.ά.), *Social Movements and the Spanish Transition*, Cham, εκδόσεις Springer, 2017, προσπελάσιμο εδώ: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/19332/1/4.pdf>

προέλθει από τη δική τους κοπιώδη εργασία, με τρόπο ωφέλιμο για την κοινότητα (C&G, 243-246).¹⁷⁴

Στα βόρεια της Μαδρίτης, οι διαμένοντες στο συγκρότημα κατοικιών Ελ Πιλάρ, γνωστό για την υψηλότετη πυκνότητα κατοίκησης, είδαν τον μοναδικό διαθέσιμο χώρο πρασίνου να πωλείται σε μία γαλλική εταιρεία κατασκευής εμπορικών κέντρων. Απειλούμενοι με ασφυξία τόσο αστική όσο και οικονομική, μιας και πολλοί ήταν ιδιοκτήτες καταστημάτων λιανικής, η επιβίωση των οποίων θα ετίθετο εν αμφιβόλω, οι κάτοικοι οργανώθηκαν με τη βοήθεια των εμπορικών ενώσεων και ριζοσπαστών ακτιβιστών, κινήθηκαν νομικά κατά της εταιρείας, πρόβησαν σε πολιτιστικές δράσεις εντός του διεκδικούμενου χώρου και πέτυχαν τελικά την αναβολή της τελικής έγκρισης της δόμησης από το δημοτικό συμβούλιο της ισπανικής πρωτεύουσας. Το κίνημα βρέθηκε σε αμηχανία για τα επόμενα βήματα, όμως με την επάνοδο της δημοκρατίας η πραγματιστική ματιά των συμφερόντων του τόπου/της γειτονιάς επικράτησε πλήρως έναντι της ιδεολογικής ματιάς για τον χώρο ως αντικαπιταλιστική ουτοπία: το εμπορικό κέντρο κατασκευάστηκε στη μισή έκταση της αρχικής, με μεγάλο τμήμα του να χτίζεται υπόγεια, ενώ το άλλο μισό μετατράπηκε σε πάρκο με έξοδα του εργολάβου. Ακόμη, προστατεύοντας και τα οικονομικά συμφέροντα της περιοχής, αρκετά από τα μικρά καταστήματα ήρθαν σε συμφωνία με τους Γάλλους και αποτέλεσαν ανεξάρτητα τμήματα του πολυκαταστήματος, σε έναν τελικό συμβιβασμό του χώρου με την εξουσία (C&G, 249-251).

Σε ένα ακόμη παράδειγμα, το ιστορικό κέντρο της Μαδρίτης βρέθηκε να απειλείται από μαζικές κατεδαφίσεις, οι οποίες εξεδίωκαν τους κατοίκους του και αλλοίωναν τη μορφή του. Με γενικό αίτημα τη συντήρηση δίχως εξευγενισμό, οι κάτοικοι επανοικειοποιήθηκαν τον δρόμο, διοργανώνοντας ανοιχτά φεστιβάλ για πρώτη φορά μετά τον ισπανικό εμφύλιο, συμάχησαν με τους εμπόρους και τους επαγγελματίες της περιοχής και τελικά δημιούργησαν έναν εκτεταμένο κατάλογο αιτημάτων με ευρύτατη κοινωνική υποστήριξη. Όπως και στο Πιλάρ, η αλλαγή πολιτεύματος σηματοδότησε την οριστική νίκη των κατοίκων, καθώς οι βαριοπούλες σταμάτησαν το διαβρωτικό έργο τους, ενώ οι ιδιοκτήτες των συγκροτημάτων υποχρεώθηκαν να βελτιώσουν τις οικιστικές παροχές προς τους ενοίκους και να πληρώσουν βαρύτατα πρόστιμα για τις έως τότε ατασθαλίες τους (C&G, 251-255).

Τέλος, με δεδομένα και όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για τα αγροτικά νομοτοπία και τις διαφορές τους με το άστυ (ESL, 190-214), κρίνεται σκόπιμη και μία αναφορά για τη σχέση αυτού του χώρου με την εξουσία στο ίδιο συγκείμενο. Έτσι, στα χωριά της Ανδαλουσίας, το πρώτο δημοτικό συμβούλιο λαϊκού ελέγχου των πεπραγμένων της δημοκρατικής πια αρχής προέκυψε από πιέσεις οργανώσεων γειτονιάς, καθώς οι κοινωνικές ανάγκες μετασχηματίζονταν σε αιτήματα όχι μέσω της πολιτικής, αλλά της χωρικής διάστασης. Οι τοπικοί θεσμοί και ενώσεις συμπεριέλαβαν στη διοίκησή τους και άτομα προερχόμενα από τέτοιες οργανώσεις, ενώ οι δήμοι απέδωσαν χώρους, οι οποίοι επί δικτατορίας λειτουργούσαν ιδιωτικά, πίσω στις κοινότητες.¹⁷⁵ Έτσι, καθίσταται συνολικά εμφανής ο συσχετισμός μεταξύ των κινήματων αυτών, σε αστικές γειτονιές και σε χωριά, με το δίκαιο, όπως αυτό κάθε φορά μετασχηματίζεται, και τη δημοκρατική ή μη εξουσία, που λαμβάνει τελικώς τις αποφάσεις για τη διαχείριση ή την καταστροφή, την αλλαγή ή τη συντήρηση του βιωτού μας τόπου.

¹⁷⁴ Groves, Tamar (κ.ά.), *Social Movements and the Spanish Transition*, ό.π.

¹⁷⁵ Groves, Tamar (κ.ά.), *Social Movements and the Spanish Transition*, ό.π.

ii. Η θεωρία της αστικής κοινωνικής αλλαγής

Όσο λεπτομερές και αν είναι όμως η αποτύπωση των παραδειγμάτων, η βασική επιτυχία του μοντέλου του Καστέλς αφορά την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων, μέσα από μία ενδελεχή συγκέντρωση δεδομένων και αναφορών για τις αναφερόμενες περιοχές. Άλλοτε παρατηρώντας, άλλοτε παίρνοντας συνεντεύξεις από συμμετέχοντες στα γεγονότα και άλλοτε εξετάζοντας εξονυχιστικά στοιχεία για οικιστικές ζώνες, θρησκευτικές πεποιθήσεις και μέσο εισόδημα ανά γειτονιά, ο Καταλανός στοχαστής διαμορφώνει μία οργανωμένη διαπολιτισμική θεωρία για την αστική κοινωνική αλλαγή, η οποία αναγιγνώσκεται τόσο ως κείμενο κοινωνιολογικής ανάλυσης, όσο και ως βιβλίο στρατηγικών για επιτυχημένες κινητοποιήσεις, που θα κατορθώσουν, με εφιαλτήριο τον χώρο, να αλλάξουν την εξουσία και να τη στρέψουν, κατά τη διατύπωση του Ούνγκερ, σε νέες, κοινωνικότερες κατευθύνσεις, υπέρ όσων βιώνουν την κάθε περιοχή και κατά των νεφελωδών συμφερόντων που απειλούν την ευζωία τους.¹⁷⁶

Η πρώτη παρατήρηση αφορά την αντίθεση του προτεινόμενου μοντέλου τόσο με τη σχολή του Σικάγο, όσο και με πλουραλιστικές προσεγγίσεις. Ως προς την πρώτη, η κλασική αστική κοινωνιολογία αποτέλεσε ένα εργαλείο που πίστευε περισσότερο στην ενσωμάτωση αντί για την αλλαγή, με ιδιαίτερη έμφαση στη συλλογή και επεξεργασία ερευνητικών δεδομένων, που οδήγησε σε έργα βασισμένα σε μικροκόσμους ικανούς να ανακαλυφθούν από τα ερωτηματολόγια των επιστημόνων.¹⁷⁷ Για τη δεύτερη, η διαμαρτυρία και η εξέταση των κινήματων αποτελεί κεντρικό σημείο, καθώς κρίνει ότι η συλλογική δράση οδηγεί σε σταδιακές αλλαγές και προκαλεί τριγμούς ή ανακατατάξεις στη νομή της εξουσίας. Εν τούτοις, γράφει ο Καστέλς αντικρούοντας τα επιχειρήματα των άλλων ρευμάτων, η αλλαγή αποτελεί το βασικό διακύβευμα κάθε ανατρεπτικής προσπάθειας, είναι δε μία μεταβολή ραγδαία, όχι πάντοτε ορθολογική και σίγουρα όχι πολιτική με τη στενή έννοια του όρου (C&G, 292-294). Όπως άλλωστε έχουν αποδείξει τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί, συχνά η εμπλοκή ακόμη και φιλικών πολιτικών παραγόντων οδήγησε σε τριβές και προβλήματα για τα κινήματα που τη βίωσαν, όπως στο παράδειγμα του αριστερού δημάρχου της Σαρσέλ που βρέθηκε εν τέλει απέναντι από το κίνημα βελτίωσης των συνθηκών ζωής (C&G, 83-85). Αυτό το φαινομενικό παράδοξο εξηγείται πιθανότατα με μία χαμπερμασιανή οπτική, καθώς οι ενώσεις κατοίκων αποτελούν σίγουρα τμήμα της κοινωνίας των πολιτών (ενδεχομένως μάλιστα έχουν προσεγγίσει την ιδανική ομιλιακή κατάσταση), ενώ η πολιτική, ανεξαρτήτως ιδεολογικών αποχρώσεων, παραμένει σύστημα με μόνο σκοπό την απόκτηση και διατήρηση της εξουσίας.¹⁷⁸

Η εύρεση, λοιπόν, της θεωρίας δεν θα πρέπει να ακολουθήσει πολιτικές, μα αμιγώς αστικές ατραπούς. Ο εγκιβωτισμός των κοινωνιών στον χώρο και στον χρόνο κατά τον οποίο αυτές αναπτύσσονται, τους δίνει υλική υπόσταση, φυσική και πολιτισμική διάσταση, μετατρέποντας την ταξική πάλη σε εν άστει φαινόμενο. Οι πόλεις είναι χώροι και ως τέτοιοι χτίζονται με συγκεκριμένες φόρμες που συμβολίζουν τους στόχους τους: ο ουρανοξύστης αντικαθιστά τον καθεδρικό, κατά

¹⁷⁶ Collins, Hugh, «Roberto Unger and the Critical Legal Studies Movement», ό.π.

¹⁷⁷ Turner, Jonathan H., «The Mixed Legacy of the Chicago School of Sociology», *Sociological Perspectives*, 1988, τόμος 31, τεύχος 3, σελ. 325-38, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1389202>

¹⁷⁸ Τάσης, Θεοφάνης, «Ο διάλογος Habermas και Luhmann», *Θέσεις*, 2012, τεύχος 119, προσπελάσιμο εδώ: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1183:habermas-luhmann&catid=135&Itemid=113

τον συγγραφέα, σηματοδοτώντας την αλλαγή της έμφασης από το θρησκευτικό στο οικονομικό στοιχείο. Ο αστικός σχεδιασμός και η όψη της πόλης γίνονται διαπραγματεύση των λειτουργιών, των συμβόλων και των εκφράσεων αυτών των στόχων και οι συγκρούσεις για την εξουσία στην πόλη αφορούν πιθανές τροποποιήσεις της μεθόδου ύπαρξής της. Με άλλα λόγια, τα κινήματα δεν επιδιώκουν «απλώς» την πολιτική αλλαγή, αλλά νέες μεθόδους οργάνωσης και λήψης αποφάσεων, ακριβώς επειδή οι αποφάσεις αυτές αφορούν τη διαχείριση του χώρου και όχι αφηρημένη εξουσία (C&G, 301-305).

Έτσι, τα κινήματα αποκτούν στην πραγματικότητα μία τριπλή διάσταση, η οποία ιχνηλατείται στις περιπτώσεις που εξετάστηκαν. Η πρώτη αφορά τα αστικά αιτήματα καθ' εαυτά, καθώς η γένεση του κινήματος προέκυψε από το ακολουθούμενο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης και πληθυσμιακής συσσώρευσης, με την οποία η Μαδρίτη μετατράπηκε σε μητρόπολη και χρειάστηκε να δημιουργήσει καταλύματα για το πλήθος των νέων εργατών της (C&G, 276). Επιβεβαιώνοντας, μάλιστα, ταυτόχρονα την προέλευση από την πόλη και τη μη κομματική ταυτότητα των κινήματων, ο Σότζα αναφέρεται στα κινήματα της Αθήνας, τα οποία οργανώνονται από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα ως ενώσεις γειτονιάς, απαιτώντας περισσότερο πράσινο και καλύτερη ποιότητα δόμησης, προτού στραφούν σε μάχες σχετικές με τις μεγάλες αλλαγές που έφεραν στο σώμα της πόλης οι προετοιμασίες για τους Ολυμπιακούς Αγώνες (SSJ, 106), η διεξαγωγή των οποίων νοείται από την παρούσα ανάλυση ως (άλλη) μία αλλαγή λειτουργίας της ελληνικής πρωτεύουσας.

Η δεύτερη κινηματική διάσταση αφορά την πολιτισμική αλλαγή, με επιδιώξεις να συνταχθεί εκ νέου το μοντέλο και τα σύμβολα του αμφισβητούμενου χώρου (C&G, 277). Στο παράδειγμα του Πιλάρ, οι κάτοικοι, κατά τη διάρκεια της διαμάχης με την εταιρεία κατασκευής του πολυκαταστήματος, διοργάνωσαν φεστιβάλ λαϊκού τραγουδιού, ζωγράρισαν γκράφιτι στους τοίχους και μοίρασαν χάρτινα λουλούδια για να ευαισθητοποιήσουν τους περαστικούς (C&G, 249-250), γεγονός ιδιαίτερα τολμηρό με δεδομένες τις δικτατορικές απαγορεύσεις στους δημόσιους εορτασμούς, ενώ η αντίθεση μεταξύ των πολιτιστικών δρωμένων που εκκινούσαν ξανά και της πρότερης κρατικής καταστολής ήταν ακόμα πιο οξεία στις εκδηλώσεις στο κέντρο της πόλης (C&G, 254-255).¹⁷⁹ Συνεχίζοντας με περιπτώσεις από την Αθήνα, η πρωτοβουλία της Urbana στην Κυψέλη με τον συμμετοχικό σχεδιασμό δράσεων και την τοιχογραφία παιδιών στον τοίχο του σχολείου τους επεδίωξε να γεννήσει μία νέα εικόνα/αξία, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται από τους ίδιους τους κατοίκους,¹⁸⁰ των οποίων η κινητοποίηση μπορεί να προκαλέσει υλικές και ψυχολογικές μεταβολές στο κλίμα της συνοικίας, εισφέροντας ένα νέο παράδειγμα με απτά αποτελέσματα.

Ο τελευταίος παράγοντας αφορά τις πολιτικές προκλήσεις που τίθενται απέναντι στα κινήματα, ενίοτε βοηθώντας στην κινητοποίησή τους, όμως συνήθως δυσχεραίνοντας τη δράση τους. Για τον Οργανισμό της Μίσιον, όπως ήδη αναλύθηκε, η απόκτηση εξουσίας διαχείρισης των ομοσπονδιακών πόρων για τη γειτονιά

¹⁷⁹ Hernández Burgos, Claudio & Rina, César, «The Francoist appropriation of the popular festival», *History Journal*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://historyjournal.org.uk/2023/02/22/the-francoist-appropriation-of-the-popular-festival/>

¹⁸⁰ Urbana, «Παιχνίδι στο τετράγωνο», 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://urbana.gr/portfolio/%cf%80%ce%b1%ce%b9%cf%87%ce%bd%ce%af%ce%b4%ce%b9-%cf%83%cf%84%ce%bf-%cf%84%ce%b5%cf%84%cf%81%ce%ac%ce%b3%cf%89%ce%bd%ce%bf/>

οδήγησε σε καταστροφικές έριδες, αποδεικνύοντας την έλλειψη αποτελέσματος της κρατικής παρέμβασης, ενώ στην Ισπανία η μη δημοκρατική φύση της κρατικής εξουσίας (και η υβριδική της φύση στην περίοδο της μετάβασης)¹⁸¹ ενίσχυε την πολιτική πρόκληση, καθώς το κίνημα δυσκολευόταν συχνά να αναπτύξει πράγματι τα αποτελέσματά του, ελλείπει οποιασδήποτε διαφάνειας στην άρχουσα δομή (C&G, 129-134 & 277).

Υποβοηθητικά, ο Καστέλς αναδεικνύει την ανάγκη διασύνδεσης κάθε κινήματος με τα μέσα ενημέρωσης, τους επαγγελματίες της πόλης και τα κόμματα της αριστεράς, καθώς όλοι αυτοί οι παράγοντες διασφαλίζουν στο κίνημα το απαραίτητο οξυγόνο για να συνεχίσει να φλέγεται και να αλλάζει τον χώρο. Για το πρώτο, η διασύνδεση της τηλεόρασης (και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης σήμερα) με οποιοδήποτε κίνημα αποτελεί προτεραιότητα, μιας και η απόκτηση δημοσιότητας βοηθά συνήθως σκοπούς κοινωνικής αλλαγής, ειδικά με δεδομένη την ικανότητα των χρηστών να παράγουν το δικό τους περιεχόμενο.¹⁸² Για το δεύτερο, αισθάνομαι ότι η ανάλυση για τον Σότζα έχει ήδη καλύψει την όποια επεξήγηση μπορεί να δοθεί: γεωγράφοι, πολεοδόμοι, συγκοινωνιολόγοι και αρχιτέκτονες μπορούν πράγματι, αν δράσουν καλόπιστα, να διαπραγματευθούν στο όνομα των κατοίκων, μιλώντας την τεχνοκρατική γλώσσα και μετασχηματίζοντας τις κοινωνικές απαιτήσεις σε επιδιώξιμα αιτήματα (SSJ, 157-177). Τέλος, για την ανάγκη διακριτής συνύπαρξης με τα πολιτικά κόμματα, οι δρώντες εντός των κινήματων πολιτικοί παράγοντες στη Μαδρίτη έπρεπε να ισορροπούν ανάμεσα στις δύο ταυτότητές τους, ώστε να διασφαλίσουν ότι το κίνημα δεν θα εξαφανιζόταν εντός του κομματικού μηχανισμού αλλά και ότι θα είχε την απαραίτητη υποστήριξη στη διεκυστίνδα του με το κράτος και το μοντέλο πόλης το οποίο οι υπηρεσίες του προωθούσαν (C&G, 277).

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση, χρειάζεται να γίνει μνεία και στους στόχους των κινήματων, ως αποτέλεσμα των συλλογικών προσπαθειών. Οι επιδιώξεις αυτές προβάλλουν συμμετρικές των διαστάσεων που περιεγράφησαν αμέσως πρωτίτερα, με ευθείες αιτιακές γραμμές μεταξύ τους, ενώ η συνύπαρξη όλων των στοχεύσεων αποτελεί για τον Καστέλς *conditio sine qua non* για την επιτυχία ενός κινήματος, διασφαλίζοντας μία ολόπλευρη αλλαγή του νοήματος της πόλης (C&G, 323). Αναλύοντας τη συμμετρία, τα αστικά αιτήματα κατά της καπιταλιστικής ανάπτυξης μετατρέπονται σε προώθηση της αξίας χρήσης αντί της ανταλλακτικής: τα σπίτια, τα πάρκα και οι δρόμοι καθίστανται σημαντικά όχι ως οικονομικά μεγέθη, μα ως πεδία συλλογικής κατανάλωσης, όπου οι κάτοικοι μπορούν να υπάρξουν καλύτερα και να αντλήσουν απόλαυση από τις πάσης φύσεως δομές υποστήριξης που η πόλη τους παρέχει. Η πολιτισμική αλλαγή δεν γίνεται στο όνομα της κουλτούρας, μα επιθυμεί να δημιουργήσει κοινότητα, διαπροσωπικούς δεσμούς επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπων που ζωγραφίζουν, παρελαύνουν και τρώνε μαζί, παράγοντας ένα αυτόνομο κοινωνικό μήνυμα, μακριά από την ετεροκατευθυνόμενη και αφομοιωτική μιντιακή προπαγάνδα. Όσο για την πολιτική πρόκληση, εδώ επιδιώκεται η συμμετοχή στη διακυβέρνηση, με αποκέντρωση και αυτοδιαχείριση πόρων σε επίπεδο γειτονιάς, μία ανάκτηση της ιστορικότητας της έννοιας της πόλης, που απορρίπτει την τυφλή ματιά της απρόσωπης «αποκεντρωμένης διοίκησης» και αποδίδει την εξουσία στα κινήματα και στους πολίτες (C&G, 319-320).

¹⁸¹ Groves, Tamar (κ.ά.), *Social Movements and the Spanish Transition*, ό.π.

¹⁸² Kringen, John A., «*Worldwide: The Role of Social Media in Social Mobilization*», Institute for Defense Analyses, 2012, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/resrep27004>

Συνεπώς, μέσα στην πολυδιάστατη ύπαρξή τους, τα κινήματα γίνονται το όχημα μίας αστικής επανάστασης, που αμφισβητεί την εξουσία χάραξης δρόμων και κατασκευής φαραωνικών συγκροτημάτων, αναζητώντας το αντίδοτο στην αποξένωση και αναπληρώνοντας το κενό των εργατικών διεκδικήσεων, οι οποίες βρίσκονται σε αποσύνθεση τα τελευταία εξήντα έτη. Κλεισμένοι μέσα στη φρίκη του διαμερίσματος (ή του παραπήγατος) και αδυνατώντας να εντοπίσουν συλλογικά λύσεις για τα μεγάλα προβλήματα που ταλαιπωρούν τον πλανήτη και τις χώρες τους, οι κάτοικοι των πόλεων αποπειρώνται να αλλάξουν αυτό που φαντάζει ορατό. Είναι μία επανάσταση σε μικρή κλίμακα, με έμφαση στο έδαφος πάνω στο οποίο διαδραματίζεται, μία τελευταία εντός πλαισίου απόπειρα βελτίωσης, προτού η απογοήτευση δώσει τη θέση της στην παραίτηση, που γίνεται σκιά καταστροφής και σπρώχνει στην απάθεια και τη φυγή (C&G, 327-331). Λυρικά, κάθε πάρκο της Αθήνας που γεμίζει δέντρα, φώτα, παιδιά, κάθε ελεύθερος και ασφαλής χώρος για τέχνη, άθληση ή κοινωνικοποίηση είναι ένα αυτοκίνητο λιγότερο στην κίνηση των εξόδων του σαββατοκύριακου.

Ή, επιστρέφοντας στο κύριο θέμα του κειμένου, κάθε κίνημα προκύπτει από τον χώρο και αναζητά να τον αλλάξει, εντός μιας πόλης που αποτελεί κοινωνικό προϊόν και πεδίο συγκρούσεων μεταξύ τάξεων, φύλων και φυλών. Με δεδομένη την ακαμψία της εκάστοτε εξουσίας, που έχει πλάσει την πόλη κατά το δοκούν και επιθυμεί τη διατήρησή της, τα κινήματα επιτίθενται στην ισχύ ώστε να μεταστρέψουν καταστάσεις και λογικές, δίνοντας περισσότερα σε περισσότερους (C&G, xv-xxi). Ο χώρος και η ισχύς έρχονται κοντά, η κατοχή της δεύτερης ορίζει τον σχεδιασμό του πρώτου και το κοινό αίτημα κάθε κινήματος για μια νέα κατάσταση προϋποθέτει την κατοχή ή έστω τη συνδιαλλαγή με τους έχοντες την εξουσία, σε μία διαπάλη τόσο παλιά, όσο οι ίδιες οι πόλεις.

iii. Η εποχή της πληροφορίας και το δίκτυο

Για να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα σε αυτή την πρώτη ανάλυση του Καστέλς για τον χώρο και την εξουσία και τη μεταγενέστερη έμφασή του στο δίκτυο, χρειάζεται να εξηγηθεί η πορεία της σκέψης του προς αυτή την καινούρια έννοια, αλλά και ο συσχετισμός της με την παρούσα εργασία. Ήδη στο «The City and the Grassroots» υπάρχουν αρκετές αναφορές σε ψήγματα της ύστερης θεωρίας του στοχαστή, οι οποίες σίγουρα δεν αποτέλεσαν τμήμα του βασικού επιχειρήματος στην εποχή της συγγραφής του, επιτρέπουν όμως να κατανοήσουμε το πώς μετακινήθηκε το ερευνητικό του ενδιαφέρον. Έτσι, στο συμπέρασμά του για την Μίσιον, ο Οργανισμός περιγράφεται ως πυκνό δίκτυο κοινωνικών οργανώσεων, το οποίο έδρασε ως αποθαρρυντικός παράγοντας για τα συμφέροντα που επεδίωκαν την εκδίωξη των κατοίκων της γειτονιάς και ως έναυσμα για την ατομική και συλλογική συντήρηση του αστικού περιβάλλοντος (C&G, 137). Σε άλλο παράδειγμα, η έμφαση στον ρόλο των ΜΜΕ που περιγράφηκε παραπάνω αποτελεί πρωτόλειο της μεταγενέστερης θέσης του Καστέλς για τα μέσα ως κοινωνικό χώρο όπου λαμβάνονται οι περί της εξουσίας αποφάσεις.¹⁸³

Η εξήγηση όμως του ρόλου του δικτύου, όπως και η πλήρης διασύνδεσή του με τις δύο κρίσιμες έννοιες, απαιτεί κατ' αρχάς μία περισσότερο ιστορική ανάλυση, καθώς η ανάδυση της λειτουργίας του είναι άρρηκτα συνυφασμένη με μερικές μεγάλες τεχνολογικές αλλαγές, που οδήγησαν τον Καταλανό στοχαστή να αλλάξει τη στόχευσή του και να καταστήσει αυτή τη νέα έννοια κυρίαρχη στο ύστερο έργο του.

¹⁸³ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

Κατά τον Καστέλς, η απαρχή του δικτύου θα πρέπει να αναζητηθεί στην τεχνολογική επανάσταση που έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1970, αλλάζοντας το τεχνοοικονομικό παράδειγμα χάρη στην τηλεπικοινωνία, τους προσωπικούς υπολογιστές και τα μικροηλεκτρονικά μέρη, εφευρέσεις που, παρ' ότι όχι νέες, ήταν για πρώτη φορά τόσο φθηνές ώστε να αποκτήσουν ευρύτατη χρήση, δίνοντας χώρο στην ανάπτυξη μίας νέας περιόδου, της εποχής της πληροφορίας, όπου ευέλικτες και ευαίσθητες στα πληροφοριακά δεδομένα διαδικασίες εισρέουν σε κάθε πτυχή της ζωής, δημιουργώντας πολύπλοκα δίκτυα και συστήματα (RNS, 39, 53 & 70-71).

Στον τομέα της εργασίας το νέο παράδειγμα καθιέρωσε έναν ολόκληρο καινούριο κόσμο, που απαιτούσε πληθώρα κοινωνικών, πολιτισμικών και θεσμικών διαφοροποιήσεων για να λειτουργήσει, καταστρέφοντας τον παραδοσιακό καταμερισμό της εργασίας (RNS, 99-100). Το φορντικό εργοστάσιο της συνεχούς επανάληψης τέθηκε κατά μέρος, αντικαθιστάμενο από εργαζομένους ρομπότ, γραμμές παραγωγής σε χώρες με φθινό εργατικό δυναμικό και νέες επιχειρηματικές μορφές, από την ανάθεση εργασιών σε τρίτες εταιρείες (RNS, 169-176) έως το time-sharing και τα κοινά εταιρικά γραφεία.

Συμπτωματικά, σε αυτό το σημείο όπου η ιδιωτική οικονομία βίωνε μία τόσο δραστική μετεξέλιξη, η οικονομική κατάσταση των κρατών του δυτικού κόσμου παρουσίασε την πρώτη μεταπολεμική της κάμψη. Η πραγματικότητα μίας καπιταλιστικής μεν, υπό έντονη και πολύπλευρη κρατική εποπτεία δε, οικονομίας στις ΗΠΑ (και τη σφαίρα επίδρασής τους γενικότερα), βρέθηκε να βάλλεται πανταχόθεν. Η διεκδίκηση δικαιωμάτων τη δεκαετία του 1960 γέννησε ρηξικέλευθες έννομες υποχρεώσεις, σπάζοντας μαζί με τον διεθνή ανταγωνισμό το λευκό αμερικανικό όνειρο: σε μία πλανημένη απόπειρα αναστήλωσής του, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού έκαναν απότομα μία συντηρητική στροφή, οδηγώντας σε πολιτικές απορρύθμισης, περιορισμό του κρατικού ελέγχου και κατάρρευση των κοινωνικών προγραμμάτων.¹⁸⁴ Εξαιτίας αυτών των συνθηκών, το πληροφοριακό παράδειγμα κατόρθωσε να συνυπάρξει με την ανερχόμενη μορφή αναρχοκαπιταλισμού¹⁸⁵ και η όποια απόπειρα ρύθμισής του απορριπτόταν μετά βδελυγμίας από την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων.

Δεν υπάρχει περισσότερο εύγλωττη απόδειξη για τη διασύνδεση τεχνολογίας, ιδιωτικών επιχειρήσεων και δημοσίων οικονομικών από το τι συνέβη εν τέλει στην ίδια την οικονομία. Ακριβώς λόγω των πολλαπλών, παράλληλων κρίσεων, το παγκόσμιο κεφάλαιο αναγκάστηκε να αναζητήσει νέες αγορές, δημιουργώντας την ανάγκη ταχύτατης μεταφοράς χρημάτων σε κάθε πιθανό επενδυτικό προορισμό, την οποία ικανοποίησε η αλματώδης τεχνολογική εξέλιξη (RNS, 96). Η απορρύθμιση με τη σειρά της, επιτρέποντας αυτή την ανεξέλεγκτη ροή πόρων και πληροφοριών, γέννησε πολύ μεγάλες ανισότητες μεταξύ των «τυχερών» και των «άτυχων» χωρών, ομάδων και τομέων επιχειρηματικής δραστηριότητας, που λάμβαναν ή όχι τα οφέλη της κεφαλαιακής εισροής. Κι ακόμη, η ικανότητα αυτή για στιγμιαίες (απο)επενδύσεις αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για οποιαδήποτε μακροπρόθεσμη και βιώσιμη οικονομική στρατηγική. Κάθε εθνική οικονομία

¹⁸⁴ Reuss, Alejandro, «What can the crisis of U.S. capitalism in the 1970s teach us about the current crisis and its possible outcomes? », *Dollars & Sense*, 2009, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.dollarsandsense.org/archives/2009/1109reuss.html>

¹⁸⁵ Castells, Manuel, «“The Network Society in the Age of Pandemics” by Professor Manuel Castells», *UOC*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=07KPiVpymAM>

κατέστη συγχρόνως διεθνής και ασταθής,¹⁸⁶ όπως πιστοποιεί η παγκόσμια αντανάκλαση των οικονομικών κρίσεων¹⁸⁷ και οι εξίσου παγκόσμιες αντιδράσεις σε αυτές. Επιπλέον, ο συνδυασμός του στιγμιαίου/άχρονου χρόνου, της απορρύθμισης και της φιλελευθεροποίησης οδήγησε στη δημιουργία μίας σειράς ανέλεγκτων χρηματοπιστωτικών προϊόντων που ο Καστέλς χαρακτηρίζει εξωτικά, ενώ η εμμονή του τυχοδιωκτικού δανεισμού μεταφέρθηκε και σε επίπεδο προσώπων, με εκατομμύρια ατομικούς δανειολήπτες που ζουν πέρα από τα όρια των δυνατοτήτων τους, εκθέτοντας την οικονομική σταθερότητα σε έτι μεγαλύτερο κίνδυνο (RNS, xx).

Κατά συνέπεια, αυτή η τοποθέτηση της πληροφορίας στο επίκεντρο ανέτρεψε τις παραδεγεγμένες νεωτερικές δομές και οδήγησε σε μία νέα κατάσταση. Η «ψηφιακή εποχή» δεν είναι τίποτα παρά το επόμενο βήμα της, με όχημα τη δημιουργία και ευρύτατη χρήση του διαδικτύου. Σε έναν κόσμο που τα δύο τρίτα του πληθυσμού έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο¹⁸⁸ και η ανάγκη για ουδετερότητα (και άρα ισότητα) του διαδικτύου τυγχάνει έννομης προστασίας,¹⁸⁹ η λογική της επικοινωνίας άλλαξε άρδην, μετατρέποντας τα πάντα σε δίκτυα εγκλιβωτισμένα στον παγκόσμιο ιστό. Η εύρεση εργασίας, το παιχνίδι και η φαντασία, η σεξουαλική επαφή, η ίδια η κοινωνική φύση του ανθρώπου εκφράζονται εντός των μέσων δικτύωσης και των σχετικών εφαρμογών. Εξίσου κρίσιμα, η πρωτοποριακή δυνατότητα των χρηστών να αντιστρέψουν την παραδοσιακή σχέση πομπού και δέκτη, γενόμενοι οι ίδιοι παραγωγοί πληροφορίας και γνώμης, οδήγησε σε αυτό που ο Καστέλς ονομάζει μαζική αυτοεπικοινωνία, επαληθεύοντας την αποδιδόμενη στον Γουόρχολ φράση: στον ψηφιακό κόσμο, οι πάντες μπορούν να γίνουν διάσημοι για δεκαπέντε λεπτά, σκηνοθέτες, σεναριογράφοι και πρωταγωνιστές της επόμενης αστείας ή συγκινητικής ανάρτησης (RNS, xxiv-xxxi).

Συνολικά, σε κάθε πτυχή του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, το πραγματικό και το ψηφιακό συμπλέκονται αξεδιάλυτα, μέσα στις συνεργασίες των εταιρειών, την κοινωνικοποίηση των πολιτών και τις πολιτικές των κυβερνώντων (RNS, 358). Ο Καστέλς ονομάζει αυτό το φαινόμενο πραγματική ψηφιακότητα και την ορίζει επακριβώς ως ένα σύστημα που συλλαμβάνει την ίδια την πραγματικότητα και την εμβαπτίζει μέσα σε μία ψηφιακή, επίπλαστη εικόνα. Μέσα στην εικόνα, το φαινομενικό σταματά να είναι μέσο της επικοινωνίας, εκφεύγει από την οθόνη και αναδύεται ως μετα-μοντέρνο στοιχείο που εξυπηρετεί αποκλειστικά τους δικούς του σκοπούς (RNS, 404), θυμίζοντας την λειτουργία των επιρροών εντός της ατμόσφαιρας.

Όσο για το δίκτυο καθ' εαυτό, αποτελεί τη χαρακτηριστική μονάδα διασύνδεσης ατόμων, οικονομιών κι εργοστασίων στην εποχή της πληροφορίας. Με αφορμή τον σχολιασμό της θεωρίας του Καστέλς από τον Χατζημιχάλη, που αναρωτιέται εάν το δίκτυο είναι τω όντι η κυρίαρχη οργανωτική δομή της κοινωνίας μας ή μία μεταφορά (ΕΨΕ, 13) παρμένη από τον αστικό σχεδιασμό και την επιστήμη των υπολογιστών, θεωρώ ότι η μόνη απάντηση έγκειται στην ύπαρξη μίας διττής φύσης του, ανάλογη με αυτή του φωτός στη φυσική. Το δίκτυο είναι αυτοστιγμαί το

¹⁸⁶ Stallings, Barbara, «The Globalization of Capital Flows: Who Benefits?», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 2007, τόμος 610, σελ. 202-216, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/25097896>

¹⁸⁷ Obstfeld, Maurice, «The Global Capital Market: Benefactor or Menace?», *The Journal of Economic Perspectives*, 1998, τόμος 12, τεύχος 4, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/2646892>

¹⁸⁸ Pelchen, Lexie, «Internet Usage Statistics In 2024», *Forbes*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.forbes.com/home-improvement/internet/internet-statistics/>

¹⁸⁹ EUR-Lex, «Open internet and net neutrality», *EUR-Lex*, προσπελάσιμο εδώ: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/open-internet-and-net-neutrality.html>

διαδίκτυο και η δαιδαλώδης δομή της εκτελεστικής/διοικητικής εξουσίας, οι εταιρείες που πωλούν, αγοράζουν και αγοράζονται από άλλες εταιρείες, τα κοινωνικά κινήματα, οι γυναίκες που προσέχουν τα παιδιά στην πλατεία εκ περιτροπής, οι τρομοκρατικές οργανώσεις (PI, 125 επ.), τα αθλητικά σωματεία, κάθε διασύνδεση στοιχείων και ανθρώπων, μεταφορική ή κυριολεκτική, υλική ή ψηφιακή. Είναι, σε ένα ακόμη πλησίασμα των θεωριών, μία μορφή παραγωγής συσσωματώσεων.

Σε άλλη του έκφανση, στα πλαίσια της πραγματικής ψηφιακότητας, το δίκτυο δημιούργησε μία πολύ περισσότερο διαδραστική κοινωνία. Η διαδικτυακή επικοινωνία κρινόταν σε πρώτο χρόνο ως κάτι το δυνητικά θετικό από τον Καστέλς, καθώς η ανάπτυξη ψηφιακών κοινοτήτων μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία πραγματικών δεσμών φιλίας και έρωτα (RNS, 386), αλλά και αυτόνομες ομάδες κοινωνικής δράσης, ικανές να ανατρέψουν τις πολιτικές και τους πολιτικούς της ψηφιακής εποχής, σε μία πρώτη αναφορά στο δίκτυο ως μεσάζοντα χώρου/πολιτών και εξουσίας διά της πιθανότητας να λειτουργήσει η νέα κυρίαρχη δομή ως όχημα για την καλύτερη έκφραση της πολιτειότητας, συνδέοντας τα άτομα με τα κινήματα και τα τελευταία μεταξύ τους και προωθώντας νέες μορφές διαμαρτυρίας, αντίστασης και ελέγχου της εξουσίας.¹⁹⁰ Ήδη βέβαια από τότε ο Καστέλς παραδεχόταν την ύπαρξη και της αντίθετης γνώμης, που θεωρούσε την (υπερβολική) χρήση του διαδικτύου αίτιο μίας κρίσης μοναξιάς, αποξένωσης και ψυχικών νοσημάτων (RNS, 387).

Ακόμη και η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος, η ατομική προοπτική της κοινωνικής ύπαρξης, αλλάζει άρδην στην εποχή της πληροφορίας. Τα σώματα διαρθρώνουν τις (δια)προσωπικές επαφές τους υπό μορφή δικτύου, με κεντρικούς κόμβους τα λίγα αγαπημένα πρόσωπα και περιφερειακούς όλες τις υπόλοιπες γνωριμίες τους, δημιουργώντας μεικτούς δεσμούς, που εξελίσσονται συγχρόνως υλικά και ψηφιακά. Σε αυτή την ανάγνωση, τα προσωπικά δίκτυα αντικαθιστούν ή υποκαθιστούν την έννοια της κοινότητας, δημιουργώντας διαφοροποιημένες, ειδικές συνδέσεις μεταξύ των ατόμων (RNS, 388). Το πρότυπο του ατόμου που αποκτά τους φίλους του -και ενδεχομένως το(ν)/την σύντροφό του- στο σχολείο και στις σπουδές, στο κατηχητικό ή στο πολιτικό κόμμα, υποχωρεί μπροστά σε μία νέα πραγματικότητα, όπου η φιλία μπορεί να προκύπτει ως δικτύωση με κόμβο ένα κοινό ενδιαφέρον και ο έρωτας ή ο γάμος αποτελεί μία αέναη αναζήτηση με κριτήριο συγκεκριμένες επιθυμίες και προσδοκίες σεξουαλικού και κοινωνικού χαρακτήρα.¹⁹¹ Φυσικά, κάτι τέτοιο αλλάζει τις δυναμικές και τις προοπτικές κινηματικής δράσης, αφού, όπως αποδείχθηκε στην ανάλυση του πρώιμου Καστέλς, οι κάθε τύπου κοινότητες αποτελούσαν κατά τον εικοστό αιώνα βασικές πηγές για τη δημιουργία αστικών/χωρικών κινήματων (C&G, 102).

Προτού επιστρέψω στην κύρια γραμμή της ανάλυσης, η εκτενής αυτή αναφορά στην εποχή της πληροφορίας και το δίκτυο ως βασικό χαρακτηριστικό της αποτελεί μία χρήσιμη παράκαμψη, που επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι τόσο ο χώρος όσο και η εξουσία μετασχηματίζονται ριζικά στον σύγχρονο κόσμο. Το σώμα γίνεται κόμβος, συνδέεται και αποσυνδέεται με τα άλλα, διαμορφώνει το δικό του δίκτυο και διαμορφώνεται από τα μηνύματα που φτάνουν σε αυτό. Η καθημερινότητα αποκτά μεγαλύτερη ταχύτητα, ο ρυθμός του σώματος (ΡΔΠΔ, 250) δεν γίνεται σεβαστός από την κυρίαρχη οπτική του χρόνου, οι συνθήκες της εργασίας αλλάζουν άρδην. Εν τέλει, η εξουσία και ο χώρος μετασχηματίζονται για να επιτύχουν την καλύτερη προσαρμογή τους στη νέα εποχή, ενώ η μεταξύ τους σχέση, όπως αυτή αναλύθηκε

¹⁹⁰ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

¹⁹¹ Ιλούζ, Ίβα, *Γιατί πηλώνει ο έρωτας*, Αθήνα, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2019

και διά της δράσης των κινημάτων, αποκτά καινούρια χαρακτηριστικά. Τα ίδια τα κινήματα, όπως θα δούμε, αλλάζουν, αφού αποσυνδέονται από χώρους πολιτικής δράσης, συνδικαλιστικής αλληλεγγύης ή θρησκευτικής λατρείας και αποκτούν διαφορετική, περισσότερο προσωπική χροιά. Επομένως, στα επόμενα μέρη, θα επιδιώξω να συνδέσω το δίκτυο πρώτα με τον χώρο και ύστερα με την εξουσία, προτού επιχειρήσω την ανάλυση των κινημάτων και της διαπάλης τους με την ισχύ σε αυτό το νέο περιβάλλον.

iv. Δίκτυο και χώρος

Κατά τον Καστέλς, βασική συνέπεια της επικράτησης των δικτυακών δομών είναι η αλλαγή που προκαλούν στο χωρικό υπάρχειν της ανθρώπινης ζωής. Σε άλλο ένα σημείο προσέγγισης των δύο θεωριών, ο συγγραφέας αναφέρει πως δεν θεωρεί τον χώρο υποδεέστερο του χρόνου, ένα απλό σκηνικό όπου η δράση της κοινωνικοοικονομικής ζωής εκτυλίσσεται, αλλά παράγοντα που οργανώνει και διαρρυθμίζει τον χρόνο, οδηγώντας σε αποτελέσματα που φαντάζουν ενίοτε απροσδόκητα. Έτσι, αν και θεωρητικά οι δυνατότητες επικοινωνίας καθιστούν δυνατή τη διαβίωση και την εργασία εκτός τους, οι πόλεις συνεχίζουν να επεκτείνονται, επιφέροντας μία άνευ προηγουμένου συγκέντρωση πληθυσμών που αναμένεται να φτάσει το 80% των συνολικών κατοίκων του πλανήτη ως το 2050, γεγονός που συνεπάγεται τεράστια συγκέντρωση πλούτου, αλλά και αυξανόμενη περιθωριοποίηση των φτωχότερων στοιχείων (RNS, 407-408).¹⁹²

Σε μία γενική επισκόπηση, η θεωρία του Καστέλς για τον χώρο προσεγγίζει την γενική κρίση του για τη δικτυακή δομή έναντι της παλαιότερης, αλλά και την αναφορά του στο ζήτημα του χρόνου. Ο θάνατος του χρόνου στα χέρια της ψηφιακότητας και της ταχύτητας καθίσταται οριστικό και τετελεσμένο γεγονός μόνο για όσους έχουν τους πόρους να το εκμεταλλευτούν. Για τη συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων, όπως αναφέραμε, η ζωή καθίσταται μία προσπάθεια συγκερασμού του χάσματος μεταξύ αυτού του αέναου *τώρα* του άχρονου χρόνου και του βιολογικού χρόνου/χρόνου του ρολογιού, του ρυθμού δηλαδή της ανθρώπινης ανάπτυξης και γήρανσης, σε συνδυασμό με τις απαιτήσεις της εργασίας, της φροντίδας και της κοινωνικής ζωής (RNS, xl-xlii). *Mutatis mutandis*, ο θάνατος της απόστασης δεν συνεπάγεται την απουσία του χώρου από την κοινωνική πραγματικότητα. Ο χώρος των τόπων, βασιζόμενος στην φυσική, τοπική εγγύτητα, συνεχίζει να νοσηματοδοτεί τη ζωή και την εμπειρία των περισσότερων εξ ημών με την ασφάλεια και τη λειτουργικότητά του (RNS, 453). Δίπλα του όμως αναδύεται ο χώρος των ροών (RNS, 407), ένα ποτάμι πληροφορίας που κυλά κατ' αρχήν σε υπολογιστικά δίκτυα και ηλεκτρονικά κυκλώματα, αλλά μετασχηματίζεται κιόλας σε τοπικότητες που νοσηματοδοτούνται όχι από τη θέση τους στον χώρο μα από τη συμμετοχή τους στο δίκτυο.¹⁹³

Μία πρώτη υποστήριξη της θέσης προκύπτει από τα τεκταινόμενα στον τομέα της βιομηχανίας και τον συσχετισμό αυτής με τον (αστικό) χώρο. Μαζί με τη συγκέντρωση στις ήδη οικονομικά σημαντικές πόλεις του κόσμου, αναδεικνύεται διαρκώς και το στοιχείο της περιφερειοποίησης ως ενεργοποίησης μικρότερων δικτύων (μίας ηπείρου, χώρας, περιοχής) που προσπαθούν να βρουν τον ρόλο τους μέσω της ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο δίκτυο, όπως για παράδειγμα έκανε επιτυχώς

¹⁹² Castells, Manuel, «“The Network Society in the Age of Pandemics”», ό.π.

¹⁹³ Castells, Manuel, «Toward a Sociology of the Network Society», *Contemporary Sociology*, 2000, τόμος 29, τεύχος 5, σελ. 693–99, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/2655234>

το ισχυρό βιομηχανικό σύμπλεγμα της βόρειας Ιταλίας (RNS, 410-412).¹⁹⁴ Εν τούτοις, η ευελιξία του δικτύου είχε για τις πόλεις τα ίδια αποτελέσματα με αυτά που αναφέρθηκαν για τη σχέση δικτύου και οικονομίας: ο αστικός σχεδιασμός πέφτει με τη σειρά του θύμα της συνεχούς κίνησης, αδυνατώντας να προβλέψει τις επερχόμενες εξελίξεις και ανάγκες, που άλλοτε επιτάσσουν συγκέντρωση και άλλοτε προτιμούν τη μεταφορά τους στα επεκτεινόμενα προάστια (RNS, 414-416).

Τέτοιες δυναμικές αναδεικνύουν τον ευμετάβλητο και προβληματικό χαρακτήρα των πόλεων στην ψηφιακή εποχή, συχνά μάλιστα προς αντίθετες κατευθύνσεις. Ευρισκόμενο κοντά στις βάσεις των μεγάλων εταιρειών τεχνολογίας, το Σαν Φρανσίσκο αντιμετωπίζει προβλήματα αστικού εξευγενισμού, ενώ ταυτόχρονα το φαινόμενο της τηλεργασίας (RNS, 425), δημιουργήσε μία νέα τάξη ψηφιακών νομάδων που μετακινούνται διαρκώς οδηγώντας και αυτοί σε αύξηση ενοικίων και μετασχηματισμό γειτονιών.¹⁹⁵ Η ένταση μάλιστα του φαινομένου είναι ιδιαίτερα μεγάλη στη Μίσιον,¹⁹⁶ συνδέοντας την παλαιότερη με την νεότερη ανάλυση και αναδεικνύοντας την πρόκληση: οι νέες μορφές οικονομικής εξουσίας απαιτούν νέες μεθόδους και νέες κατευθύνσεις από τα κινήματα, εάν αυτά θέλουν να προστατέψουν τον χώρο της πόλης τους. Επιπλέον, σε ένα αντίθετο φαινόμενο, και η παροχή υπηρεσιών που μπορούν να προσφερθούν μόνο δια ζώσης μπορεί να αλλάξει ριζικά τις συνθήκες ενός χώρου. Με εξέχον παράδειγμα τις ιατρικές υπηρεσίες,¹⁹⁷ ο Καστέλς αναφέρει πως τα μεγάλα νοσοκομειακά συγκροτήματα εμφανίζονται σε συγκεκριμένους τόπους και περιτριγυρίζονται από άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένους χώρους, όπως φαρμακεία, κέντρα ακτινολογίας, μικροβιολογικά εργαστήρια, καταστήματα δώρων και γραφεία τελετών (RNS, 427-428). Η εμπειρία της Αθήνας, όπου αρκετά από τα μεγαλύτερα ιδιωτικά νοσοκομεία της χώρας βρίσκονται συγκεντρωμένα σε τρία χιλιόμετρα κατά μήκος της λεωφόρου Κηφισίας, περιστοιχιζόμενα από ξενοδοχεία, εκκλησίες και ατομικά ιατρεία, αποτελεί κατά την κρίση μου επαρκή απόδειξη του φαινομένου.

Από την άλλη, η γενική συσσώρευση κατοίκων επιτείνει προβλήματα μεταφορών και υποδομών, τα οποία αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περιοχή του πλανήτη. Στην Ευρώπη, όπου οι σημαντικότεροι χώροι συνεχίζουν να βρίσκονται στο κέντρο του αστικού ιστού και να αποτελούν ενιαίο δίκτυο, η κυκλοφοριακή συμφόρηση αποτελεί συνεχές φαινόμενο στις μεγάλες πόλεις, μεταξύ των οποίων και την Αθήνα. Οι ελίτ τους επιλέγουν να κατοικούν στο κέντρο της στα πλαίσια ενός κινήματος εξευγενισμένης επιστροφής, που καταλαμβάνει οργανικά καλοσυντηρημένες ή προσφάτως αποκατασταθείσες περιοχές ενώ η μεσαία τάξη επιλέγει μεταξύ της έντονης μα ακριβής ζωής στην πόλη και πιο ήρεμων, φθηνότερων μα περιφερειακών λύσεων και οι μετανάστες κατοικούν σε τόπους κεντρικούς

¹⁹⁴ Fondazione Pirelli, «The New Italian Industrial Triangle of Milan, Veneto and Emilia: The Challenges of an Open Economy», 2018, προσπελάσιμο εδώ:

<https://www.fondazionepirelli.org/en/corporate-culture/blog/the-new-italian-industrial-triangle-of-milan-veneto-and-emilia-the-challenges-of-an-open-economy/>

¹⁹⁵ The Conversation, «Remote work fuels gentrification? How surge in digital nomads is pricing out local communities worldwide», *Studyfinds*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://studyfinds.org/remote-work-digital-nomads-gentrification/>

¹⁹⁶ Smartcities Dive, «San Francisco's Mission District: The Controversial Gentrification», προσπελάσιμο εδώ: <https://www.smartcitiesdive.com/ex/sustainablecitiescollective/san-francisco-s-mission-district-controversial-gentrification/332586/>

¹⁹⁷ Η τηλεϊατρική αποτελούσε υπαρκτό φαινόμενο και κατά τον χρόνο συγγραφής του «The Rise of the Network Society». Εκ των πραγμάτων, μέχρι σήμερα δεν έχει αντικαταστήσει την παραδοσιακή εκ του σύνεγγυς διάγνωση και θεραπεία σε βαθμό ικανό να αλλάξει τα γραφόμενα συμπεράσματα.

χωρικά, αλλά στην άκρη της κουλτούρας της πόλης. Συνήθως, αυτοί οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί αποτελούνται από εργαζόμενες οικογένειες, γεγονός που διευκολύνει την ανάπτυξη δεσμών μεταξύ τους αλλά και με τους γηγενείς, καθώς η διεκδίκηση της ορατότητας καθίσταται και χωρική διαδικασία (RNS, 425 & 431-433, SSJ 33 & 43).¹⁹⁸

Στις ΗΠΑ, όπου ο διαθέσιμος χώρος είναι περισσότερος, τα προάστια επεκτάθηκαν σε αποστάσεις χιλιάδων χιλιομέτρων και κατόρθωσαν να σχηματίσουν δίκτυα εσωτερικής μετακίνησης για την κάλυψη αναγκών οίκησης και εργασίας. Η μετακίνηση αυτή προς τα έξω των λευκών πληθυσμών, η οποία οφειλόταν και σε ρατσιστικά κριτήρια πέρα από οικονομικούς και δημογραφικούς λόγους, οδήγησε στη φυλετική διαφοροποίηση των έσω πόλεων. Οι τέσσερα εκατομμύρια μαύροι Αμερικανοί που μετανάστευσαν στον βορρά μεταξύ 1940 και 1970¹⁹⁹ συνάντησαν τον εναπομείναντα επίσης φτωχό (και συχνά επίσης μειονοτικό) πληθυσμό· μέσα σε κλίμα επισφάλειας, ανέχειας και φυλετικών διακρίσεων, οι περιοχές αυτές μετατράπηκαν σε δυσμενείς ζώνες. Και οι ελίτ, αντίστροφα σε σχέση με τους Ευρωπαίους, κατέφυγαν, όπως γράφει ο Σότζα, σε ιδιωτικές ουτοπίες, στη δική τους εκδοχή της ατμόσφαιρας, συχνά με τη μορφή των gated communities (RNS, 425-426 & 429-431, SSJ 43). Χαρακτηριστικό του μεγέθους αυτής της διαφυγής αποτελεί η ύπαρξη της λέξης εξωάστιο (exurb), η οποία περιγράφει τους χώρους μετά τα τυπικά προάστια, όπου συνήθως συγκεντρώνονται ευκατάστατοι κάτοικοι.

Στην Ασία θα εξετάσω τη δημιουργία μεγαπόλεων, όπως ο Καστέλς τις ονομάζει, καθώς σε αυτή την ήπειρο βρίσκονται οι τέσσερις μεγαλύτερες σε πληθυσμό αστικές περιοχές του πλανήτη (κατά σειρά το Τόκιο, το Δελχί, η Σανγκάη και η Ντάκα) και συνολικά δεκατρείς εκ των πρώτων είκοσι.²⁰⁰ Περισσότερο κι από το μέγεθος των πόλεων *per se*, ο συγγραφέας εξηγεί ότι οι μεγαπόλεις περιλαμβάνουν μεγαλύτερες εκτάσεις και πληθυσμούς και αναφέρει την περίπτωση του Χονγκ Κονγκ. Η πρώην αγγλική αποικία μετατράπηκε με ταχύτατο ρυθμό σε βιομηχανική χώρα, εκμεταλλεζόμενη κινεζικά κεφάλαια και το εργατικό δυναμικό της αχανούς κινεζικής επαρχίας, καθιστάμενη συγχρόνως κόμβος για τη διασύνδεση της Κίνας με τις διεθνείς αγορές. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε ένα σχήμα αλληλοεξαρτώμενων τόπων, αποτελώντας μία διασυνδεδεμένη οικονομική ζώνη στην οποία κωμοπόλεις, αγροτική γη, εργοστάσια και αναξιοποίητος χώρος συνδέονται μεταξύ τους και με τη μητρόπολη, δημιουργώντας ένα σύμπλεγμα καινοτομίας, δυναμικής και διασυνδεσιμότητας με πάσης φύσεως δίκτυα (RNS, 426 & 434-440).

Συνδυάζοντας τελικά όλα τα στοιχεία αυτών των μετασχηματισμών, ο Καστέλς συμπεραίνει ότι ο χώρος των ροών αποτελεί μία νέα οργανωτική πρακτική, όπου η πληροφορία τίθεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος αντικαθιστώντας τον φυσικό τόπο. Μία πρακτική η οποία ξεκινά από ηλεκτρονικές διαδικασίες -πληρωμές, αναζητήσεις και εξ αποστάσεως διαπραγματεύσεις- δημιουργεί ύστερα τοπικούς κόμβους που εξυπηρετούν τη ροή κι αποκτούν λειτουργική ή συμβολική αξία²⁰¹ εκ της συμμετοχής στους στο δίκτυο και κατασκευάζει εν τέλει ελίτ εκφεύγουσες από

¹⁹⁸ Βαΐου, Ντίνα, *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης*, ό.π.

¹⁹⁹ Boustan, Leah Platt, «Black Migration, White Flight: The Effect of Black Migration on Northern Cities and Labor Markets», *The Journal of Economic History*, 2007, τόμος 67, τεύχος 2, σελ. 484-88, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/4501161>

²⁰⁰ World Population Review, «Largest Cities by Population 2024», 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://worldpopulationreview.com/cities>

²⁰¹ Castells, Manuel, «Toward a Sociology of the Network Society», ό.π.

την παραδοσιακή διασύνδεση ατόμου και τόπου, αποκτώντας παράλληλα μία κοινή κουλτούρα έκφρασης της διαφυγής αυτής (RNS, 440-453).

Ως κύριο κι επίκαιρο παράδειγμα του φαινομένου, θα χρησιμοποιήσω την πρακτική βραχυχρόνιων μισθώσεων. Αρχικά, η εύρεση ενός τέτοιου χώρου περιλαμβάνει πλήθος ενεργειών που μπορούν να διεξαχθούν μόνο μέσω του διαδικτύου, από τη συνεννόηση με τον ιδιοκτήτη μέχρι την ηλεκτρονική πληρωμή. Σε δεύτερο χρόνο, τα ίδια τα οικήματα που χρησιμοποιούνται αποκτούν (ή έστω πολλαπλασιάζουν) τη λειτουργική αξία τους από τον ρόλο τους στο δίκτυο, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι πολλά εξ αυτών ανακαινίζονται αποκλειστικά για να εγγραφούν στις σχετικές πλατφόρμες· από την εμπειρία περιδιάβασης στο κέντρο της Αθήνας μάλιστα, οι ανακαινίσεις αυτές είναι συχνά εξωτερικά (και εσωτερικά) ομοιόμορφες, καθιστώντας πρόδηλη τη χρήση του οικήματος και πληρώνοντας το κριτήριο της τυποποίησης ως συμβολικής αξίας. Τέλος, η συμβολική αξία μετατρέπεται και σε κουλτούρα ατοπικότητας,²⁰² καθώς η ελίτ που χρησιμοποιεί τα καταλύματα, ευκατάστατοι τουρίστες και ψηφιακοί νομάδες, θύματα και συνένοχοι της ατέρμονης διαφυγής, είναι συνδεδεμένοι στο δίκτυο, αλλά αποσυνδεδεμένοι από τις συχνά δυσμενείς συνέπειες της πρακτικής τους για τους μόνιμους κατοίκους και τον χώρο των τόπων.²⁰³ Σε μία εξίσου ενδιαφέρουσα περίπτωση, τα γιγαντιαία κέντρα δεδομένων που βρίσκονται διεσπαρμένα σε όλον τον κόσμο είναι οι κυριολεκτικοί κόμβοι των διαδικτυακών εργασιών και λειτουργούν απόλυτα αποκομμένα από το τοπικό τους περιβάλλον, όπως αποδεικνύει και η συνήθως ομοιόμορφη αισθητική τους.

Πέραν αυτών, σε μία αποστροφή του λόγου, και ο ίδιος ο Καστέλς περιγράφει αναλυτικά χώρους και αντικείμενα που τυποποιούνται σε κάθε τόπο φτιαγμένο για τις εξουσιάζουσες ελίτ, όπως το *pale chamois* χρώμα των τοίχων και τα κοινά μενού των καταστημάτων εστίασης, οι ίδιες ενδυματολογικές επιλογές και τα *lounge* των αεροδρομίων, τόποι, γεύσεις και όψεις που καθίστανται ομοιόμορφοι αγωγοί των ροών δεδομένων και ανθρώπων (RNS, 447). Σε αυτό το σημείο θυμίζει περισσότερο τον Φιλιππόπουλο – Μιχαλόπουλο, καθώς η ενοποίηση διά των αισθήσεων είναι μία πασιφανής ατμοσφαιρική τακτική, που κατασκευάζει ένα διαρκές εύληπτο *εδώ* με τις συνεχείς και τυποποιημένες επιρροές της. Το δίκτυο και η ατμόσφαιρα καθίστανται έννοιες σχεδόν ταυτόσημες, αφού οι ροές γίνονται επιρροές, χαλιναγωγούν τις αισθήσεις, χειραγωγούν τα σύμβολα και συνθέτουν τον εγκλεισμό. Τα αεροδρόμια, τα σπίτια, η νυχτερινή ζωή, τα καφέ και οι κινηματογράφοι, τα πολυκαταστήματα και οι πλατείες, επιδιώκουν να εισέλθουν στο δίκτυο, να καταστούν ατμοσφαιρικά υλικά του, γίνονται όλα το ίδιο για να εξυπηρετήσουν ανάγκες ανθρώπων που έχουν την ατμοσφαιρική επιθυμία να αισθάνονται παντού το ίδιο. Και αυτό το μόνιμο *εδώ*, κατ' αναλογία με τον άχρονο χρόνο ως συνεχές *τώρα*, το ονομάζω άχωρο χώρο, ένα τελικό αποτέλεσμα του χώρου των ροών, που παρασέρνει στο όνομα της ατμοσφαιρικής ομοιομορφίας την ίδια της έννοια της τοπικότητας.

²⁰² Chayka, Kyle, «Welcome to airspace», *The Verge*, 2016, προσπελάσιμο εδώ:

<https://www.theverge.com/2016/8/3/12325104/airbnb-aesthetic-global-minimalism-startup-gentrification>

²⁰³ Guardian stuff, «Barcelona to ban apartment rentals to tourists in bid to cut housing costs», *The Guardian*, 2024, προσπελάσιμο εδώ:

<https://www.theguardian.com/world/article/2024/jun/22/barcelona-to-ban-apartment-rentals-to-tourists-in-bid-to-cut-housing-costs>

ν. Δίκτυο και εξουσία

Μετά τον χώρο, οφείλουμε να εξετάσουμε την ιδέα της εξουσίας στα κείμενα του Καστέλς, κυρίως ως προς τον τρόπο με τον οποίο αυτή ασκείται σε ένα χώρο που κινείται πλέον στη λογική του δικτύου. Για τον Καταλανό κοινωνιολόγο, η εξουσία αυτής της δικτυακής εποχής ερείδεται σε δύο βασικές αρχές. Ορίζοντας την ισχύ ως ικανότητα ενός δρώντος να επηρεάζει με τρόπο μη συμμετρικό τις ενέργειες άλλων δρώντων, προς όφελος των δικών του συμφερόντων και αξιών,²⁰⁴ ο συγγραφέας κρίνει, όπως έχει αναφερθεί και σε άλλο σημείο του παρόντος, ότι η σωματική επιβολή αυτής δεν κρίνεται αρκετή. Η κυριαρχία επί του νου, που καθιστά το υποκείμενο πειθήνιο όργανο και μειώνει το κόστος επιτήρησης, καθίσταται επίδικο ζήτημα, καθώς αποτελεί τον στόχο πάσης φύσεως ισχύος, στην προσπάθειά της να διατηρήσει την εξέχουσα θέση της.²⁰⁵ Είναι, θα λέγαμε, η εμμονή της, αφού το οποιοδήποτε καθεστώς δρα ως συσσωμάτωση επιδιώκοντας την αυτοαναπαραγωγή του, το ίδιο δε πράττουν ατομικά και τα σώματα/προνομιούχα μέλη του. Περνώντας στη δεύτερη αρχή, η ίδια η ύπαρξη ισχύος δημιουργεί αντι-ισχύ, την ικανότητα δηλαδή κοινωνικών παραγόντων να αντιστέκονται και να δοκιμάζουν να αλλάξουν τις θεσμοποιημένες σχέσεις εξουσίας, στην κοινωνικοπολιτική παραλλαγή του τρίτου νόμου του Νεύτωνα την οποία ήδη ανέφερα.²⁰⁶ Η αντι-ισχύς αυτή μπορεί να είναι οργανική και πρόθυμη να επιφέρει πραγματική αλλαγή, γεννώντας ανάλογα αποτελέσματα με τη θραύση και την απόσυρση, αλλά συνδέεται και με την πολύπλοκη σχέση μεταξύ των φορέων ισχύος,²⁰⁷ οι οποίοι είναι πολλαπλοί και διαφέροντες ανά πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας (ΕΨΕ, 30).

Εν συνεχεία, ο Καστέλς εντοπίζει μία τυπολογία κοινών δράσεων για τους φορείς παγκόσμιας εμβέλειας, που διαμορφώνουν δίκτυα με αμέτρητους κόμβους και διαχειρίζονται την διεθνή οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή. Οι μέθοδοι αυτές αντανakλώνται σε τέσσερις διαφορετικές μορφές εξουσίας και θυμίζουν σε αρκετά σημεία τις μεθοδεύσεις της ατμόσφαιρας, καθώς αυτή αναδύεται και κυριαρχεί.

Ο πρώτος τύπος εξουσίας είναι η εξουσία δικτύωσης, ο καθορισμός δηλαδή των μελών και των μη μελών ενός οποιουδήποτε δικτύου από τους εντός του δρώντες. Με την ένταξη ή τον αποκλεισμό, οι καθορίζοντες δημιουργούν αξία για το δίκτυό τους, προσφέροντας μεγάλα πλεονεκτήματα στους μετέχοντες και προκαλώντας ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα σε όσους μένουν εκτός του (ΕΨΕ, 22). Χωρικά, αυτό δημιουργεί μία νέα γεωγραφία, με κοινωνική, τεχνολογική και οικονομική ανισότητα μεταξύ των εντός και εκτός δικτύου προσώπων,²⁰⁸ οδηγώντας τον Καστέλς να αναφερθεί σε όσους μένουν εκτός ως «τέταρτο κόσμος».²⁰⁹ Το παράδειγμα εξουσίας δικτύωσης που δίνεται στο κείμενο αφορά τον αποκλεισμό από τις διεθνείς αγορές μη κερδοφόρων τίτλων ομολόγων, όπως εκείνων χωρών που

²⁰⁴ Fuchs, Christian, «Some Reflections on Manuel Castells' Book "Communication Power"», *tripleC*, 2009, τόμος 7, τεύχος 1, προσπελάσιμο εδώ:

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/136/502&ved=2ahUKEwjWifv7--mGAxXwBdsEHZp0BroQFnoECBUQAQ&usq=AOvVaw0CAgcfm3hervOBRzZzG5bq>

²⁰⁵ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

²⁰⁶ Για κάθε δράση υπάρχει μία ίση αντίδραση.

²⁰⁷ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

²⁰⁸ Smith, Roger, «Castells, Power and Social Work», *The British Journal of Social Work*, 2013, τόμος 43, τεύχος 8, σελ. 1545–61, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/23723065>

²⁰⁹ Harding, Robert, «Manuel Castells's Technocultural Epoch in 'The Information Age.'», *Science Fiction Studies*, 2006, τόμος 33, τεύχος 1, σελ. 18-29, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/4241406>

βρίσκονται υπό πτώχευση (ΕΨΕ, 23), Αντίστοιχα, άλλο παράδειγμα θα μπορούσε να αποτελεί ο αποκλεισμός λόγω του πολέμου των ρωσικών ομάδων από τις διεθνείς ποδοσφαιρικές διοργανώσεις, ο οποίος συνετέλεσε στην απαξίωση τους. Επιστρέφοντας στη σύγκριση των βασικών θεωριών, θα έλεγα ότι η διαδικασία της ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού θυμίζει το πρώτο χαρακτηριστικό της ατμόσφαιρας, που διακρίνει μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού, εγκολλώνοντας και απορρίπτοντας (SJ, 141).

Αφού λοιπόν πραγματοποιηθεί η διάκριση αυτή, η δεύτερη μορφή εξουσίας που συναντάται είναι η εξουσία δικτύου. Εκκινώντας από το σύνηθες στη βιβλιογραφία αξίωμα ότι η παγκοσμιοποίηση (και άρα κάθε παγκόσμια εξουσία) συμπεριφέρεται ως δίκτυο, καθώς επιτρέπει τη ροή πάσης φύσεως «δεδομένων», όπως αγαθών, υπηρεσιών, ιδεολογιών και προσώπων,²¹⁰ καθίσταται φυσικό ότι το δίκτυο αυτό χρειάζεται κάποια πρωτόκολλα λειτουργίας. Τα πρωτόκολλα αυτά φέρουν ενσωματωμένες αξίες και αρχές, δια των οποίων ρυθμίζεται η συμπεριφορά των δρώντων από τη στιγμή που αυτοί θα γίνουν δεκτοί (ΕΨΕ, 23-24), αποτελούν τους «όρους και προϋποθέσεις» που αποδέχεται κανείς για να αποτελέσει τμήμα του οποιουδήποτε δικτύου. Επεκτείνοντας τη βιβλιογραφική υποστήριξη του σχήματος, ο Καστέλς πλησιάζει εδώ τη θεωρία του Λέσιγκ, κατά τον οποίο ο κώδικας είναι ο νόμος, καθώς καθορίζει τις δυνατότητες του χρήστη σε ένα υπολογιστικό περιβάλλον,²¹¹ δείχνοντάς του a priori το εύρος των επιτρεπτών ενεργειών. Έτσι, συνεχίζοντας τα προηγούμενα παραδείγματα, η παγκόσμια οικονομία λειτουργεί βάσει του δεκαλόγου της «συναίνεσης της Ουάσιγκτον» (ΕΨΕ, 24), ο οποίος περιλαμβάνει μέτρα με στόχο τη μείωση του ελλείμματος, τη φιλελευθεροποίηση του οικονομικού τομέα, την ιδιωτικοποίηση κρατικών επιχειρήσεων και την προάσπιση του ελεύθερου ανταγωνισμού.²¹² Αντίστοιχα, στον αθλητισμό η εξουσία δικτύου ενυπάρχει στους κανόνες του παιχνιδιού, που θεσπίζουν τις βασικές αρχές του.

Η τρίτη μορφή εξουσίας αποτελεί μία βασική διαφοροποίηση μεταξύ των θεωριών. Σε αντίθεση με τον αόρατο εξουσιάζοντα του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου, η μορφή αυτή ισχύος που ονομάζεται δικτυωμένη εξουσία έρχεται να απαντήσει ποιος ή τι είναι ο κάτοχος της δύναμης, ποιος ή τι λαμβάνει τις αποφάσεις για τη φύση και το περιεχόμενο των κανόνων λειτουργίας της προηγούμενης παραγράφου. Η απάντηση βέβαια είναι περίπλοκη, καθώς η εξουσία σε κάθε δίκτυο πηγάζει από διαφορετικές, αλλά πάντοτε παραπάνω της μίας, οντότητες, με διαφορετικές ιδέες και επιδιώξεις (ΕΨΕ, 25). Έτσι, η «συναίνεση της Ουάσιγκτον» προέκυψε από οικονομολόγους των θεσμών της αμερικανικής πρωτεύουσας, μεταξύ των οποίων του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Υπουργείου Οικονομικών των ΗΠΑ και οι κανόνες του ποδοσφαίρου καθορίζονται από το Διεθνές Συμβούλιο Ομοσπονδιών Ποδοσφαίρου (IFAB), που περιλαμβάνει την Παγκόσμια Ομοσπονδία και τις εθνικές ομοσπονδίες των κρατών της Μεγάλης Βρετανίας. Κι ακόμη, η σχέση αυτή των παραγόντων και των πηγών εξουσίας έχει έναν συνεχώς μεταλλασσόμενο χαρακτήρα, αφού, σε έναν κόσμο όπου κυριαρχεί η αβεβαιότητα του άχρονου χρόνου, η ισχύς τους είναι υπό μόνιμη διαπραγμάτευση,

²¹⁰ Kellner, Douglas, «Theorizing Globalization», *Sociological Theory*, 2002, τόμος 20, τεύχος 3, σελ. 285-305, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/3108613>

²¹¹ Lessig, Lawrence, «Code is Law», προσπελάσιμο εδώ: https://cartorios.org/wp-content/uploads/2020/11/LESSIG_Lawrence_Code_is_law.pdf

²¹² Irwin, Douglas & Ward, Oliver, «What is the “Washington Consensus?”», *Peterson Institute for International Economics*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.piie.com/blogs/realtime-economic-issues-watch/what-washington-consensus>

κινούμενη σαν την παλίρροια. Ένα απρόσμενο εκλογικό αποτέλεσμα, μία καλή ή κακή οικονομική πρόβλεψη, ένα τυχαίο γεγονός (πανδημία ή πόλεμος) σε οποιονδήποτε κόμβο των παγκόσμιων δικτύων αρκεί για να αλλάξει την ισορροπία, μικραίνοντας ή μεγαλώνοντας τον ρόλο των παραγόντων, ξεχωριστά αλλά και εν συνόλω.

Η τελευταία μορφή των εξουσιών στην τυπολογία του Καστέλς ονομάζεται εξουσία σχηματισμού δικτύων. Σε αυτό το ύστατο στάδιο τα δίκτυα συνδέονται μεταξύ τους, με άλλα συστήματα και με άλλους κοινωνικούς δρώντες, ενώ συγχρόνως, εξ αιτίας της ύπαρξης της αντι-ισχύος, βιώνουν και επιθέσεις από κινήματα που διάκεινται αρνητικά προς αυτά (ΕΨΕ, 26). Η εξωστρέφεια αυτή και η διάδραση των δικτύων με σκοπό τη δημιουργία νέων αποκτά άπειρες μορφές, ανάλογα με την περίσταση. Έτσι, η παγκόσμια οικονομία προσπαθεί να αναγκάσει τα κράτη να ακολουθούν τα προτάγματά της κι έρχεται σε επαφή και σε σύγκρουση μαζί τους, όπως απέδειξε η άμεση παρέμβαση των οικονομικών θεσμών κατά τη διάρκεια της ελληνικής κρίσης. Με τη σειρά τους, ανάλογα πάντοτε με τις συνθήκες, τα κράτη ως δίκτυα επηρεάζουν κι επηρεάζονται από συνδικαλιστικές οργανώσεις, εμπορικές συμφωνίες,²¹³ θρησκευτικούς ταγούς και την κοινωνία των πολιτών εν γένει. Τέλος, στο αθλητικό παράδειγμα που αναλύθηκε, οι ομάδες είναι υποχρεωμένες να φροντίζουν τις σχέσεις τους με μία μεγάλη γκάμα παραγόντων, όπως τους ανταγωνιστικούς συλλόγους, τη διοργανώτρια αρχή, τους μετόχους και τους χορηγούς τους. Συνεχίζοντας δε την αναζήτηση κοινών σημείων μεταξύ των δύο θεωριών, θα έλεγα ότι ο Καστέλς θυμίζει εδώ δύο ατμοσφαιρικά στοιχεία, ήτοι την ενσωμάτωση του *έξω* και την ψευδαισθηση σύνθεσης (SJ, 142-143), καθώς το δίκτυο προσπαθεί να αναπτυχθεί επεκτεινόμενο και να συγκεράσει ανταγωνιζόμενες ή και ευθέως εχθρικές μεταξύ τους τάσεις. Στόχος του στην απόπειρα αυτή είναι να δημιουργήσει μία εικόνα ομαλής και βέβαιης κατάστασης, η οποία εξυπηρετεί τη συνέχιση της αυτοποίησής του και συνεκδοχικά την εμμονιά του.

Η παρουσίαση όμως των τεσσάρων μορφών εξουσίας δεν αρκεί, μιας και χρειάζεται να εξεταστεί και η δικτύωση καθ'εαυτή, ο τρόπος δηλαδή που καθορίζεται η συμμετοχή του δικτυακού υποκειμένου στο σχήμα, όπως και η επιλογή μεταξύ διαφορετικών δικτύων για την ένταξή του (ΕΨΕ, 28). Η ανάλυση μάλιστα τοποθετείται εδώ, καθώς αφορά τους φορείς της ισχύος, οι οποίοι δρουν με δύο συγκεκριμένες μεθόδους. Η πρώτη, η προγραμματική, περιλαμβάνει τη δημιουργία του δικτύου, τις αποφάσεις για την είσοδο και την έξοδο από αυτό και τον προγραμματισμό, αρχικό κι επιγενόμενο, των στόχων του.²¹⁴ Είναι διαφορετική για κάθε δίκτυο, ανάλογα με τις συνθήκες ανάπτυξής του, και συμπίπτει με τις τρεις πρώτες μορφές εξουσίας που αναλύθηκαν ανωτέρω. Πρόκειται δηλαδή για το πρακτικό αντίκρισμα της απόφασης ένταξης ή αποκλεισμού, της θέσπισης κανόνων και της σταθεροποίησης του εκάστοτε δικτύου, καθώς αυτό επιδιώκει να αποκοπεί από το περιβάλλον του και να αποτελέσει μία χωριστή οντότητα (SJ, 142).

Στη δεύτερη και πλέον ενδιαφέρουσα κατηγορία, οι έχοντες την ισχύ δρουν ως διακόπτες, επιτρέποντας ή απαγορεύοντας τη διασύνδεση των δικτύων μεταξύ τους, ασκώντας δηλαδή την εξουσία σχηματισμού δικτύων για να αντιπαρέλθουν τον κατακερματισμένο χαρακτήρα της ισχύος και να βοηθήσουν το δικό τους δίκτυο να

²¹³ Haim, Dotan A., «Alliance Networks and Trade: The Effect of Indirect Political Alliances on Bilateral Trade Flows», *Journal of Peace Research*, 2016, τόμος 53, τεύχος 3, σελ. 472-490, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/43920602>

²¹⁴ Castells, Manuel, «A Sociology of Power: My Intellectual Journey», *Annual Review of Sociology*, 2016, τόμος 42, σελ. 1-19, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/24807718>

επιβιώσει. Κρίσιμη είναι εδώ η έννοια των κόμβων, ως σημείων πιθανής τομής μεταξύ των δικτύων. Σε πρώτο χρόνο, η δημιουργία ή η παρουσία κόμβων οδηγεί τους ισχυρούς δρώντες να ενώνουν τα δίκτυά τους με μόνη προϋπόθεση την ύπαρξη κοινών ή έστω μη αντικρουόμενων επιδιώξεων σε αυτά (ΕΨΕ, 29-31). Τέτοια κοινή επιδίωξη είναι, για παράδειγμα, η ακαδημαϊκή έρευνα, η χρηματοδότηση της οποίας ως ελέγχθη δημιουργεί έναν κόμβο μεταξύ πανεπιστημιακών φορέων και κοινοτήτων, κρατικού προϋπολογισμού, επιχειρήσεων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.²¹⁵ Σε δεύτερο χρόνο, η αποκρυστάλλωση της ένωσης προκύπτει διά της θέσπισης συμβατών στόχων των τεμνόμενων δικτύων, στόχων δηλαδή που εξυπηρετούν τις οικονομικές, πολιτισμικές ή άλλες επιδιώξεις όλων των εμπλεκόμενων πλευρών (ΕΨΕ, 29-31). Συνεχίζοντας το σχήμα, τέτοιοι συμβατοί στόχοι μπορούν να είναι η ονομασία πανεπιστημιακών εγκαταστάσεων προς τιμήν μεγάλων δωρητών, και η ανακατεύθυνση της έρευνας προς τομείς που ενδιαφέρουν άμεσα το κράτος.

Ολοκληρώνοντας, ο Καστέλς εξετάζει την κρατική εξουσία, την οποία οραματίζεται ως υπερ - δρώντα που ελέγχει τα συστήματα των δικτύων και τα μεταπρογραμματίζει. Χάρη στο αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών της, η ισχύς του κράτους αίρεται πάνω από τις υπόλοιπες, αποκτά σχετική αυτονομία και δημιουργεί το επιθυμητό για την ίδια μήνυμα, το οποίο διοχετεύει προς αναπαραγωγή στα υπόλοιπα δίκτυα. Μία τέτοια αντίληψη της κρατικής ισχύος πιστεύω θυμίζει αρκετά και την πρωταρχική φύση της ατμόσφαιρας, καθώς και οι δύο επιδιώκουν, μέσω μηχανισμών λογικής ή αισθητικής αντίστοιχα προπαγάνδας, να πείσουν για την ορθότητα των επιδιώξεών τους και να καταστήσουν το σώμα συμμετοχο στην διαδικασία επιβίωσής τους. Κοινώς, το κράτος θέτει μία ατζέντα (ας πούμε την ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής) και κινητοποιεί τους υπόλοιπους τομείς δράσης ώστε να επιτύχει την υλοποίησή της (με επιδοτήσεις, προγράμματα κατάρτισης και διαφήμιση των πρωτοβουλιών αυτών). Η ικανότητά της αυτή βέβαια δεν αναιρεί την δυνατότητα και ανάγκη της να προσαρμόζεται στα πολύμορφα «θέλω» των συμφερόντων/δικτύων που στηρίζουν την κυβερνώσα πολιτική ομάδα, ούτε την τάση εξισορρόπησης τυχόν αντίθετων κατευθύνσεων των αναγκών αυτών (στο ίδιο παράδειγμα, οι αντίρροπες επιδιώξεις γεωργικών συνεταιρισμών, εταιρειών φυτοφαρμάκων, περιβαλλοντικών οργανώσεων και άνεργων νέων) (ΕΨΕ, 31-33).

Επιπλέον, κρίνει ο συγγραφέας, η ύπαρξη πρωτοκόλλων και θεσμών και στο επίπεδο του κράτους διασφαλίζει τον αναλλοίωτο χαρακτήρα της κρατικής εξουσίας και της υπερ - δράσης της, παρά τις ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των εκάστοτε κυβερνώντων (ΕΨΕ, 34), σε άλλον έναν παραλληλισμό με την ατμόσφαιρα που μετασχηματίζει στοιχεία της δίχως να σπάζει. Τα πρωτόκολλα αυτά μεταφράζονται ως νόρμες νομοθέτησης και ερμηνείας²¹⁶ και ως checks and balances,²¹⁷ ενώ οι θεσμοί αναφέρονται κυρίως στην ύπαρξη ενός ανεξάρτητου συστήματος απονομής δικαιοσύνης, ικανού να περιορίσει πιθανή αυθαιρεσία της εκτελεστικής εξουσίας. Συγχρόνως όμως, η παραδοσιακή θεώρηση του κυρίαρχου έθνους – κράτους κρίνεται ανεπαρκής λόγω της αδυναμίας της να περιγράψει το παγκοσμιοποιημένο,

²¹⁵ Sismondo, Sergio, *Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, ό.π.

²¹⁶ Kalleberg, Arthur L., Preston, Larry M., «Normative Political Analysis and the Problem of Justification: The Cognitive Status of Basic Political Norms» *The Journal of Politics*, 1975, τόμος 37, τεύχος 3, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/2129320>

²¹⁷ James, Lisa (κ. ά.), «Checks and balances: what are they, and why do they matter», *The Constitution Unit*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://constitution-unit.com/2023/01/19/checks-and-balances-what-are-they-and-why-do-they-matter/>

δικτυωμένο σημερινό γίνεσθαι,²¹⁸ μέσα στο οποίο τα κράτη αναπτύσσουν σχέσεις δικτύωσης όχι μονάχα μεταξύ τους αλλά και με άλλες νομικές, οικονομικές και πολιτικές οντότητες. Έτσι, ο Καστέλς επινόησε τον όρο κράτος – δίκτυο, για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο τα κράτη μετατρέπονται σε χώρους/κόμβους συνύπαρξης διαφορετικών πόλων εξουσίας, ευρισκόμενα μεταξύ εθνικών και τοπικών κυβερνήσεων, διεθνών και περιφερειακών οργανισμών, διεθνών συμφωνιών και μη κυβερνητικών οργανώσεων.²¹⁹ Σε επίπεδο δικαίου, αυτός ο νέος κρατικός χαρακτήρας καθίσταται εμφανής με την ενσωμάτωση πλήθους ενωσιακών διατάξεων στο εθνικό δίκαιο, όπως διά της διασύνδεσης των εθνικών δικαστηρίων με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και το Δικαστήριο της ΕΕ, δημιουργώντας ένα κολάζ νομικού πλουραλισμού, ανάλογο με τα πλουραλιστικά φαινόμενα που η δικτυακή εξουσία της εποχής της πληροφορίας δημιουργεί σε κάθε τομέα της ζωής μας.

vi. Τα σύγχρονα κινήματα και οι κρίσεις που τα γεννούν

Βάσει όλων αυτών, δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η κοινωνία του δικτύου ανακίνησε τις παραδεδεγμένες αλήθειες της νεωτερικότητας, δημιουργώντας νέες μορφές χώρου και εξουσίας και θολώνοντας τα νερά της συνήθους πορείας της ζωής των ανθρώπων στον δυτικό και όχι μόνο κόσμο. Οι συνέπειες των μεταβολών και η ανταπόκριση στα δίκτυα και στις αλλαγές που αυτά επέφεραν αποτελούν την μεγαλύτερη πρόκληση της εποχής μας, η οποία μέχρι τώρα δεν έχει αντιμετωπιστεί σε ικανοποιητικό βαθμό, καθώς τα προβλήματα του χώρου των ροών είναι παγκόσμια, ενώ η προσπάθεια επίλυσής τους συνεχίζει κατά κύριο λόγο να ανήκει στο έθνος – κράτος. Ο Καστέλς μάλιστα δημιουργεί μία τυπολογία κρίσεων, διακρίνοντας τέσσερα διαφορετικά είδη, η ανάλυση των οποίων θα οδηγήσει τελικά στο συμπέρασμα και θα υπογραμμίσει τον προτεινόμενο τρόπο αντίδρασης.

Η πρώτη και μάλλον πλέον εύκολη να εξηγηθεί είναι η κρίση ισότητας, καθώς η αναρχοκαπιταλιστική φύση της παγκοσμιοποίησης εντείνει τις διαφορές μεταξύ των κρατών ή των πληθυσμών που βρίσκονται εκτός του δικτύου και εκείνων που βρίσκονται εκτός του, ενώ οι επισφαλείς δημοσιονομικές συνθήκες απομυζούν την οικονομική δυνατότητα (ή και τη θέληση) του κράτους να παρέμβει με παροχές προς τους αδύναμους ώστε να αμβλύνει το πρόβλημα. Το σημείο αυτό έχει ήδη αναλυθεί σε κάποιο βαθμό, καθώς στο σχετικό με την εξουσία κεφάλαιο ανέφερα ότι η εξουσία δικτύωσης, η απόφαση δηλαδή της ένταξης ή μη ένταξης, έχει ολοένα και δυσμενέστερες συνέπειες για όσους συνεχίζουν να βρίσκονται εκτός του δικτύου (ΕΨΕ, 22). Αντίστοιχα, η συζήτηση για τις μεγαπόλεις ως κόμβους περιλαμβάνει και την παραδοχή πως τέτοιοι τόποι λειτουργούν και ως αποθετήριο όλων εκείνων των ατόμων που αγωνίζονται για ζωή και ορατότητα στις παρυφές της δικτυακής δομής: η παγκόσμια σύνδεση συνυπάρχει με την τοπική, φυσική και κοινωνική αποσύνδεση (RNS, 435-436). Η περίπτωση της Πόλης του Μεξικό αποτελεί κοινό τόπο στη βιβλιογραφία της ανισότητας, καθώς οι φτωχοί πληθυσμοί της δεν σχετίζονται με ούτε επωφελούνται από τη δικτυακή λειτουργία, συγκρούονται με τον νόμο που προσπαθεί να εκδιώξει τις οικονομικές δραστηριότητές τους από το κέντρο της πόλης

²¹⁸ Robinson, William I., «Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology, and the Challenge of Transnational Studies», *Sociological Forum*, 1998, τόμος 13, τεύχος 4, σελ. 561-594, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/684864>

²¹⁹ Castells, Manuel, «A Sociology of Power: My Intellectual Journey», ό.π.

και υφίστανται οικιστική επισφάλεια όταν δεν χρησιμεύουν στην πολιτική ελίτ για εκλογικούς σκοπούς (RNS, 411, L&C 153-171, ESL 167-189, C&G, 194-195).

Η δεύτερη κρίση είναι μία κρίση αποδοτικότητας, καθώς προβλήματα που υπερβαίνουν το επίπεδο του έθνους – κράτους καθίστανται δυσεπίλυτα, απαιτώντας την πρακτικά δύσκολη συνεργασία πλήθους κρατικών και μη φορέων για την επίλυσή τους.²²⁰ Η ευελιξία, το μεγαλύτερο πλεονέκτημα των δικτυακών δομών, μεταστρέφεται εδώ σε μειονέκτημα για τα κράτη, που αδυνατούν να βρουν τρόπο να ρυθμίσουν τη δράση τους. Για παράδειγμα, οι ισχυρότερες χώρες παρουσιάζουν μακρόπνοα πλάνα δεκαετιών για την αντιστροφή της κλιματικής κρίσης, ενώ νησιωτικά κράτη του Ειρηνικού είναι έτοιμα να βρεθούν κάτω από τη στάθμη της θάλασσας.²²¹ Και τέλος, περισσότερο κοντά στην παρούσα ανάλυση, η απροθυμία ή αδυναμία των κρατών να καταρτίσουν μία κοινή φορολογική, επιχειρηματική και χρηματοπιστωτική πολιτική συμβάλλει στην απορρύθμιση ως αυτορρύθμιση, κρατώντας τα εθνικά ταμεία άδεια, ανήμπορα να αντιδράσουν στις ανισότητες που το δίκτυο προκαλεί.

Η επόμενη μορφή έχει επίσης αναλυθεί μερικώς, όταν μιλήσαμε για την αποχή των ατόμων από τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς. Σοβαρότερα από την απλή μη συμμετοχή στην δημοκρατική ζωή, η συνθήκη αυτή υποκρύπτει μία πλήρη κρίση πολιτικής νομιμοποίησης, που προκαλείται από την αβεβαιότητα της δικτυακής εποχής και τη συνεπακόλουθη αδυναμία των κρατών να σταθεροποιήσουν τις πολιτικές τους και να βελτιώσουν πραγματικά τη ζωή των πολιτών τους. Τα κράτη και οι συχνά βραδυκίνητοι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί τους γίνονται κολυμβητές που κινούνται σχεδόν ανεξέλεγκτα στο ποτάμι του δικτύου, καθιστώντας τους πολιτικούς σωσίβια αντί για καπετάνιους, τάση που οδηγεί στη δημιουργία ρήγματος εμπιστοσύνης μεταξύ αντιπροσώπων και αντιπροσωπευομένων.²²² Δευτερευόντως, η κρίση εντείνεται από την ύπαρξη ενός τηλεοπτικού και διαδικτυακού τοπίου που υποκαθιστά την πολιτική αρένα αποφασίζοντας για τον διαμοιρασμό της ισχύος και μετατρέπει τη δημοκρατία σε θέαμα, κατασκευάζοντας εικόνες υποψηφίων και αναζητώντας σκάνδαλα. Βλέποντας το πολίτευμα να μετατρέπεται σε μιντιακό θέαμα που αδυνατεί να παραγάγει έργο, ολόένα και μεγαλύτερο ποσοστό ψηφοφόρων δυσφορεί και απορρίπτει το πολιτικό σύστημα εν γένει.²²³ Έτσι, για παράδειγμα, πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι κανένας πολιτικός θεσμός στην Ελλάδα δεν απολαύει της εμπιστοσύνης της πλειοψηφίας των εκλογέων.²²⁴

Ο Καστέλς διαπιστώνει επιπρόσθετα την αύξηση της έντασης του φαινομένου τα τελευταία περίπου δεκαπέντε έτη. Η διάσωση των τραπεζών με δημόσιο χρήμα το 2008 και η μεταναστευτική κρίση που προκαλούν οι διαρκείς πόλεμοι πίεσαν τα κράτη, οδηγώντας τεράστιες μάζες ψηφοφόρων προς ακροδεξιές επιλογές που στρέφονται όχι κατά του ενός ή του άλλου αντιπάλου, αλλά του συστήματος εν γένει. Επιλογές που, παρά τις επιμέρους διαφορές, συμφωνούν στην έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι σε κάθε θεσμό, βασίζονται στην ξеноφοβία, τον αντιφεμινισμό και την

²²⁰ Castells, Manuel, «A Sociology of Power: My Intellectual Journey», ό.π.

²²¹ Deutsche Welle, «Sinking Islands - Kiribati and Climate Change», 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.dw.com/en/sinking-islands-kiribati-and-climate-change/a-67454358>

²²² Castells, Manuel, «The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance», ό.π.

²²³ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

²²⁴ Public Issue, «Εμπιστοσύνη στους Θεσμούς», 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.publicissue.gr/institutions-2024/>

αντίθεση στην παγκοσμιοποίηση και βρίσκουν υποστήριξη μεταξύ ανδρών,²²⁵ εργατών και αγροτών. Πρόκειται για μία συσπείρωση αρκετών εξ όσων έμειναν πίσω, μη κατορθώνοντας να καταστούν πολίτες του κόσμου και κόμβοι του δικτύου,²²⁶ ενώ η διχαστική δράση των ηγετών τους (και των ελίτ που συχνά τους στηρίζουν) οδηγεί στην περαιτέρω κοινωνική κατάτμηση και αποδιοργάνωση (RNS, 446).

Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι το σχετικό βιβλίο του συγγραφέα ονομάζεται «Θραύση», αν και σαφώς ακολουθεί αντίθετη πορεία από την ιδέα του Έλληνα θεωρητικού. Στον Καστέλς, η ρήξη δεν αποκτά θετική χροιά, σηματοδοτώντας σπάσιμο της ατμόσφαιρας, μα κρίνεται αρνητικά, ως χάραξη πορείας αντίθετης με τους θεσμούς του κράτους δικαίου, το οποίο κινδυνεύει με αντικατάσταση από καταπιεστικά καθεστώτα. Αντίθετα, ο Φιλίππουλος – Μιχαλόπουλος, ακολουθώντας τη γενικότερη τάση των κριτικών νομικών σπουδών,²²⁷ καυτηριάζει τις φιλελεύθερες δημοκρατίες, που προωθούν μία χλιαρή προσέγγιση μίας κοινωνικής δικαιοσύνης άνευ χωρικών στοιχείων (SJ, 176) και έτσι θα χαρακτήριζε πιθανότατα το φαινόμενο που περιγράφει ο Καστέλς ως ατμοσφαιρική μετατροπή, μία έτι αυταρχικότερη ατμόσφαιρα που αντικαθιστά το ούτως ή άλλως ανεπαρκές σημερινό πλαίσιο. Ανεξαρτήτως της επιλεγείσας εκδοχής, η ακραία αυτή στροφή πληροί πράγματι και τα τέσσερα ατμοσφαιρικά κριτήρια (SJ, 141-144): διακρίνει μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού, τοποθετώντας το όριο στα σύνορα του συντηρητικού έθνους – κράτους, περιλαμβάνει με στρατηγικό τρόπο κομμάτια του εξωτερικού στο εσωτερικό, έχοντας για παράδειγμα γυναίκες επικεφαλής παρά την πατριαρχική ρητορική (PI, 91),²²⁸ κατασκευάζει μία μαγική εικόνα εθνικής υπερηφάνειας διανθισμένης με εύρυθμη κρατική λειτουργία και αποκρύπτει την τεχνητή φύση της, ξανά βασιζόμενη στον εκάστοτε εθνικό μύθο.

Κάτι τέτοιο βέβαια δεν συνεπάγεται έλλειψη ευθυνών για την έως τώρα εξουσία, που παράγει άλλωστε η ίδια σε πρώτη φάση το δημοκρατικό έλλειμμα. Ο Καστέλς χρησιμοποιεί εδώ το παράδειγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία σταμάτησε το ουσιώδες άνοιγμα στους πολίτες της μετά τις ήττες της σε δημοψηφίσματα για την θέσπιση συντάγματος.²²⁹ Σε εθνικό επίπεδο, οι ελίτ παράγουν τεχνοκρατικές κυβερνήσεις που ενισχύουν την κρίση νομιμοποίησης, ή, στο ιδιαίτερο παράδειγμα της Γαλλίας, έναν διάττοντα αστέρα που εξαφάνισε τα παραδοσιακά κόμματα και κυβερνά άνευ κοινωνικού ερείσματος, εκμεταλλεόμενος απλώς την ακραία ρητορική της αντιπάλου του. Πλήρως απαισιόδοξα, ο Καταλανός κοινωνιολόγος καταλήγει ότι τα ανελεύθερα καθεστώτα, με βασικότερο παράδειγμα την Κίνα, κρίνονται αποδοτικότερα, καθ' ότι το κράτος κυριαρχεί έναντι της πολιτικής²³⁰ και αποκτά παραπάνω εφόδια αντιμετώπισης των πολλαπλών κρίσεων.

Η τελευταία μορφή κρίσης, γεμάτη δυνατότητες θραύσης και απόσυρσης αλλά και τον κίνδυνο άλλης μίας ατμοσφαιρικής μετατροπής, είναι η κρίση

²²⁵ Στις ΗΠΑ, όπου η φυλετική δικαιοσύνη παραμένει στα σπάργανα, πρόκειται για λευκούς άνδρες, αν και προσφάτως η τάση παρατηρείται σε μικρό αλλά υπαρκτό βαθμό και στις λοιπές πληθυσμιακές ομάδες.

²²⁶ Castells, Manuel, «Manuel Castells: The Crisis of Liberal Democracy», *Berggruen Institute*, 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=CVQ7-dBiHVk>

²²⁷ Blalock, Corinne, «Neoliberalism and the crisis of legal theory», *Law and Contemporary Problems*, 2014, τόμος 77, τεύχος 4, σελ. 71–103, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/24244648>

²²⁸ Dombrowski, Viola, «Far-right feminists? The exploitation of women's rights and what's behind it», *FEPS*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://fepe-europe.eu/far-right-feminists-the-exploitation-of-womens-rights-and-whats-behind-it/>

²²⁹ Castells, Manuel, «Manuel Castells: The Crisis of Liberal Democracy», ό.π.

²³⁰ Castells, Manuel, «“The Network Society in the Age of Pandemics”», ό.π.

ταυτότητας. Πριν την εποχή της πληροφορίας, το αίσθημα του εθνικού και χωρικού ανήκειν αποτελούσε μία πραγματικότητα στα πλαίσια του κράτους ή παλαιότερα της αυτοκρατορίας και καθίστατο παράγοντας αντίστασης απέναντι σε εξουσίες εχθρικές ή έστω διάφορες ως προς αυτό (PI, xvii & 44 & 47), γεννώντας πολλάκις εθνικιστικές τάσεις, συνηθέστερα πολιτισμικές και όχι πολιτικές (PI, 33). Η κοινή ταυτότητα, θα λέγαμε, ως ανήκειν σε ένα συγκεκριμένο έθνος και τόπο, πρωταγωνιστούσε στη χάραξη του παρόντος και τον σχεδιασμό του μέλλοντος, κατασκευάζοντας στεγανά που εμφανίζονταν σε κάθε τομέα της ζωής. Επρόκειτο συνεπώς για μία άνωθεν απόδοση ταυτότητας, στα πλαίσια μίας κοινωνικής επιταγής και δευτερευόντως μίας κρατικής βούλησης (PI, 8).

Η μείωση της έντασης της κοινωνικής επιταγής στην εποχή της πληροφορίας, καθώς το κοινωνικό σύνολο αναγκάζεται να δρα παράλληλα με το προσωπικό δίκτυο του καθενός εξ ημών, μαζί με την προφανή αποδυνάμωση της κρατικής βούλησης, αφού το κράτος δίνει βάρος στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που βιώνει, μετέτρεψαν το φαινόμενο της απόκτησης ταυτότητας σε μία διελκυστίνδα μεταξύ του ατομισμού και των κοινωνικών παραγόντων. Το πρόσωπο παύει να είναι πολίτης και αποκτά μία ταυτότητα από τα κάτω, ριζωμένη στην αντίσταση ή στη διαφορά. Η αντίσταση νοείται εδώ ως δημιουργία μίας κοινότητας/φυλής, της οποίας συγκολλητική ουσία αποτελεί η αντίθεσή της σε κάποιο κοινωνικό, πολιτικό ή οικονομικό φαινόμενο. Η διαφορά αποτελεί το άκρως αντίθετο, με την προβολή ενός στοιχείου της φυλής ως δικαιολογητικό λόγο της ύπαρξής της (PI, 7-8). Ο ρηξικέλευθος χαρακτήρας της σχετικής ανάλυσης του Καστέλς προκύπτει από την εξέταση όλων των ειδών συλλογικών δράσεων, εκείνων που πιστεύουν στην πρόοδο και την αλλαγή κι εκείνων που αναζητούν την ενίσχυση του status quo ante, αυτών που δρουν στα πλαίσια του νόμου και αυτών που επιχειρούν στην παρανομία, καθώς όλες τους δρουν στον χώρο και στρέφονται τελικά κατά της εξουσίας του δικτυακού καπιταλισμού, δίνοντας έμφαση άλλες στην παγκόσμια και πληροφορική όψη του και άλλες στο ίδιο το σύστημα παραγωγής.²³¹ Έτσι, ο αγώνας κατά της εργασιακής εκμετάλλευσης ταξινομείται και ίσως φέρει κάποιες απροσδόκητες ομοιότητες με τον ακτιβισμό κατά των αμβλώσεων και των ΛΟΑΤΚΙ δικαιωμάτων, όντας απόπειρες αντίστασης στο δίκτυο, ενώ η έμφαση στη διαφορά μπορεί να περιλαμβάνει φεμινιστικές επιδιώξεις, περιβαλλοντικό ακτιβισμό ή θεοκρατική τρομοκρατία. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει φυσικά εξίσωσή τους στον νου του συγγραφέα, όμως δίνει την ευκαιρία για την αναζήτηση των επιμέρους στοιχείων αυτών των ταυτοτήτων, που μετατρέπονται συχνά και σε δικαιοπαραγωγικές πρωτοβουλίες, αμβλύνοντας ή οξύνοντας αδικίες, προωθώντας ή συντρίβοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα, επιδιώκοντας πάντοτε να ενώσουν ξανά την εξουσία με τον χώρο της, κόντρα στην άχωρη τάση των ροών, αλλά και να μετασχηματίσουν αυτή την ένωση σε νόμο.

Επηρεασμένος από την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους και τον συνεπακόλουθο πόλεμο στο Ιράκ, ο Καστέλς εκκινεί την ανάλυση των κινημάτων από τη δημιουργία της Αλ Κάιντα και εξετάζει τις προσωπικές ιστορίες του ιδρυτή της και κρίσιμων στελεχών της. Η έμφαση δίνεται σε στοιχεία ταυτότητας, όπως το γεγονός ότι ο ένας εκ των πιλότων της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, Μοχάμεντ Άττα, είχε σπουδάσει αρχιτεκτονική και αστικό σχεδιασμό, με μία διπλωματική εργασία στην οποία εξέφραζε την αντίθεσή του με τα ψηλά κτήρια, καθώς κατέστρεφαν την ιδιωτικότητα των χαμηλότερων οικημάτων του αραβικού κόσμου (PI, 123).²³² Όχι

²³¹ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

²³² Lappin, Elena, «Atta in Hamburg», *Prospect*, 2002, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.prospectmagazine.co.uk/essays/59574/atta-in-hamburg>

τυχαία, και ο ίδιος ο Μπιν Λάντεν, προερχόμενος από βαθύπλουτη οικογένεια κατασκευαστών, είχε εκτεταμένες σπουδές με έμφαση στην κατεδάφιση κτηρίων, ο δε πλούτος και οι διασυνδέσεις του αναδεικνύουν ταυτόχρονα την έμφαση τέτοιων πρωτοβουλιών στην προσέλκυση ευκατάστατων νέων, αλλά και των ρόλο των γνωριμιών και των φυλών, που μετατράπηκαν σε κόμβους ενός τρομοκρατικού δικτύου (PI, 111, 122, 125, 137-138). Περισσότερο αφηρημένα, ο συγγραφέας αντικρίζει την Αλ Κάιντα ως ένα αμιγώς ταυτοτικό κίνημα προώθησης μίας εκδοχής της ισλαμικής πίστης, με μόνο εδαφικό της αίτημα την διαχείριση των ιερών χώρων του Ισλάμ, δίνοντας λοιπόν στην εξουσία της μία περιορισμένη χωρική διάσταση (PI, 110, 112-114).

Μπορεί η μερική επιτυχία της εισβολής και η δολοφονία του Μπιν Λάντεν να άλλαξαν κάποια από τα επιμέρους συμπεράσματα στα είκοσι και πλέον χρόνια που μεσολάβησαν· για παράδειγμα, το Ισλαμικό Κράτος του Ιράκ και της Συρίας (το οποίο γεννήθηκε από μετέχοντες στο ιρακινό παράρτημα της Αλ Κάιντα) είχε ανοικτά εδαφικές επιδιώξεις, όπως μαρτυρά το όνομά και η δράση του.²³³ Η βασική όμως έμφαση στην θρησκευτική ταυτότητα παραμένει κοινή, όπως καθιστά εμφανές ο ρόλος της Σαουδικής Αραβίας, την οποία ο συγγραφέας συνδέει με τη δράση των τρομοκρατών (PI, 115 & 132-133),²³⁴ ενός κράτους που προσπαθεί σήμερα να αναδειχθεί σε μοναδικό προστάτη του ισλαμικού κόσμου κι εγγυητή της ασφάλειας των απανταχού μουσουλμάνων, εκμεταλλευόμενο τις προνομιακές οικονομικές του σχέσεις με τη Δύση.²³⁵

Εντελώς διαφορετικά, προς ένα είδος θετικής και πιθανώς απελευθερωτικής συγκρότησης ταυτότητας, ο Καστέλς συνεχίζει αναλύοντας την τυπολογία των περιβαλλοντικών κινήματων της ψηφιακής εποχής, τα απλούστερα και παλαιότερα των οποίων είναι απλές συγκεντρώσεις προστασίας και διαχείρισης του φυσικού περιβάλλοντος, που συνδέονται με τους σχετικούς κρατικούς θεσμούς κι επιδιώκουν μία περιορισμένη προστασία δίχως ριζική μεταβολή συνθηκών. Σε μία εμφανή διασύνδεση χώρου, ταυτότητας και προοπτικών αλλαγής της εξουσιαστικής οπτικής για το περιβάλλον, το δεύτερο είδος ονομάζεται NIMBY, από τα αρχικά της αγγλικής φράσης «όχι στην πίσω αυλή μου» και περιλαμβάνει αντιδράσεις σε επίπεδο πόλης ή γειτονιάς για κυβερνητικά σχέδια, συνήθως τοπικού χαρακτήρα, τα οποία αναμένεται να έχουν επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής των κατοίκων, όπως απορρίμματα, εργοστάσια και πυρηνικά απόβλητα.²³⁶ Τρίτες και πλέον ρηξικέλευθες έρχονται οι οικολογικές αντικουλτούρες, με σκληρούς ιδεολογικούς πυρήνες, όπως τον αντισπισισμό, κατά τον οποίο ο άνθρωπος έχει υποδουλώσει τα ζώα (και τον πλανήτη εν γένει) και τον οικοφεμινισμό, που θεωρεί τη φύση θύμα πατριαρχικής

²³³ Wilson Center, «Timeline: the Rise, Spread, and Fall of the Islamic State», 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.wilsoncenter.org/article/timeline-the-rise-spread-and-fall-the-islamic-state>

²³⁴ Choksy, Carol E. B., Choksy, Jamsheed K., «The Saudi Connection: Wahhabism and Global Jihad», *World Affairs*, 2015, τόμος 178, τεύχος 1, σελ. 23–34, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/43555279>

²³⁵ Υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις επί του θέματος, όπως μεταξύ Pandith, Farah, «Extremism is Riyadh's top export», *Foreign Policy*, 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://foreignpolicy.com/2019/03/24/farah-pandith-saudi-how-we-win-book/> και Alhussein, Eman, «Saudi First: How hyper-nationalism is transforming Saudi Arabia», *ECFR*, 2019, προσπελάσιμο εδώ: https://ecfr.eu/publication/saudi_first_how_hyper_nationalism_is_transforming_saudi_arabia/. Δεν θεωρώ τις δύο γνώμες αμοιβαίως αποκλειόμενες και παραπέμπω και στην ατμοσφαιρική δράση του Βασιλείου.

²³⁶ Kraft, Michael E., και Clary, Bruce B., «Citizen Participation and the Nimby Syndrome: Public Response to Radioactive Waste Disposal», *The Western Political Quarterly*, 1991, τόμος 44, τεύχος 2, σελ. 299–328, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/448780>

εκμετάλλευσης (PI, 171). Φυσικά, τέτοιες ιδέες καλούν σε ακτιβιστική δράση στα όρια του νόμου ή πέρα από αυτά, γεννώντας ενδιαφέροντα ζητήματα δικαίου, ηθικής και πολιτικής. Κι ακόμη, οι τρεις μορφές δεν λειτουργούν αεροστεγώς, αφού δανείζονται ρητορική, ιδέες και πρακτικές η μία από την άλλη.

Υπέρ της άμεσης αλλά όχι της βίαιης δράσης συνηγορεί και η Greenpeace,²³⁷ η μεγαλύτερη περιβαλλοντική οργάνωση του πλανήτη, την οποία ο συγγραφέας κατατάσσει σε ξεχωριστή κατηγορία αναζήτησης περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, εξ αιτίας των οργανωτικών της ικανοτήτων και των πραγματιστικών προσεγγίσεων που επιλέγει. Η Greenpeace είναι τελικά ένα δικό της δίκτυο, με κόμβους σε όλον τον κόσμο, που προσπαθεί να δημιουργήσει ένα περιβαλλοντικό λόμπι ως διασύνδεση με το δίκτυο της πολιτικής εξουσίας, θυμίζοντας τις επιδιώξεις των κινημάτων της πρώιμης θεωρίας του Καστέλς. Κι ακόμα αμεσότερα, η τελευταία μορφή φιλοπεριβαλλοντικής δράσης είναι τα ίδια τα πράσινα κόμματα, τα οποία αποτέλεσαν στην αρχική μορφή τους αμάλγαμα υπέρ της ειρήνης, της ισότητας των φύλων και του πυρηνικού αφοπλισμού, στόχους που θεωρούσαν παράλληλους με τη σωτηρία της Γης (PI, 171). Σήμερα το σημαντικότερο διαχρονικά πράσινο κόμμα αποτελεί κεντροαριστερό κυβερνητικό εταίρο στην Γερμανία,²³⁸ σε μία απόδειξη της προσέγγισης της εξουσίας με τη δικαιοσύνη και τον χώρο, ενώ αυξανόμενη ισχύ παρουσιάζει και το αντίστοιχο κόμμα της Γαλλίας.

Με ανάλογο τρόπο αντιμετωπίζει ο Καστέλς και τα ζητήματα φύλου. Η πτώση της πατριαρχικής οικογένειας, λόγω της γυναικείας εργασίας/εκπαίδευσης, της αντισύλληψης και της μετατροπής της κοινωνίας σε δίκτυο, γεννά έναν συλλογικό και ατομικό ανδρικό θυμό λόγω απώλειας της πατροπαράδοτης (με πλήρη ετυμολογική επίγνωση του όρου) εξουσίας (PI, 194-195), ο οποίος μεταφράζεται σε κίνημα αντίστασης και υποστήριξης αναχρονιστικών, σεξιστικών και ακροδεξιών ιδεών και κομμάτων.²³⁹ Από την άλλη, για τον φεμινισμό, η εργασία σήμαινε μεν μισθολογική ανισότητα και υποχρέωση ευέλικτου ωραρίου ώστε να φροντίζουν το σπίτι και τα παιδιά,²⁴⁰ τους προσέφερε όμως (λίγα έστω) χρήματα τα οποία συνεπάγοντο αύξηση της διαπραγματευτικής τους ισχύος vis-à-vis με τους συζύγους τους (PI, 225, 228 & 232). Επεκτείνοντας αυτή τη διανοητική πορεία σε επίπεδο συλλογικής δράσης, ο συγγραφέας διατρέχει τις φεμινιστικές γενεές, εντοπίζοντας διαφοροποιήσεις τόσο ως προς το επίκεντρο της ρητορικής τους (παλαιότατα ως προς το δικαίωμα ψήφου, ύστερα σε ζητήματα εργασίας, στη σεξουαλική απελευθέρωση, την ομοφυλοφιλία και σήμερα στην ταυτότητα φύλου), όσο και ως προς τη σχέση τους με άλλα κινήματα (φυλετικά μειονοτικός/εργατικός φεμινισμός) (PI, 240-242).

Κατασκευάζει δε και μία τυπολογία των επιμέρους φεμινιστικών προσπαθειών. Έτσι, η πρώτη μορφή είναι ένας φεμινισμός δικαιωμάτων, καθαρά προσανατολισμένος στη διασύνδεση με την εξουσία, φιλελεύθερη ή σοσιαλιστική. Οι εκτεταμένες ελευθερίες που προβλέπουν ο ΟΗΕ και η ΕΕ καταδεικνύουν νομίζω την

²³⁷ Greenpeace, «Protesting peacefully, to change the world», , προσπελάσιμο εδώ:

<https://www.greenpeace.org/canada/en/about-us/protesting-peacefully-to-change-the-world/>

²³⁸ Deutschland.de, «The Greens: the environmental party», 2024, προσπελάσιμο εδώ:

<https://www.deutschland.de/en/topic/politics/the-greens-parties-in-the-german-bundestag>

²³⁹ Copland, Simon, «Weak Men and the Feminisation of Society: Locating the Ideological Glue between the Manosphere and the Far-Right», σε: Judith, Goetz και Stefanie, Mayer, *Global Perspectives on Anti-Feminism: Far-Right and Religious Attacks on Equality and Diversity*, Εδιμβούργο, εκδόσεις Edinburgh University Press, 2023, pp. 116–36, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/10.3366/jj.7358671.10>

²⁴⁰ Καλλίτσης Φ., Πρέντου Π. και Urbana (Γρηγοριάδου Ε. κ.ά.), *Σχεδιάζοντας για όλες: η οπτική του φύλου στον χώρο της ελληνικής πόλης*, ό.π.

κυριαρχία αυτής της γραμμής, αλλά και τις εγγενείς αδυναμίες του δικαίου να μετασχηματιστεί σε πραγματική δικαιοσύνη, θυμίζοντας ξανά τη συζήτηση για την ατμόσφαιρα. Γεννάται έτσι και η ακριβώς αντίθετη μορφή, ένας φεμινισμός άνευ διακηρύξεων, με έμφαση μονάχα στην πράξη, για τον οποίο ο συγγραφέας εκφράζει αμφιβολίες, ακριβώς λόγω της απροθυμίας του να δικτυωθεί. Εξίσου αντιδραστικά προς αυτή την κυρίαρχη τάση της ισότητας λειτουργεί και ο φεμινισμός της διαφοράς, ο οποίος επιδιώκει να αναπροσαρμόσει το δίκτυο για να εκφράσει τις αντιθέσεις ανδρών και γυναικών, αλλά και των κοινωνικών κατηγοριών των γυναικών μεταξύ τους.²⁴¹ Ακολουθεί ο εκοφεμινισμός, τον οποίο περιγράψαμε ήδη στα περιβαλλοντικά κινήματα, με την γυναίκα ως φύση/χώρο και εμπειρία, ο λεσβιακός φεμινισμός που αδρανοποιεί το ανδρικό βλέμμα,²⁴² διακόπτει το δίκτυο της ετεροκανονικής επιθυμίας και δομεί ομότιμες σεξουαλικές και συντροφικές σχέσεις και τέλος ο ταυτοτικός ή μεγάλος φεμινισμός, που επιδιώκει τη διασύνδεση των κινήματων κάτω από την ίδια την κατηγορία της γυναίκας, συχνά με περιοριστικά για τα επιμέρους κινήματα αποτελέσματα (PI, 254 επ.).

Τέλος, με ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στη σχέση του χώρου με τα κινήματα και το δίκτυο, αναλύεται το παράδειγμα του Σαν Φρανσίσκο και της μετατροπής του στην πλέον φιλική ΛΟΑΤΚΙ πόλη των ΗΠΑ, στο οποίο δεν θα επανέλθω αναλυτικά μιας και αναπτύχθηκε ήδη ως τμήμα του «The City and the Grassroots». Η μόνη προσθήκη αφορά στην ιδέα του κινήματος ως αποφαντασματοποίηση (sic),²⁴³ ήτοι προβολή των στοιχείων εκείνων που μία πατριαρχική και ετεροκανονική εξουσία δεν επιθυμούσε να δεχθεί. Μία κραυγή απελευθέρωσης και εμμένειας, «είμαστε κι εμείς εδώ», ένα εδώ χωρικό και δικτυακό, που απλώθηκε σε γκέι μπαρ, στη συνοικία Κάστρο, σε ολόκληρη την πόλη, σε εναλλακτικά δίκτυα ενημέρωσης και στην πολιτική σκηνή με την εκλογή του Χάρβεϊ Μιλκ (C&G, 138-172 & PI, 264-274).

Παρά πάντως την ευκρίνεια της ανάλυσης ως προς τις κινήματικές δυνατότητες διά των ταυτοτήτων, η οποία οδηγεί με σαφήνεια και στο συμπέρασμα που ακολουθεί, η θεωρία του Καστέλς εμφανίζει κάποια σημεία κριτικής, ιδιαίτερα στις αναφορές της στην προσωπική ζωή. Εν γένει, ο αυστηρά προσωποκεντρικός χαρακτήρας της ζωής των ανθρώπων της ψηφιακής εποχής, όπου ο έρωτας, ο γάμος και η απόκτηση τέκνων αποτελούν άλλο ένα αγαθό προς αγορά και πώληση, απαγορεύει γενικεύσεις και αναφορές στο ψυχαναλυτικό μοντέλο (PI, 288), το οποίο χρησιμοποιείται εδώ κατά κόρον και αδυνατεί να συλλάβει αυτή τη νέα πραγματικότητα, όπου η ελεύθερη αγορά προσώπων παίρνει τη θέση των κοινωνικών και σεξουαλικών ταμπού. Αναλυτικότερα, ως προς την κατάργηση του ρομαντισμού και την αντικατάστασή του από την ικανότητα υλικών παροχών του συντρόφου (PI, 289), θα ήταν ορθότερο να υποστηριχθεί ότι το μοντέλο του ρομαντικού έρωτα δεν καταργείται, αλλά συνυπάρχει με σκέψεις για το (αβέβαιο ως δικτυακό) μέλλον και κυρίως μία αίσθηση προσωρινότητας, απότοκο του άγχους του άχρονου χρόνου, ο δε βαθμός αυτής της συνύπαρξης ποικίλει από πρόσωπο σε πρόσωπο. Ακόμη, θεωρώντας ότι η έλλειψη συναισθηματικής υποστήριξης κι ενδιαφέροντος για τον γυναικείο οργασμό από τους άντρες συντρόφους είναι καθοριστικός παράγοντας που ωθεί τις γυναίκες με πιθανές λεσβιακές τάσεις στην ανοιχτή ομοφυλοφιλία (PI, 291 &

²⁴¹ Barrett, Michèle, «The Concept of ‘Difference’», *Feminist Review*, 1987, τεύχος 26, σελ. 29–41, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1394733>

²⁴² Stryker, Susan, «Lesbian Generations—Transsexual... Lesbian... Feminist...», *Feminist Studies*, 2013, τόμος 39, τεύχος 2, σελ. 375–83, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/23719052>

²⁴³ Butler, Judith, «Judith Butler: “Why bodies matter” – Gender Trouble / Full Conference», 2015, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=IzWWwQDUPPM>

295), ο (γυναικείος) αυτοπροσδιορισμός μετατρέπεται αποκλειστικά σε πατριαρχικό απότοκο με ντετερμινιστική λογική αντί για μία ελεύθερη διαδικασία ανακάλυψης εαυτού. Και τέλος, με ευθεία αναφορά στον Φρόιντ και την άποψή του για τα φετίχ ως φαλλικά υποκατάστατα,²⁴⁴ ο συγγραφέας προτείνει μία ανάγνωσή τους ως παράγοντες βίας και κατανάλωσης σεξουαλικών αγαθών (PI, 296 & 301), ενώ η μετατροπή της επιθυμίας σε δίκτυο ίσως να διασφαλίζει το άκρως αντίθετο, μία ειλικρινέστερη και άμεση αναζήτηση ταιριαστών συντρόφων, με ανάλογους στόχους και ως προς την σεξουαλική απόλαυση καθ' εαυτή.

vii. Δίκτυο και αντι – ισχύς

Προχωρώντας την κριτική σε στοιχεία του πυρήνα της θεωρίας, είναι εμφανές ότι η εξουσία στις δομές του Καστέλς μπορεί εύκολα να δράσει με τρόπο ανέλεγκτο και να καταστεί επικίνδυνη, εκφεύγοντας από τα όριά της και αποικιοποιώντας άλλους τομείς. Τούτου ρηθέντος, η πίστη του συγγραφέα στον μεταπρογραμματισμό ως έλεγχο από το κράτος (ΕΨΕ, 33-34) φαντάζει κάθε άλλο παρά βέβαιη, όπως αποδεικνύουν τα συνεχιζόμενα σκάνδαλα διαφθοράς και κρατικής διαπλοκής με κάθε είδους συμφέροντα.²⁴⁵ Έτι περαιτέρω, ο έλεγχος του κράτους διά νορμών και θεσμών παρουσιάζεται επισφαλέστατος βάσει των συνθηκών των τελευταίων ετών, καθώς οι αυταρχικοί ηγέτες, τους οποίους είδαμε ότι η ίδια η δυαδικότητα του δικτύου παράγει, αποπειράθηκαν, ενίοτε επιτυχημένα, να «σπάσουν» τις συνθήκες της πολιτικής²⁴⁶ για ίδιον όφελος. Ευρύτερα μάλιστα από ατομικές ενέργειες ηγετών, η ρεπουμπλικανική ρητορική στις Ηνωμένες Πολιτείες επικεντρώνεται περίπου από την αρχή αυτής της εποχής στην ανάπτυξη και καθιέρωση της «ενιαίας εκτελεστικής εξουσίας», ενός προγράμματος που προβλέπει την αποσάθρωση του ρυθμιστικού πλαισίου του ευρύτερου εκτελεστικού μηχανισμού (ήτοι την απίσχναση των λειτουργιών των κρατικών υπηρεσιών, υπουργείων κ.ά.) και την απόδοση όλης της ισχύος στον Πρόεδρο, με μόνο έλεγχο τα απόλυτα όρια που το Σύνταγμα προβλέπει,²⁴⁷ όπως μάλιστα αυτά θα ερμηνεύονται από μία φιλική δικαστική εξουσία. Ειδικά λοιπόν εάν προσθέσουμε αυτές τις αντιρρήσεις, είναι εμφανές ότι το κράτος μετασχηματίζει απλώς την ατμόσφαιρα, αφήνοντας στην πληροφορία την πρωτοβουλία κινήσεων για τη ρύθμιση της εξουσίας, της δικαιοσύνης και του χώρου ή, ενίοτε, παλεύοντας μαζί της για τη νομή τους.

Η απάντηση σε έναν τέτοιο ατμοσφαιρικό μηχανισμό οφείλει να περιλαμβάνει θραύση και απόσυρση, ειδικότερα με την πολιτική και συλλογικότερη μορφή με την οποία ανακατασκευάζονται οι έννοιες του Φιλίππου - Μιχαλόπουλο στο παρόν κείμενο μέσω των θετικών παραδειγμάτων της πολιτικής/ταυτοτικής δράσης· πράγματι, ο Καστέλς τις εντοπίζει σε πρωτόλεια μορφή εντός δύο χαρακτηριστικών στα οποία ήδη αναφέρθηκα ακροθιγώς. Το πρώτο αφορά την αντι – ισχύ ως ένα

²⁴⁴ Psychoanalysts Livejournal, «Freud on Fetishism», , 2013, προσπελάσιμο εδώ:

<https://psychoanalysts.livejournal.com/29943.html>

²⁴⁵ Shin, Hyonhee, «South Korea's disgraced ex-president Park returns home after prison», *Reuters*, 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/south-koreas-disgraced-ex-president-park-leaves-hospital-after-prison-release-2022-03-24/>

²⁴⁶ Gittleston, Ben, «How and changed the presidency», *ABC News*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://abcnews.go.com/Politics/trumps-legacy-obliterated-norms-chipped-institutions-end/story?id=75275806>

²⁴⁷ Skowronek, Stephen, «The Conservative Insurgency and Presidential Power: A Developmental Perspective on the Unitary Executive», *Harvard Law Review*, 2009, τόμος 122, τεύχος 8, σελ. 2070-2103, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/40379786>, σελ. 2092 επ.

έμφυτο αντανakλαστικό απέναντι σε κάθε είδους καταπίεση, που θυμίζει στην ουσία της την έννοια της εμμένειας, καθώς αποσκοπεί στη συντήρηση του σώματος. Το δεύτερο αφορά την άνοδο της μαζικής αυτοεπικοινωνίας, η οποία, συγκεράζοντας το υλικό με το ψηφιακό σε ελάχιστο χρόνο, θα προσέφερε δυνατότητες παγκόσμιας οργάνωσης κατά των επίσης παγκόσμιων δικτύων, χάρη στη ελεύθερη ανταλλαγή απόψεων και τη διασφάλιση περισσότερης αυτονομίας στην ατομική κρίση και έκφραση.²⁴⁸

Σε άλλο ένα σημείο κριτικής, το οποίο ο ίδιος ο συγγραφέας παραδέχεται, η πραγματικότητα διέψευσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα του δεύτερου στοιχείου, καθώς η μαζική αυτοεπικοινωνία δεν οδήγησε σε αμφισβήτηση του ελέγχου και των παραδεδεγμένων πληροφοριακών ροών, μα μετέτρεψε τον ατομικό χρήστη σε μικρής κλίμακας πομπό, ένα υποδίκτυο μέσα στο δίκτυο της επικοινωνίας (ΕΨΕ, 32-33). Και πέραν όμως του μεμονωμένου χρήστη, το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης απέτυχαν να επιβεβαιώσουν τις προσδοκίες και να αποτελέσουν καταλύτες βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής, καθώς, όπως περιγράφει ο Καστέλς, γέννησαν νέα είδη εξουσίας βασισμένα στη συλλογή και εμπορική εκμετάλλευση δυσθεώρητων ποσοτήτων δεδομένων, την κρατική παρακολούθηση και την ιδιαίτερα μεγάλη ανοχή σε φαινόμενα ρατσισμού και μισαλλοδοξίας.²⁴⁹

Έτσι, αν επιθυμούμε πράγματι να θραύσουμε την ατμόσφαιρα και να φέρουμε χωρική δικαιοσύνη, μόνο μία συντονισμένη προσπάθεια των πολλών, ενώνοντας την ατομική αντι – ισχύ που όλοι φέρουμε, μπορεί να αλλάξει την κοινωνία των δικτύων, να δημιουργήσει μία αντι – επικοινωνία και μία αντι – εξουσία με διαφορετική κατεύθυνση από την υπάρχουσα, αποδίδοντας τα στοιχεία του τίτλου πίσω σε εμάς (ΕΨΕ, 35-36). Ο Καστέλς, στο τελικό σημείο της ανάπτυξης της θεωρίας, εντοπίζει δύο χώρους έκφρασης αυτής της δυνατότητας, που συνδέονται αντίστοιχα με τις έννοιες του προγραμματιστή και του διακόπτη, οι οποίες αναπτύχθηκαν παραπάνω. Η αντίσταση στον προγραμματισμό περιλαμβάνει τη συλλογική πίεση για αναπρογραμματισμό της εξουσίας, την αναδόμηση του δικτύου της με διαφορετικές αρχές και αξίες, κόντρα στα ειωθότα. Η εκ νέου συγγραφή του κώδικα μπορεί να είναι μερική, όπως στην προστασία δανειοληπτών από επαχθείς όρους που οδηγούν με απόλυτη ακρίβεια σε πλειστηριασμούς, ή ολική στην ακραία μορφή της, όπως συνέβη με την επανάσταση στο Ιράν, που μετέτρεψε την έως τότε δυτικότροπη, βασιλευόμενη χώρα σε θεοκρατική, ισλαμική δημοκρατία. Η δεύτερη μορφή αντίστασης αφορά τη θραύση των διακοπών που συνδέουν τα δίκτυα μεταξύ τους με συγκεκριμένη λογική, επιδιώκοντας τον μεταπρογραμματισμό των κόμβων και των διασυνδέσεων του εξουσιαστικού φαινομένου. Κι εδώ η αλλαγή μπορεί να είναι μερική ή ολική: η πρώτη αφορά ενέργειες όπως τις προσπάθειες για διαφανέστερη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων στις ΗΠΑ και τους δικαστικούς αγώνες πολιτών ενάντια στη διαφθορά: η πολύ ριζικότερη κι επικινδυνότερη δεύτερη περιλαμβάνει την τρομοκρατία, που επιφέρει το ετυμολογικό της «κράτος τρόμου» ακριβώς επειδή απειλεί να καταστρέψει τα θεμελιώδη δίκτυα των κοινωνιών μας, δίκτυα μεταφορών, επικοινωνίας, διασκέδασης και ασφάλειας.²⁵⁰

Αυτό οδηγεί και στο τελευταίο ερώτημα, που αφορά την ηθική της αντι – ισχύος, για την οποία ο Καστέλς δεν αναφέρει πολλά. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν δύναται να θεωρηθεί αδυναμία της θεωρίας, καθώς αφενός αυτή βασίζεται στην άνευ

²⁴⁸ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

²⁴⁹ Castells, Manuel, «“The Network Society in the Age of Pandemics” by Professor Manuel Castells», ό.π.

²⁵⁰ Castells, Manuel, «A Sociology of Power: My Intellectual Journey», ό.π.

σχολιασμού παρουσίασης των μεθόδων αντίστασης, αλλά και ακολουθεί αφετέρου την προσωπική τάση του συγγραφέα υπέρ ενός εμπειρισμού, τον οποίο δικαιολογεί με την ιδέα ότι σκοπός της θεωρίας δεν είναι να δώσει πρακτικές λύσεις αλλά να παράσχει εργαλεία προβληματισμού, καθώς οι επιμέρους συνθήκες κάθε προβλήματος, κάθε αντίστασης και κάθε πιθανής λύσης είναι υπερβολικά σύνθετες για να επιλυθούν αποκλειστικά στο μακροεπίπεδο. Σε μία προσωπική απάντηση, νομίζω ότι το σχήμα που αναπτύχθηκε παραπάνω, βασισμένο στην αριστοτελική ευδαιμονία, μπορεί να δώσει απαντήσεις λόγω του καθαρού προσανατολισμού του υπέρ της ευτυχίας του ατόμου και της κοινωνίας. Σχετικώς, ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει πως η σωστή αξιοποίηση αυτής της δυνατότητας αυτοοργάνωσης καθιστά νόμιμη και ηθική τη διεκδίκηση μίας παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών, οι οποίοι θα αναλάβουν εκ νέου τα ηνία του δημόσιου διαλόγου διά της συμμετοχής και αυτοοργάνωσής τους σε τοπικές οργανώσεις, ΜΚΟ και σχήματα που θα στοχεύουν στον έλεγχο της παγκοσμιοποίησης, δίνοντας ένα στίγμα για τις βασικές αρχές τις οποίες θα πρέπει να τηρούν οι όποιες προσπάθειες. Πρόκειται για ένα κάλεσμα απόσυρσης, που μπορεί κατά τον Καστέλς να γεννήσει μία δημόσια διπλωματία, ήτοι την αναζήτηση κοινού τόπου και προϋποθέσεων συμφωνιών, εθνικά και διεθνώς, μεταξύ κοινωνικών ομάδων με διαφορετικά συμφέροντα, αποσκοπώντας σε μία συναινετική παγκόσμια διακυβέρνηση από τα σώματα για τους εαυτούς τους,²⁵¹ μέσω κινήματων που θα ξεφύγουν από τη στενή λογική των σημερινών (C&G, 327) και θα αναπροσαρμόσουν τη λογική της εξουσίας.

Και γενικότερα, γράφοντας πως στόχος όλων αυτών των πιθανών σχημάτων αντίδρασης είναι η αναπροσαρμογή των δικτύων εξουσίας προς άλλα, κοινωνικότερα συμφέροντα ή το σπάσιμο των διασυνδέσεών τους, δημιουργώντας λογικότερους και δικαιοτέρους κόμβους (ΕΨΕ, 35), ο Καστέλς δίνει ένα τελικό στίγμα τόσο της δικής του θεωρίας, όσο και της ομοιότητας των δύο ιδεών. Η αναπροσαρμογή τελικά, επιτρέποντας ουσιαστικά στο σώμα να κινηθεί και να συνδεθεί όπως επιθυμεί, με τρόπους ατομικά και κοινωνικά δικαιοτέρους, του δίνει την ευκαιρία να νομοτοπήσει ελεύθερα. Η διεκδίκηση καλύτερης εξουσίας είναι (και) αίτημα στον χώρο, μία διεκδίκηση για αέρα εκτός της ατμόσφαιρας, σφυρηλατώντας ένα δίκαιο γραμμένο σε καινούριο κώδικα, αληθινά προσανατολισμένο στο τελικό αίτημα της χωρικής δικαιοσύνης.

ΣΤ. Συνδέοντας τις δύο θεωρίες

Η τελική σύνδεση των δύο θεωριών, η οποία άλλωστε αποτελεί και τον βασικό σκοπό του παρόντος, προϋποθέτει μία διπλή εργασία. Αφενός, μέσα από μία εναλλακτική προσέγγιση του έργου των δύο στοχαστών, οφείλει να προκύψει μία νέα ανάγνωση, ικανή να δημιουργήσει μία κοινή γραμμή και να εξηγήσει τις επιλογές που οδηγούν στα τελικά μας συμπεράσματα. Ειδικότερα για τον Φιλίππουλο – Μιχαλόπουλο, αυτή η ανάγνωση θα πρέπει να προσφέρει επιπλέον βάθος στις βασικές έννοιες, συμπληρώνοντας το νομοτοπίο, την ατμόσφαιρα και (το κυριότερο) την υφή και τον στόχο της χωρικής δικαιοσύνης, μία γέφυρα ανάμεσα στην υψηλή θεωρία και την κοινωνική οπτική. Πρόκειται δηλαδή για μία επανάληψη των βασικών σημείων της ατμοσφαιρικής δράσης και της απόσυρσης/θραύσης, που μετακινούνται

²⁵¹ Castells, Manuel, «The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance», ό.π.

όμως τώρα με το καλειδοσκόπιο της εξουσίας και των κινημάτων και συνδέονται άρρηκτα μαζί του.

Αφετέρου, ως δεύτερο σημείο σύνδεσης, θα αναζητηθούν ευρύτερες κοινές οπτικές και επιδιώξεις, ένα πλαίσιο λειτουργίας ικανό να δράσει σαν θερμοκοιτίδα για τον στόχο της απελευθέρωσης, ένας χώρος όπου κινήματα και αποσύρσεις μπορούν να κατασκευαστούν ελεύθερα και οργανικά. Και αυτό διότι, πέρα από το κύριο θέμα των αναπτύξεων, οι δύο συγγραφείς συμφωνούν, άλλοτε ρητά και άλλοτε έμμεσα, σε πολλές πτυχές του πλαισίου εντός του οποίου τα φαινόμενα λαμβάνουν χώρα. Η έμφαση σε κοινά σημεία, όπως αυτή δηλώθηκε επί τη ευκαιρία των σχετικών αναφορών, αποκτά εδώ μία ολοκληρωμένη μορφή, συνδέοντας έτι περαιτέρω τα κείμενα τους, αποτελώντας το κοινό υλικό κατασκευής της γέφυρας που συνδέει τη χωρική δικαιοσύνη, ως άσκηση νομικής γεωγραφίας και συστημικής προσέγγισης, με την κινηματική δράση, την εξουσία και το δίκτυο.

i. Η αμφίδρομη πορεία

Έτσι, ξεκινώντας με το έργο του Έλληνα νομικού, επιχειρήσα να το αναγνώσω με έναν τρόπο περισσότερο πολιτικό, που αναζητά (και) την εξουσία ανάμεσα στις πτυχώσεις του νομοτοπίου. Η ταυτόχρονη αλήθεια των ισχυρισμών για την ύπαρξη δυνατότερων σωμάτων και την παραγωγή του χώρου από τα σώματα (SJ, 11 & 45) σημαίνει πως η ισχύς παράγει και αναπαράγει τους τόπους, διαμορφώνοντάς τους όπως το επιθυμεί. Τα πλείστα παραδείγματα του Καστέλς συνομολογούν αυτή την τάση, καθώς ο χώρος καθίσταται έρμαιο στα χέρια των ισχυρών, οι οποίοι σχεδιάζουν άνευ συμμετοχής όσων πραγματικά βιώνουν τους συγκεκριμένους τόπους και αναπαράγουν δομές, κατευθύνσεις και λογικές που αποτελούν πολιτική βούληση, έστω και αν παρουσιάζονται ως θέσφατα ή φυσική ροή των πραγμάτων. Από τα εμπορικά κέντρα της Μαδρίτης (C&G, 249-251), μέχρι τη διαμόρφωση των γειτονιών ώστε να ανταποκρίνονται στη γραμμική μετακίνηση από και προς την εργασία,²⁵² το κυρίαρχο παράδειγμα είναι πράγματι αντικατοπτρισμός της κυρίαρχης τάσης, φύλου και τάξης. Η αρνητική δε φύση μίας τέτοιας πρακτικής προκύπτει μέσα από τη θεωρία του Φιλίππου – Μιχαλόπουλου, αφού αυτή η έξωθεν διαμόρφωση απαγορεύει στα σώματα τη δική τους προσωπική νομοτόπηση, παγιδεύοντάς τα σε μία δυσχερή κατάσταση.

Παράλληλα, η δυσχέρεια επεκτείνεται εκ του ότι η εξουσία ρυθμίζει και τον χρόνο των σωμάτων. Η μετατροπή του σε ένα συνεχές *τώρα*, ένα γίνεσθαι που καταλαμβάνει το παρόν και το μέλλον (SJ, 87-89), έρχεται κοντά με τον άχρονο χρόνο (RNS, 460 επ.) και διαμορφώνει χωροχρονικές δομές που θυσιάζουν τον ρυθμό του σώματος υπέρ των αναγκών όσων εξουσιάζουν (ΡΔΠΔ 248-253), συμφέρει την εξουσία και την ατμόσφαιρα, διευκολύνοντας την απόκρυψη και δημιουργώντας την ψευδαίσθηση της σύνθεσης (SJ, 143). Ο «καλώς καμωμένος» κόσμος εντός της ατμοσφαιρικής φυσαλίδας προκύπτει ως ταχυδακτυλουργικό κόλπο των ταχύτατων δράσεων και αντιδράσεων της εξουσίας, που είναι ικανή να ελέγχει τις χωροχρονικές διαστάσεις όσων ζουν εντός της, δοκιμάζοντας να εξασφαλίσει την επιβίωσή της, ένας αγώνας που ενώνει την εμμένεια (SJ, 42) με την πραγματική άσκηση της ισχύος.

Επιπροσθέτως, η έννοια των σωμάτων αποκτά πολλαπλές διαστάσεις καθώς έρχεται σε επαφή με το εξουσιαστικό φαινόμενο. Η συσσωμάτωση ανθρώπων,

²⁵² Καλλιτίσης Φ., Πρέντου Π. και Urbana (Γρηγοριάδου Ε. κ.ά.), *Σχεδιάζοντας για όλες: η οπτική του φύλου στον χώρο της ελληνικής πόλης*, ό.π.

ομάδων, ζώων και άψυχων αντικειμένων που περιγράφει ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος (SJ, 47) έρχεται κοντά στα κινήματα που περιγράφει ο Καστέλς. Τα τελευταία, περισσότερο χωρικά στον εικοστό αιώνα (C&G, xv-xxi) και περισσότερο ταυτοτικά σήμερα (PI, 3-8), δεν είναι τίποτε άλλο παρά τέτοιες ενώσεις, που επιδιώκουν να ανατρέψουν την υπάρχουσα κατάσταση και να νομοτοπήσουν προς εναλλακτικές εξουσίες και τρόπους σκέψης. Ακόμα περισσότερο, η βάρκα των μεταναστών δίχως χαρτιά (SJ, 176) προκύπτει μεν στον χώρο της θάλασσας από τον νόμο, η εξουσία είναι όμως εκείνη που έχει προαποφασίσει την απαγόρευση διόδου, την έλλειψη πολιτικών ασύλου, την τοποθέτηση των πλοίων της Frontex και των συρματοπλεγμάτων.

Η ίδια μέθοδος ανάγνωσης χρησιμοποιείται και στην έννοια των αισθήσεων, όπως αυτές αναπτύσσονται τόσο στο κυρίως βιβλίο αναφοράς, όσο και στο πεντάτομο έργο που ο συγγραφέας επιμελήθηκε.²⁵³ Για να νιώσει το νομοτοπίο, το σώμα χρησιμοποιεί τα αισθητήρια όργανά του και δημιουργεί οικονομίες της επιθυμίας, οι οποίες προκύπτουν παράλληλα εντός και εκτός του, βούληση και διαφήμιση, νόμος και ιδεολογία, ελπίδα και απάτη. Ακριβώς όμως λόγω της ικανότητας κάθε σώματος να επηρεάζει και να επηρεάζεται, δομώντας και διαχέοντας σύμβολα, συναισθήματα και αισθήσεις (SJ 110-118), η εξουσία αναγκάζεται να παρεμβαίνει διαρκώς, δοκιμάζοντας να τα ελέγξει και να τα προσαρμόσει στις δικές τις ανάγκες και επιθυμίες. Όπως γράφηκε ανωτέρω, το να ελέγχεις το μυαλό είναι αποδοτικότερο από το να τιμωρείς το σώμα,²⁵⁴ και ως εκ τούτου η ισχύς επιδιώκει αυτή τη χειραγώγηση των αισθήσεων, κατασκευάζοντας πειθήνια όργανα που δεν θα τολμούν να δράσουν ελεύθερα, παρά θα ακολουθούν τις προαποφασισμένες επιλογές της, όπως αυτές εκφράζονται μέσω προκατασκευασμένων, ευνουχισμένων επιρροών (SJ, 130).

Η ατμοσφαιρική δράση εν όλω συμπίπτει με αυτήν τη λογική. Προσποιούμενη ότι αναδύθηκε φυσικά, η ατμόσφαιρα αποκρύπτει την κατασκευή της (SJ, 129), κατασκευή που προκύπτει άμεσα από την εξουσία. Η πολιτική ισχύς δηλαδή δεν δημιουργεί μονάχα τα σύνορα, που αναγκάζουν τους επίδοξους μετανάστες να μπουν στη βάρκα, μα κατασκευάζει και το αντίστοιχο αφήγημα για το σύνορο ως προάσπιση του αποκλειστικού τόπου του έθνους, ενός τόπου που άλλοτε κινδυνεύει από τη μαζική εισβολή και άλλοτε έχει την ανάγκη φθηνού εργατικού δυναμικού. Αντίστοιχα, όλες οι υπόλοιπες εξουσίες, από τους οργανωμένους οπαδούς μέχρι τις χριστιανικές εστίες, δομούν ένα πλέγμα ελέγχου, δοκιμάζοντας να ρυθμίσουν με τρόπο βολικό τις δικές τους ατμόσφαιρες, γίνονται το υποκείμενο αυτής της δράσης που αποκρύπτει την αλήθεια και κατασκευάζει την πραγματικότητα στα μέτρα της. Το ίδιο συμβαίνει και με την οντολογική απόσυρση της ατμόσφαιρας, που της δίνει τον χώρο να δράσει ελεύθερα, δημιουργώντας μία ψευδή θραύση (SJ, 128), μία υποτιθέμενη μετατροπή που ελέγχεται στην πραγματικότητα από την εξουσία, καθώς το σχήμα αποκτά πολλαπλές όψεις και καθίσταται πληθυντικό συγχρόνως με την ατομικότητά του (SJ, 151), ναρκώνοντας τα σώματα με ό,τι το καθένα από αυτά επιθυμεί να καταναλώσει.

Η διασύνδεση είναι ακόμα πιο ορατή όταν αναλύσουμε εκ νέου τα τέσσερα χαρακτηριστικά της ατμόσφαιρας. Το πρώτο, η διάκριση εσωτερικού και εξωτερικού χώρου της ως αποκοπή από το περιβάλλον συμπίπτει με τις αποφάσεις της εξουσίας να κατασκευάζει τέτοιους χώρους, όπου οι φυσικοί κανόνες του νομοτοπίου παύουν

²⁵³ Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (κ.ά.), *Law and the senses*, ό.π.

²⁵⁴ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

υπέρ της υποτιθέμενης ασφάλειας της κλειστής φυσαλίδας. Οι φυλασσόμενες κοινότητες και οι λευκοί, γυμνοί τοίχοι των καλλιτεχνικών εκθέσεων (SJ, 111 & 141-142) έρχονται κοντά στην επιχείρηση – δίκτυο και στην κουλτούρα της αληθινής ψηφιακότητας (RNS, 163 επ. & 355 επ.), αφού όλες επιδιώκουν να εξοβελίσουν ό,τι δεν τους χρειάζεται, κατασκευάζοντας έναν κλειστό και ελεγχόμενο χώρο, όπου εξουσιαστικές δομές και νομικά προτάγματα θα απαγορεύουν κάθε πιθανή αντιφρονούσα διαφοροποίηση.

Το επόμενο στοιχείο, η συμπερίληψη του *έξω* εντός του *μέσα* με τρόπο ελεγχόμενο, αντιγράφοντας ψευδεπίγραφα τις τεχνολογικές, πολιτικές και νομικές τεχνικές του στον χώρο της ατμόσφαιρας (SJ, 142), συνδέεται ευθέως με μερικές από τις παρατηρήσεις του Καστέλς για τα κινήματα και την εξουσία. Σε ένα τοπίο όπου τα μέσα ενημέρωσης, παραδοσιακά και διαδικτυακά, αποτελούν το κάδρο της πολιτικής, παράγοντας εικόνες με πολλαπλές ερμηνείες και επιτρέποντας στους πολίτες/ψηφοφόρους να προβάλουν ψυχολογικά τους δικούς τους φόβους, επιθυμίες και ελπίδες (PI, 371-372), ο εσωτερικός και ο εξωτερικός χώρος έρχονται κοντά, επιτρέποντας στην ατμοσφαιρική εξουσία να αδράξει αυτό που θέλει και να το παρουσιάσει εντός της. Οι μετανάστες εντάσσονται στο σώμα της πόλης, παρίες του κέντρου της (C&G, 49-67), επειδή η ατμόσφαιρα επιθυμεί να εργαστούν μέσα της, οι «άγριοι» σωματοφύλακες γίνονται πληρωμένοι φρουροί της κοινότητας που φυλάσσεται για να προστατεύσουν από πραγματικούς και υποτιθέμενους κινδύνους, οι αντισυστημικοί πολιτικοί συμβιβάζονται με την κυρίαρχη ισχύ, χάνοντας τη ριζοσπαστικότητά τους και απολαμβάνοντας τα προνόμια της αναγνώρισης και του οικονομικού οφέλους.

Κι ακόμη περισσότερο, βάσει της τρίτης ιδιότητας, όλα αυτά τα παραδείγματα παράγουν μία ψευδαίσθηση σύνθεσης, η οποία επιτρέπει στην ατμόσφαιρα να μακροημερεύσει, δημιουργώντας στα άτομα εντός της τα κατάλληλα αισθήματα ώστε να μην την αμφισβητήσουν ουσιαστικά (SJ, 143). Στην περίπτωση του Γιοχάνεσμπουργκ, η οποία ήδη αναλύθηκε, η εξουσία χρησιμοποίησε τον νόμο ως εργαλείο για να διαμορφώσει τον χώρο και να τον συναρμόσει με το αίσθημα της ασφάλειας· αντί να απαγορεύσει τις φυλασσόμενες γειτονιές και τον συνεπακόλουθο φυλετικό διαχωρισμό τους, το δημοτικό συμβούλιο προσπάθησε απλώς να κατασκευάσει αντίστοιχες συνοικίες και για τους μαύρους πληθυσμούς, υποβιβάζοντας την οποιαδήποτε προσπάθεια για πραγματική άρση των ανισοτήτων στο όνομα μίας υποτιθέμενης εξίσωσης (L&C, 230). Αντίστοιχα, συνδυάζοντας τους στοχαστές, η μαζική αυτοεπικοινωνία μπορεί να διευκολύνει την οργάνωση ανατρεπτικών πολιτικών,²⁵⁵ αλλά κάλλιστα μπορεί να οδηγήσει και στην αλαζονεία όσων συστρατεύονται με «τη σωστή πλευρά της ιστορίας» (SJ, 144): στον σύγχρονο κόσμο, η μετατροπή των διαδικτυακών κινήματων σε *echo chambers* προστατεύει την ατμόσφαιρα, αποτελώντας μία ανώφελη μορφή εκτόνωσης, ενώ ιστορικά η υπόθεση του Οργανισμού της Μίσιον, όπου η υποτιθέμενη σύνθεση με τη μορφή της διαχείρισης των κρατικών κονδυλίων ενέταξε το κίνημα στην ατμόσφαιρα και οδήγησε σε σχίσμα μεταξύ των ακτιβιστών, καταστρέφοντας τις δυνατότητες θραύσης (C&G, 114-117).

Τέλος, η οριστική απόκρυψη της ατμόσφαιρας την επιδεικνύει σαν κάτι φυσικό, ίδιο και अपαράλλακτο με την πραγματική και ελεύθερη εικόνα του νομοτοπίου. Δεν υπάρχει τίποτα που να μπορεί να οδηγήσει στη διάκριση του *μέσα* από τον εξωτερικό χώρο, μετατρέποντας το πλαστό σε αληθινό, τη φενάκη σε

²⁵⁵ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

αλήθεια (SJ, 144-145). Θυμίζοντας περισσότερο το ύφος του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, ο Καστέλς περιγράφει την λογική της αρχιτεκτονικής του τέλους του κόσμου, όπου η ιστορικότητα των χώρων εξαφανίζεται υπέρ γυμνών κατασκευών, χτισμένων από μία ρέουσα εξουσία, εθισμένη σε μία κουλτούρα ατοπικότητας και ομοιομορφίας (RNS 440-453). Η ατμόσφαιρα -τη στιγμή της κορύφωσής της- και οι ροές είναι τελικά έννοιες συγγενείς, μία προσωρινή μονιμότητα που κινείται ταχύτατα στο ρυθμό της εξουσίας, συμπαρασύροντας σώματα, νόμους και τόπους.

Έτσι, δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση ότι και οι προτεινόμενες αντιδράσεις απέναντι στις έννοιες αυτές παρουσιάζουν κοινά στοιχεία και ανάλογο στόχο. Η απόσυρση ξεφεύγει από την ατμόσφαιρα και περνά σε έναν άλλο χώρο, μέσα στον οποίο η καταγραφή των συγκρούσεων των σωμάτων γίνεται με διαφορετικό τρόπο και υπακούει σε ξεχωριστό νόμο. Μία αναπροσαρμογή των κανόνων, που παρουσιάζεται ως διαφορά και χτίζει νέες, περισσότερο αλληλέγγυες συσσωματώσεις, όπως στην περίπτωση των ΛΟΑΤΚΙ υπογείων, όπου η ανατρεπτική, παράνομη για την ατμόσφαιρα επιθυμία βρήκε τον χώρο να ανθίσει, παράγοντας μία ελεύθερη κοινότητα (SJ, 18 & 198-200). Το ίδιο παράδειγμα επεκτείνεται και αποκτά τη ζητούμενη πολιτική διάσταση στον Καστέλς, καθώς η μελέτη της γκέι απελευθέρωσης στο Σαν Φρανσίσκο περιέχει ευθείες αναφορές στον χώρο αυτής της απόσυρσης. Τα «ομοφυλοφιλικά εδάφη», όπως ο συγγραφέας τα αποκαλεί, είναι οι δρόμοι και οι γειτονιές που αποτέλεσαν πυρήνα της ορατότητας, προπομπός ανατροπής του κοινωνικού συντηρητισμού και ταυτόχρονα φάροι πολιτικής ισχύος που εξέλεξαν τον Μιλκ στο συμβούλιο της πόλης (C&G, 143-158), συνδέοντας και πάλι τα στοιχεία του τίτλου και πετυχαίνοντας τη θραύση.

Με τη σειρά της, η θραύση αυτή οδηγεί στη χωρική δικαιοσύνη, η οποία προκύπτει μέσα από τον νόμο, επιστρέφει στο νομοτοπίο και το διαμορφώνει διαφορετικά, με τρόπο οργανικό και από τα κάτω (SJ, 192-193). Σε όλα τα παραδείγματα αντίστασης στη δικτατορία του Φράνκο και τον καπιταλισμό της αστικής ανανέωσης, οι κάτοικοι της Μαδρίτης εκμεταλλεύτηκαν τις αναφορές των νομικών κειμένων στην ανάγκη ύπαρξης κοινωνικού οφέλους από τις όποιες εργασίες (C&G, 243), καθιστώντας έτσι τις υποδομές, τις επισκευές και τους χώρους πρασίνου που κερδήθηκαν απότοκα αυτής της ολικής ρήξης, που δρα όμως ως ανατρεπτική υπονόμηση (της χούντας/ατμόσφαιρας) και όχι ως ευθεία επίθεση (SJ, 196), κατορθώνοντας να αλλάξουν το κυρίαρχο παράδειγμα και να συντελέσουν στην παγίωση ενός νομοτοπίου της δημοκρατίας, με μεγαλύτερες δυνατότητες ελεύθερης δράσης. Το ίδιο συμβαίνει και στις περιπτώσεις τις οποίες εξετάζει ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος, έστω και εάν, όπως γράφτηκε ανωτέρω, δεν καταλήγει στον πλήρως κινηματικό χαρακτήρα τους. Οι Φιλιππινέζες εργάτριες στο Χονγκ Κονγκ (SJ, 209) δεν αποτελούν οργανωμένο κίνημα, εν τούτοις παρουσιάζουν πλείστα κοινά με την τυπολογία του Καστέλς, καθώς βασίζονται ακριβώς στην εθνική τους ταυτότητα για να συνεχίσουν να αποτελούν ενότητα (PI, 7). Η προσπάθειά τους να μείνουν χωρικά και χρονικά συνδεδεμένες, αντί να παρασυρθούν από τις κυρίαρχες ροές της πόλης, θυμίζει τις προσπάθειες των Λατίνος της Μίσιον ή των μαύρων κατοίκων των γκέτο, οι οποίοι ξεκίνησαν από αυτό το κοινό αίσθημα και το αξιοποίησαν ως βάση για τη διεκδίκηση των συμφερόντων τους (C&G, 134-135) και την επέλευση συνθηκών χωρικής δικαιοσύνης.

Το κάθε κίνημα εν τέλει, στην πρωτόλεια μορφή του, μέσα στον νόμο ως λογική και ως διανομή (SJ, 186), είναι μία δοκιμή χωρικής δικαιοσύνης, η οποία επιχειρεί να κατασκευάσει έναν καλύτερο κόσμο. Επομένως, η ανάπτυξη του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, πυξίδα μίας απόσυρσης/αγώνα για την ελευθερία, ενώνεται με μία περισσότερο οργανωμένη οδό, αναζητώντας τις κατάλληλες δομές

και προϋποθέσεις ώστε να αναπτύξει καλύτερα τα αποτελέσματά της. Για να τεθεί διαφορετικά, η δικαιοσύνη αποκτά τη χωρική της διάσταση μόνο εφόσον χρησιμοποιήσει τω όντι τον νόμο ως όχημα που οδηγεί στο δίκαιο και μετατραπεί σε αντι-ισχύ²⁵⁶ πρόθυμη να υποσκάψει την κυρίαρχη εξουσία. Η, στο πλαίσιο αυτής της νέας ανάγνωσης, η χωρική δικαιοσύνη πρέπει να οδηγήσει στην ανάπτυξη κινήματων, ώστε να επιτύχει καλύτερες συνθήκες για όλα τα σώματα.

Όλες μάλιστα οι παρατηρήσεις αυτές λειτουργούν συνεπαγωγικά, με αποτέλεσμα να μπορούν να διαβαστούν και αντίστροφα, στα πλαίσια μίας περισσότερο ατμοσφαιρικής και αισθητικής προσέγγισης του έργου του Καστέλς, εντός του οποίου η εμπειρία του σώματος διαδραματίζει συχνά δευτερεύοντα ρόλο σε σχέση με τη μακροσκοπική ανάλυση. Εν τούτοις και ο Καταλανός κοινωνιολόγος ανάγει συχνά τα σώματα σε ουσιώδες σημείο των παρατηρήσεών του, αφικνούμενος σε πολύ κοντινά συμπεράσματα με τον Φιλίπποπουλο – Μιχαλόπουλο. Η βόλτα του στην Μπελβίλ, κατά τη διάρκεια της οποίας παρατηρεί την κατασκευή μίας νέας ατμόσφαιρας, γεμάτης φθηνά μοντέρνα υλικά και ευθέως ανταγωνιστικής ως προς την ανοιχτή και αυθεντικά πολυπολιτισμική συνοικία (RNS, 453-455), θυμίζει την άσκηση νομοτοπικής εξερεύνησης του Λονδίνου που ο Έλληνας νομικός συστήνει στους μαθητές του (SJ, 94-106). Και στις δύο περιοχές, ο χώρος περιλαμβάνει μέσα του νόμο, πινακίδες και αστυνομικούς που περιπολούν συμβολίζοντας την εξουσία. Μαζί του εντοπίζεται με ιδιαίτερη έμφαση και η νόρμα, όπως φανερώνεται στην αντίθεση μεταξύ των συνεχών διασταυρώσεων των δρόμων της Βαρκελώνης και των ελάχιστων τομών των αμερικανικών προαστίων (RNS, 456-458), αναδεικνύοντας τις κατά τόπους διαφορετικές πτυχώσεις της ατμόσφαιρας.

Σε άλλη κοινή αναφορά, ο Καστέλς χαρακτηρίζει τον σύγχρονο βίο ως επίπεδο τοπίο που διαπερνάται μονάχα από καλές και κακές ατομικές εμπειρίες, διαμορφώνοντας έναν ατελείωτο καμβά προσωποποιημένων συναισθημάτων (RNS, 481). Προκύπτει συνεπώς μία άμεση διασύνδεση με την έννοια των επιρροών, καθώς αυτές μετατρέπουν τα αισθητήρια όργανα σε πεδίο προπαγάνδας, χρησιμοποιώντας συναισθήματα, σύμβολα, μυρωδιές, ακούσματα και βλέμματα για να υφάνουν το πέπλο του ατμοσφαιρικού εγκλεισμού (SJ, 110 επ.). Η ύπαρξη του κάθε σώματος, απροστάτευτη μπροστά στον ορυμαγδό της υπερδιέγερσης, καλείται να υποταχθεί στην ατμόσφαιρα και συνεκδοχικά στον νόμο και τον κατασκευαστή της, με μοναδική οδό διαφυγής την απόσυρση και τη θραύση.

Εξίσου σημαντικά, η διττή φύση του δικτύου, θεωρητικό και πρακτικό, σήματα και άνθρωποι, το οδηγούν κοντά στις έννοιες του νομοτοπίου και της ατμόσφαιρας, διά των οποίων αποκτά ευκρινέστερη διασύνδεση με τον χώρο, τον νόμο και την εξουσία. Το δίκτυο περικλείει τις βασικές έννοιες, αποτελεί τον τόπο όπου λαμβάνονται οι αποφάσεις για αυτές και χρησιμοποιεί την ισχύ της τεχνολογίας για να κατασκευάσει την τεχνολογία της ισχύος (RNS, 61), δημιουργώντας νέα σήματα και σώματα, προβαίνοντας στη δική του ατμοσφαιρική δράση. Δεν αποτελεί έτσι έκπληξη ότι η εξουσία δικτύου, στην οποία το δίκτυο εντάσσει ή απορρίπτει (ΕΨΕ, 22), θυμίζει αυτόματα το πρώτο ατμοσφαιρικό χαρακτηριστικό, τη διάκριση εσωτερικού και εξωτερικού (SJ, 141), διεργασίες με τις οποίες το δίκτυο/η ατμόσφαιρα περικλείουν τον χώρο τους και αρχίζουν να ρυθμίζουν κατά το δοκούν, δομώντας τον υπέρκυκλο του αυτοποιούμενου συστήματός τους, το οποίο παραμένει και στις δύο περιπτώσεις λειτουργικά κλειστό, άρα ικανό να δρα κατά μόνας, μα

²⁵⁶ Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», ό.π.

γνωσιακά ανοικτό, πρόθυμο πάντοτε να εγκολπώσει οποιοδήποτε χρήσιμο στοιχείο.²⁵⁷

Αυτή βέβαια η εγγύτητα των εννοιών οδηγεί και σε αντιδράσεις που φέρουν κοινά στοιχεία. Όπως έχει ήδη πολλάκις αναφερθεί, η δημιουργία του κινήματος είναι ανάλογη της απόσυρσης, όπως μαρτυρά το ΛΟΑΤΚΙ παράδειγμα, το οποίο αποφεύγει την ανοιχτή σύγκρουση και την ατμοσφαιρική μετατροπή υπέρ μίας νομοτόπησης της αυθεντικής επιθυμίας (SJ, 196). Εξίσου σημαντικά, η τυπολογία κινήματων του Καστέλς καταλήγει και στην ανάγκη να τίθεται ως στόχος τους η ανατροπή του νοήματος ή των λειτουργιών της πόλης, ώστε να παραχθεί νέος χώρος που θα φροντίζει για τις ανάγκες των κατοίκων αντί της εξουσίας (C&G, 303-304 & 311-312). Αυτή η πρόταση δεν συμπίπτει μόνο με τον επαναπρογραμματισμό των δικτύων από τα κάτω, τον οποίο προτείνει ο ίδιος αργότερα (ΕΨΕ, 35-36), αλλά και με την ατμοσφαιρική θραύση, ως δράση που επιτρέπει στα σώματα να κινούνται και να στέκονται, διεκδικώντας επιτυχημένα την επιθυμία τους να υπάρχουν και επιστρέφοντας στον διπλό ορισμό της στάσεως (SJ, 184-185): το σταμάτημα της ανεξέλεγκτης πόλης και η αναπροσαρμογή της υπέρ δικαιότερων συμφερόντων είναι ο τελικός επαναστατικός στόχος, κοινός στις δύο οπτικές, που δημιουργεί τις συνθήκες της χωρικής δικαιοσύνης.

Τέλος, ο ρόλος του δικαίου σε αυτή τη διαπάλη χώρου και εξουσίας παρουσιάζεται κοινός, καθώς ο νόμος γίνεται το μείζον εργαλείο επίλυσης αυτής της διαφοράς με τρόπο ευθύ και ικανό για ορθό διαμοιρασμό. Τα κινήματα, χρησιμοποιώντας τις εγγεγραμμένες δυνατότητες των υπάρχοντων νομικών κειμένων (C&G, 243), προχώρησαν στην επίλυση της έντασης μεταξύ τυπικών και πραγματικών δικαιωμάτων (ΡΔΠΔ, 346-347) και πέτυχαν, όπως κατέδειξε η ιστορική ανάλυση, να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής στο Παρίσι, στο Σαν Φρανσίσκο και στη Μαδρίτη. Η, χρησιμοποιώντας τα λόγια του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, ο νόμος γίνεται πέρασμα που διασχίζει το νομοτοπίο, επανάσταση έξω από το τυπικό δίκαιο μα μέσα στην ιδέα της δίκαιης θραύσης, απαραίτητη συνθήκη για τη χωρική δικαιοσύνη. Και η επικράτησή της είναι μία άρνηση της τελολογίας της απόλυτης επίλυσης, μία συνεχής ανακατασκευή του νόμου εντός του χώρου, ικανή να αντιπαλεύει μόνιμα την κάθε εξουσία και να πραγματώνει μία καλύτερη κατάσταση για όλα τα σώματα (SJ, 207-209 & 217-218).

ii. Κοινοί πυλώνες

Παρότι όμως η ανάδειξη των κοινών σημείων των δύο θεωριών πραγματοποιήθηκε, θα ήταν επιστημολογικά άδικο να μη δοθεί έμφαση και στο κοινό υπόβαθρο αυτής της κατασκευής. Η γέφυρα μεταξύ Καστέλς και Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, η οδός προς την κινηματική δράση και τη χωρική δικαιοσύνη, με σύμμαχο τον δίκαιο νόμο και στόχο τη δίκαιη εξουσία, έχει δομηθεί από τα ίδια υλικά και αντικατοπτρίζει ανάλογες ανησυχίες, παρότι η διαφορετική προσέγγιση των συγγραφέων αποκρύπτει σε μερικά σημεία το αληθές αυτής της άποψης. Συνεπώς, η ανάδειξη αυτής της σύμπνοιας όχι μόνο θα αποτελέσει μία επιπλέον απόδειξη της ενότητας των θεωριών, αλλά και θα προσδώσει βοηθητικά στοιχεία, ικανά να στηρίζουν τη χωρική δικαιοσύνη, φωτίζοντας το οικοδόμημά της από διαφορετικές πλευρές.

Από αυτά τα στοιχεία αναλύθηκε ήδη η κοινή ματιά των στοχαστών στον χώρο και τον χρόνο του σήμερα, είτε το ονομάσουμε ατμόσφαιρα είτε εποχή της

²⁵⁷ Buckel, Sonja, *Subjectivation and Cohesion*, ό.π.

πληροφορίας. Το συνεχές *τώρα* του νομοτοπίου (SJ, 36) βρίσκεται κοντά στον άχρονο χρόνο, η κοινωνία του οποίου αρνείται, συλλογικά και ατομικά, την ύπαρξη της χρονικής δομής (RNS, 460). Αντιστοίχως, η κουλτούρα ατοπικότητας, την οποία χαρακτηρίσα *άχωρο χώρο*, εντοπίζεται και αυτή τόσο στο ενοποιημένο περιβάλλον των ρεουσών ελίτ, ίδια αεροδρόμια, ξενοδοχεία και εστιατόρια (RNS, 447), όσο και στην ατμόσφαιρα, καθώς εκείνη απορροφά τις επιρροές, τακτοποιεί τις εκκρεμότητες και κατευθύνει τα συναισθήματα προς κοινή κατεύθυνση (SJ, 130). Οι διαστάσεις του ανθρώπινου βίου, στα χέρια της εξουσίας, καθίστανται ισχνές, χάνουν τον προσανατολισμό τους και κυλούν, παρασυρμένες από ροές και ατμοσφαιρικές δράσεις. Η σύνδεση και με τον Λεφέβρ, που επιχείρησε με τη ρυθμανάλυση να ενώσει χώρο και σώμα, καλώντας σε ρύθμιση του πρώτου από το δεύτερο αντί για το αντίστροφο (ΡΔΠΔ, 249-250), είναι ενδεικτική του κοινού πεδίου ενδιαφέροντος και ανησυχίας για την ποιότητα του σύγχρονου βίου.

Η σκηνή μάλιστα όπου αυτή η χωροχρονική διαστροφή διαδραματίζεται είναι μία σκηνή ψηφιακή, που παρασύρει οτιδήποτε υλικό στη χοάνη της. Η κουλτούρα της αληθούς ψηφιακότητας του Καστέλς, όπου η ίδια η πραγματικότητα εντάσσεται στην εικόνα και ο κόσμος πίσω από το γυαλί του κινητού τηλεφώνου μετατρέπεται από τρόπο επικοινωνίας της εμπειρίας σε εμπειρία *per se* (RNS, 403-404) θυμίζει έντονα ολόκληρη τη δράση της ατμόσφαιρας, που αποτελεί κι η ίδια ένα φίλτρο μέσα από το οποίο βλέπουμε τον κόσμο, φίλτρο που καθίσταται εν τέλει ο ίδιος ο κόσμος, με τρόπο απόλυτο και ασφυκτικό (SJ, 126). Και η συμφωνία των στοχαστών γίνεται ακόμη πιο άμεση, καθώς παρουσιάζουν ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μετεξέλιξης τον ψηφιακό, στιγμιαίο πόλεμο, που παράγει δυνατότητες συνεχούς επιτήρησης και καταστροφής με χειρουργική ακρίβεια, ενώ αποδίδει το δικαίωμα της απόφασης όχι πλέον στους χειριστές των πυραύλων και των drone, αλλά στα ίδια τα νοήμονα όπλα, μετατρέποντας την αντίληψη των αισθητήρων τους σε πραγματικό γεγονός και καταστρέφοντας την παραδοσιακή αιτιακή διαδρομή της ανθρώπινης δράσης (SJ, 133-134 & RNS, 484-486). Το ψηφιακό μαντείο αποφασίζει με υπολογιστικούς χρησμούς, ενώ τα σώματα μένουν απροστάτευτα μπροστά σε μία μήνιν αδιάφορη ως προς τις ανάγκες και επιθυμίες τους.

Εδώ δύναται να ενταχθεί και η ευρύτερη αναφορά των συγγραφέων στο μετανθρώπινο στοιχείο, ως μία ένωση με τα ζώα, τη γη, τα υπολογιστικά συστήματα και τα ρομπότ, που δημιουργούν απροσδόκητες συσσωματώσεις και ανατρέπουν την κατάσταση των πραγμάτων. Η μετανθρώπινη ατμόσφαιρα, όπου οι επιρροές γίνονται σημείο ενότητας ανθρώπων και ζώων, η εναλλακτική ανάγνωση του Ροβινσώνα, όπου οι κάτοικοι του νησιού γίνονται (ένα με τη) φύση (SJ, 151 επ. & 220 επ.), είναι παράπλευρες της αληθούς ψηφιακότητας και της άρνησης του θανάτου (RNS, 483-484). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, τις οποίες εν πολλοίς περιγράφει και η Μπραϊντότι ως χαρακτηριστικές στροφές του μετανθρωπισμού,²⁵⁸ η ανθρώπινη ουσία και οι αρχές της νεωτερικότητας που τη διέπουν αλλάζουν, αποκτούν νέα υφή και καινούριο περιεχόμενο, γεμάτο ευκαιρίες χωρικής δικαιοσύνης, αφού η πανταχού παρούσα γραμμή διάκρισης μεταξύ του ανθρώπου και των άλλων σωμάτων φθίνει εωσότου εξαφανιστεί τελείως, καθιστώντας αχρείαστη την διαφορετική μεταχείριση των δύο κατηγοριών και επεκτείνοντας το πλήθος των συμμετεχόντων στη νέα, δικαιοτέρα κατανομή.

Προκύπτουν έτσι δύο επιμέρους συμπεράσματα και αναλογικά δύο κοινά σημεία των θεωριών. Πρώτη έρχεται η κοινή έμφαση στο πρόσωπο, έστω και αν οι

²⁵⁸ Braidotti, Rosi, *The Posthuman*, ό.π.

συγγραφείς το προσεγγίζουν με διαφορετικό τρόπο. Για τον Φιλιππόπουλο – Μιχαλόπουλο, η έννοια μετασχηματίζεται σε σώμα και αποκτά ευρύτερες διαστάσεις, γίνεται ενικό και πληθυντικό, ατομικό και κομμάτι της συσσωμάτωσης, τεχνούργημα και δέρμα, άνθρωπος, ζώο και πράγμα, νομαδικό ως αεικίνητο και μοναδικό ως οντολογικά διάφορο από οποιοδήποτε άλλο (SJ, 5-7). Για τον Καστέλς, το πρόσωπο γίνεται ταυτότητα, η οποία γεννά δυνατότητες προσωπικής αντίστασης, άτομα που αυτοκατασκευάζουν τον τρόπο που βλέπουν τον εαυτό τους και τον κόσμο (PI, 3-11), σε μία διατύπωση που θυμίζει τη «συνταγή» της απόσυρσης και μετατρέπει μερικές τουλάχιστον από τις ταυτότητες σε εργαλεία προς την αλλαγή της χωρικής δικαιοσύνης.

Ανοίγοντας τη βεντάλια, τα σώματα, ως πρόσωπα και ταυτότητες, παρουσιάζονται στο έργο του Ισπανού κοινωνιολόγου ως προπομποί και δικαιολογητικοί λόγοι των κινημάτων, τα οποία εκφράζουν την ένωση χώρου και κοινωνίας και συνδέουν τους δρώντες με τις δομές. Οι πολίτες γίνονται, μέσω της κινηματικής αντι-ισχύος, δημιουργοί και κύτταρα των πόλεών τους, οι οποίες διαμορφώνονται και αποκτούν δική τους ζωή, μετανθρώπινα κατασκευάσματα από τσιμέντο, γυαλί, εξουσία και συναισθήματα (C&G, xv-xvi & 335-336), εξίσου μοναδικές και νομαδικές με όσους επιθυμούν να τις διατηρήσουν ή να τις αλλάξουν. Το περπάτημα του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου (SJ, 94 επ.) είναι μία ανακάλυψη όχι μόνο του νομοτοπίου, αλλά και της ζωντανής ύπαρξης κινημάτων και ταυτοτήτων, όπως αποκαλύπτονται στις αφίσες των δρόμων και στα σύμβολα των εκκλησιών. Μία ύπαρξη που, είτε προτιμήσουμε την ελευθερία της εμμένειας, είτε την περιβάλλουμε με κάποια περισσότερο δεοντικά χαρακτηριστικά, συνεχίζει να ρέει προς κάθε κατεύθυνση.

Κατά την Μπενχαμπίμπ μάλιστα, αυτή η ρευστή φύση των ταυτοτήτων, που ανοίγουν και κλείνουν ανάλογα με τη βούληση των φερόντων υποκειμένων επιτρέπει την ώσμωση και την κοινή διεκδίκηση (ΡΔΠΔ, 360), σε μία διατύπωση πολύ κοντά στην ευκαιρία που διαπιστώνει ο Σότζα για την συνύπαρξη και αλληλοβοήθεια των κινημάτων, όπως την συνάντησε κατά τη δική του δράση στο Λος Άντζελες (SSJ, 111 επ.). Την ίδια άποψη, έστω με μερικές επιφυλάξεις, προσυπογράφουν και οι δύο βασικοί στοχαστές του παρόντος, αφού ο Καστέλς αφιερώνει αρκετές σελίδες στην περιγραφή των επιμέρους κινημάτων (ειδικά στην περίπτωση της Μίσιον), διακρίνοντας τις αριστερές/αντιπολεμικές συσσωματώσεις, τις εκκλησίες, το εργατικό κίνημα, τις κοινωνικές υπηρεσίες και τις οργανώσεις Λατίνο ταυτότητας (C&G, 110-111). Διατρέχοντας τις τεμνόμενες ιστορίες τους με επίκεντρο την άνοδο, την επιτυχία και την πτώση του Οργανισμού, οι δυνατότητες κοινής δράσης, αλλά και οι κίνδυνοι που ενέχονται αν ο ενωτικός χαρακτήρας τέτοιων πρωτοβουλιών χαθεί, αποκρυσταλλώνονται και καθίσταται ξεκάθαρες. Αντίστοιχα, παρά την έλλειψη ολομέτωπης αντίστασης στην εξουσία, απόρροια της υπονόμησης που διέπει τη συστημική θεωρία, ακόμα και ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος διακρίνει ανάλογες δυναμικές. Η απόσυρση είναι δικαίωμα κι ελπίδα του κάθε σώματος χωριστά, αλλά η δικαιοσύνη δεν παράγεται από ατομικές επαναστάσεις, απαιτεί νέες συσσωματώσεις και μία αποδοχή της ανθρώπινης ευθύνης για τα άλλα σώματα και τον κόσμο (SJ, 209-210).

Αυτή δε η ευθύνη αποτελεί ένα ακόμα κοινό υλικό, ίσως το σημαντικότερο, μεταξύ των δύο προσεγγίσεων. Για το στοιχείο της συμπεριφοράς απέναντι στα λοιπά ανθρώπινα σώματα, η ευχή του Καστέλς για κινήματα αντίστασης τα οποία δεν θα εξαντλούνται στην άμυνα της ταυτότητάς τους, προωθώντας ευρύτερα σχέδια κοινωνικής αλλαγής (PI, 421), μία θεωρητική αναδιατύπωση κατ' ουσίαν των ευρημάτων της Μαδρίτης, προσεγγίζει την αφηρημένη οπτική του Φιλιππόπουλου –

Μιχαλόπουλου. Τα σώματα, γράφει ο Έλληνας στοχαστής, δεν πρέπει «απλώς» να αφεθούν σε μία μεταξύ τους μάχη για την κατάληψη θέσεων, ούτε να αποκτήσουν χώρο απλώς και μόνον επειδή βρέθηκαν πρώτα στο κατάλληλο σημείο. Αντίθετα, η αληθινή θραύση και απόσυρση οδηγούν πίσω στο νομοτοπίο, όπου τα σώματα μπορούν να αναπνεύσουν ελεύθερα και, ακριβώς όπως τα κινήματα, να εκφράσουν τα χωρικά τους αιτήματα και να επιδιώξουν έναν νόμο πρόθυμο να τα ακούσει (SJ, 218).

Ως προς την ευθύνη για τον κόσμο, το νομοτοπίο της Ανθρωποκαίνου, η ίδια η εποχή της δυσθεώρητης ανθρώπινης επίδρασης εγκλωβίζει το παρόν και το μέλλον μέσα στο παρελθόν, αφήνοντας τις επόμενες γενιές να βιώσουν ατμόσφαιρες υπερθέρμανσης, έλλειψης μη ανανεώσιμων πόρων και συνεχούς μετανάστευσης (SJ, 210). Καθιστά έτσι αναγκαία την καταφυγή σε οχήματα όπως ο παγετώδης χρόνος, ως αλλαγή του ανθρώπινου ρυθμού που θα προσεγγίζει την κίνηση της φύσης, επιτρέποντας μεγαλύτερο βάθος και λιγότερη ταχύτητα σε κάθε πτυχή του ανθρώπινου βίου (RNS, xlii-xliii), προστατεύοντας την ίδια στιγμή τα μη ανθρώπινα σώματα και σεβόμενα την πορεία ζωής τους. Μία απόσυρση, θα λέγαμε, κατά της ρύπανσης και της αλόγιστης κατανάλωσης και σπατάλης, που σπάζει την ανθρωποκεντρική ατμόσφαιρα και μας επιστρέφει σε έναν χώρο και χρόνο σεβασμού, κατανόησης και αποδοχής των δυνατοτήτων των σωμάτων, ένα νομοτοπίο ικανό να γεννήσει νέες, δικαιότερες συσσωματώσεις.

Η κοινή φιλοπεριβαλλοντική οπτική μπορεί να αποτελέσει και αφορμή για την ανάπτυξη του τελευταίου σημείου επαφής των δύο στοχαστών. Και ο Καστέλς και ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος αναζητούν, παρά και μέσα από τις πλείστες διαφορές των θεωριών τους, έναν νέο κόσμο, με επιδιώξεις λιγότερο ατομικιστικές, σεβασμό στις αντιθέσεις των σωμάτων και ανάδειξη των στοιχείων τους ως εργαλείο και προαπαιτούμενο για καλύτερες, πειστικότερες και σταθερότερες συσσωματώσεις. Έναν κόσμο όπου θα κατοικούμε στον χώρο της δικαιοσύνης (SJ, 228), επιτρέποντας στην ταυτολογία της διαφοράς να αναπτύσσεται ελεύθερα (SJ, 4), αποδίδοντας στο νομοτοπίο την ικανότητα να παράγει αφιltrάριστες και ειλικρινείς επιρροές και στα σώματα το συνεπακόλουθο προνόμιο της αυτόβουλης υποδοχής τους. Αν οι επιρροές του σήμερα δεν μας αρέσουν, προτείνει η παραπληρωματική ανάγνωση, η κινηματική δράση είναι *grosso modo* απόσυρση, καθώς ολόκληρες γειτονιές εξαφανίζονται από τον ατμοσφαιρικό χάρτη, βουλιάζουν και ανατρέπουν εαυτό (SJ, 213) αλλάζοντας το νόημα, τις λειτουργίες (C&G, 335) και τις αξίες τους (ΕΨΕ, 22-35), προστατεύοντας τα σώματα και διασφαλίζοντας την δημιουργία του κόσμου τους από τα ίδια.

Αυτή συνεπώς είναι και η αξία της σύγκρισης των δύο ιδεών, μία πρόταση επανάστασης από τα κάτω και από μέσα, που θα στοχεύει στην ανατροπή των ατμοσφαιρών, στην απελευθέρωση των αισθήσεων, στην αναδημιουργία των συσσωματώσεων. Ένα *εδώ* και ένα *τώρα* πρόθυμα να λυγίσουν σύμφωνα με τις ανάγκες των κινήματων, των ανθρώπων και των υπόλοιπων όντων, όπως αυτά θα εκφράζονται με τρόπο ατομικό αλλά και δημοκρατικά συλλογικό. Χώρος που απελευθερώνεται και απελευθερώνει, παραγόμενος από τα εντός του όντα (C&G, 336). Εξουσία που μοιράζεται, εκκινεί από τα κινήματα και (οφείλει να) αφικνείται στην πολιτική ισχύ, ως ύπατο βαθμό ελέγχου της πραγματικότητας (C&G, 143 & 277). Νόμος που ξεφεύγει από τη νόηση του δικαστή ή την πειθώ στους ενόρκους (L&C, 275), γίνεται κίνηση ανάδυσης ενός νέου χώρου, γεμάτου με την άνομη νομιμότητα της πραγματικής δικαιοσύνης, χωρικής, ρέουσας, γεμάτης ζωντανό, απόφιο γίνεσθαι (SJ, 234-235).

Κι αυτή η φράση, από το κλείσιμο του βιβλίου του Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, οδηγεί σε μία επιπλέον διασύνδεση, καθώς ολόκληρο το σχήμα, αλλά ιδιαίτερα η οπτική του για το δίκαιο, συμπίπτει με τη βασική κατεύθυνση της ίδιας

της κοινωνιολογίας του δικαίου: ο νόμος είναι ένα περίπλοκο εργαλείο, μεταξύ του κοινωνικού συντονισμού, της ηθικής φρόνησης και της πολιτικής ισχύος²⁵⁹ και η προσπάθεια αυτής της επιστήμης είναι να τον συνδέσει και με τα τρία στοιχεία, έχοντας ως απώτατο στόχο να τον βοηθήσει να βελτιωθεί και να στραφεί προς περισσότερο ανθρωπιστικές κατευθύνσεις, να καταστεί ευθύδικος και φροντιστικός προς τα υποκείμενά του, αφήνοντας κατά μέρος το γράμμα του νομικού κειμένου και ενώνοντας αληθινά το δίκαιο με την ιδέα της δικαιοσύνης. Τα κινήματα, το σπάσιμο της ατμόσφαιρας και η απόσυρση μπορούν να αποκτήσουν, βαπτιζόμενα μέσα στην επιστήμη μας, νομική υφή και κοινωνική υπόσταση, στερεώνοντας την προσπάθεια της χωρικής δικαιοσύνης σε περισσότερες επιστήμες. Να ενώσουν, εν τέλει, τον χώρο, την εξουσία και το δίκαιο, προβάλλοντας και καθιστώντας κτήμα των νομικών αυτή την σύνδεσή τους, που διακατέχει και εμπνέει όχι μόνο τα έργα του Μανουέλ Καστέλς και του Ανδρέα Φιλιππόπουλου – Μιχαλόπουλου, αλλά και την παρούσα απόπειρα να συνυπάρξουν οι ιδέες τους, ένα λιθαράκι που θέλει να σπάσει τη φυσαλίδα της διαπλοκής των τριών στοιχείων, αναδιατάσσοντάς τα προς τη χωρική δικαιοσύνη.

Z. Επίλογος

Όπως έχει ήδη προκύψει από το κύριο σώμα αυτής της μελέτης, η βασική πορεία του παρόντος κειμένου ήταν μία παραπληρωματική ανάγνωση δύο οπτικών για τα τρία στοιχεία του τίτλου, οι οποίες φαντάζουν σε πρώτη ανάγνωση ασύμβατες, ενδεχομένως και μη σχετικές μεταξύ τους, με δεδομένο ότι η πρώτη ασχολείται με την αλληλοπαραγωγή του νόμου και του χώρου, ενώ η δεύτερη αντικρίζει την εξουσία μαζί με τον χώρο, ή, συχνά, ενάντια ως προς αυτόν. Η ανάλυση των δύο αυτών σχέσεων, αντιστοιχούσα στα δύο μέρη του κυρίως κειμένου, καταλήγει εν τούτοις σε κοινά συμπεράσματα.

Από τη μία, ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος ασχολείται με τη σχέση του χώρου και του νόμου, στοιχείων που γεννιούνται κατά τη γνώμη του μαζί. Το ρηξικέλευθο σχήμα του δίνει μία αυστηρά αφηρημένη εικόνα, που προχωρά από το σώμα στο νομοτοπίο και από εκεί δυνητικά στην ατμόσφαιρα, ενώ η επανάσταση της χωρικής δικαιοσύνης προσεγγίζεται μέσα από τις ανατρεπτικές δράσεις της θραύσης και της απόσυρσης. Η επιχειρούμενη ανάδειξη των πολλαπλών θεωρητικών πηγών του, με στοιχεία συστημικής προσέγγισης, κριτικών νομικών σπουδών, νομικής γεωγραφίας και πλουραλισμού, αποδεικνύει μάλιστα όχι μόνο την υψηλή κατάρτιση του ίδιου του συγγραφέα, αλλά και την ύπαρξη πολλαπλών ερεισμάτων που κατατείνουν σε ανάλογες προτάσεις. Το πρωτοποριακό μάλιστα στοιχείο της παρούσας εργασίας, η ανάλυση των στοιχείων του τίτλου υπό το πρίσμα της νομικής γεωγραφίας, ενισχύεται με τη σύνθεση και την αντίθεση του κυρίως κειμένου με το έργο του Έντουαρντ Σότζα και την κλασικότερη -αν κι εξίσου ανατρεπτική- προσέγγιση των μελετητών αυτής της τόσο ενδιαφέρουσας ματιάς.

Ο Καστέλς, από την άλλη, στα επιλεγμένα τμήματα του τεράστιου έργου του, ερευνά τον χώρο σε σχέση με την εξουσία, μελετώντας τη δημιουργία των κινήματων και των ταυτοτήτων που ενδεχομένως τα γεννούν, αλλά και τον μετασχηματισμό της εξουσίας από στερεή δομή σε δίκτυο, διά του οποίου ο αντίπαλος κάθε δράσης υπέρ των πολλών διασπείρεται και κρύβεται μέσα σε πτυχές της καθημερινότητας. Εδώ η

²⁵⁹ Timasheff, N. S., «What Is ‘Sociology of Law’», *American Journal of Sociology*, 1937, τόμος 43, τεύχος 2, σελ. 225–35, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/2769025>

έμφαση δόθηκε περισσότερο στη μετεξέλιξη της θεωρητικής κατασκευής του Ισπανού κοινωνιολόγου, καθώς αυτή μετακινήθηκε από την πρώιμη σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση με τον χώρο και την εξουσία εντός του αστικού τοπίου στη μελέτη του δικτύου. Μολαταύτα, όπως εξηγείται ανωτέρω, το δίκτυο δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας σύγχρονος μεσάζων μεταξύ εξουσίας και χώρου, που αλλάζει τις λεπτομέρειες, μα όχι την υποβόσκουσα διασύνδεσή τους.

Πέρα όμως από αυτές τις αντιθέσεις, η θεωρητική επεξεργασία τους καταλήγει σε πλήθος κοινών σημείων και σε έναν κατά το μάλλον ή κατά το ήττον κοινό στόχο. Ο Καστέλς και ο Φιλιππόπουλος – Μιχαλόπουλος, τελικά, προσεγγίζουν μεν τις έννοιες από διαφορετική ακαδημαϊκή σκοπιά, με εντελώς διαφορετικό ύφος και αλλιώτικη μεθοδολογία, η χωρική δικαιοσύνη όμως παραμένει κοινή τους πυξίδα, ως ασφαλής τόπος μιας δίκαιης ύπαρξης για τον άνθρωπο και όχι μόνο. Από την πρώτη τους λοιπόν παράλληλη ανάγνωση μέχρι τώρα και παρά τη φαινομενικά τεράστια μεταξύ τους απόσταση, οι δύο θεωρίες δύναται να έχουν και παραπληρωματικό χαρακτήρα, όπως αποπειρώμαι να αποδείξω στο τελευταίο μέρος, συμπληρώνοντας αρμονικά η μία την άλλη και κατασκευάζοντας έναν ολοκληρωμένο χάρτη που εξηγεί την εποχή μας, είτε την ονομάσουμε Ανθρωπόκαινο, είτε εποχή της πληροφορίας.

Και αυτό διότι είναι γραμμένες από δύο συγγραφείς που, νομίζω, θα συμφωνούσαν απόλυτα στην ανάγκη απελευθέρωσης του ανθρώπου/σώματος, με όποιο τίμημα, όνομα και περιεχόμενο. Η ένωσή τους αυτή είναι η καλύτερη απάντηση στη διττή φύση των φαινομένων, που εμφανίζονται ταυτόχρονα παγκόσμια και τοπικά, ψηφιακά και «πραγματικά», συλλογικά και ατομικά. Μία αντιδιαμετρική κατασκευή, την οποία δοκίμασα να καταστήσω ευκρινή μέσα σε αυτές τις σελίδες που προηγήθηκαν, που δοκιμάζει να μετατρέψει το αφηρημένο σε συγκεκριμένο και πάλι πίσω, χρησιμοποιώντας στις δύο όψεις της εντελώς διαφορετικά εργαλεία γνώσης. Μολαταύτα, τα εργαλεία αυτά, παρμένα από την κριτική νομική γεωγραφία, τη νομική επιστήμη, την κοινωνιολογία δικαίου, την οικονομία και τη φυσική δίνουν εγγύτατα συμπεράσματα, γεγονός που αποτελεί εχέγγυο για την ορθότητα ολόκληρου του σχήματος.

Σε ένα ακόμα σημείο που αποδεικνύει την ανάπτυξη που προηγήθηκε, ο παραπληρωματικός χαρακτήρας τον οποίο επιχειρήσα να αναδείξω μπορεί να τονιστεί και μέσα από τις αδύναμες πτυχές των επιμέρους θεωριών, οι οποίες καλύπτονται με αναφορά στον έτερο στοχαστή. Έτσι, οι ενίοτε αφηρημένες έννοιες του Φιλιππόπουλου - Μιχαλόπουλου συγκεκριμενοποιούνται στο κείμενο μέσα από τις αφηγήσεις της κινηματικής δράσης, ως πραγματικά παραδείγματα αντίστασης στην ατμόσφαιρα, θραύσης και απόσυρσης, πίσω στην ελεύθερη χάραξη του νομοτοπίου. Αντιστρόφως, η συλλογιστική πορεία του Καστέλς αποφεύγει μερικές φορές να κοιτάξει κατάματα τα σώματα στην πραγματική τους κατάσταση, μακριά από γενικές προσεγγίσεις, γεγονός που μπορεί να αντιστραφεί με την προσθήκη της διάστασης των συσσωματώσεων, ως ενώσεων των ανθρώπων με τους άλλους και τον κόσμο γύρω τους.

Κι επειδή τα νομοτοπία και τα κινήματα δεν τελειώνουν ποτέ, ως εμμενείς κατασκευές, η παρούσα θεωρία μπορεί να διανθιστεί προς πλήθος κατευθύνσεων, ικανών να την αγκιστρώσουν σε ακόμα περισσότερα θεωρητικά ρεύματα και επιστήμες. Έτσι, θα μπορούσαν σε μελλοντικό χρόνο να προκύψουν περαιτέρω συνδέσεις με άλλους θεωρητικούς οι οποίοι κατασκεύασαν ανάλογες δικτυακές κατασκευές, όπου η εσωτερική δράση χρησιμοποιείται για την οριστική και πρωτογενή σύνδεση των δύο νοητικών σχημάτων που ακολουθήσαμε: η αντι – ισχύς οφείλει να είναι παντού, γράφουν οι Χαρντ και Νέγκρι, ακριβώς επειδή κάθε τόπος

είναι μέσα, ακριβώς επειδή περιέχει τους ίδιους ατμοσφαιρικούς μηχανισμούς εξουσίας και αδικίας κρυμμένους στο δίκτυό του.²⁶⁰

Άλλη τοποθέτηση που θα μπορούσε να αναζητηθεί είναι η ακόμα εντονότερη σύνθεση και αντίστιξη μεταξύ των διαφορετικών νομικών γεωγραφιών, με την παράθεση ακόμα περισσότερων στοχαστών που βρίσκονται ανάμεσα στον Φιλίππουλο – Μιχαλόπουλο και τον Σότζα, καταλήγοντας σε πλήθος χωρικές δικαιοσύνες (sic), κοντινές ή μακρινές, πρακτικότερες ή θεωρητικότερες. Η σύγκρισή τους μάλιστα με το κινηματικό και το ταυτοτικό μοντέλο δικαιοσύνης του Καστέλς μπορεί να ενισχύσει περισσότερο τα κοινά της κοινωνιολογίας με τις γεωγραφικές προσεγγίσεις, πειθόντας ότι οι κοινωνίες αναπτύσσονται μέσα στον χώρο τους, τον οποίο αναδιαμορφώνουν διαρκώς από τα πάνω και από τα κάτω (C&G, xviii).

Η σύνδεση και με τον Λεφέβρ, τον οποίον απασχόλησαν οι πόλεις ακριβώς επειδή έφερε την εμπειρία της γαλλικής αστικοποίησης, είναι επίσης πεδίο προς μελέτη. Κοινές προοπτικές για τον χώρο και τον χρόνο, έμφαση στο αστικό τοπίο και την ανάγκη αναδόμησής του, αλλά και η ανάδειξη της διαφοράς μεταξύ της ελευθερίας των οικονομικών ροών (ΡΔΠΔ, 406) και του χωρικά συγκεκριμένου ανθρώπινου βίου καθιστούν τον Γάλλο κοινωνιολόγο ικανό «μεσάζοντα» των δύο θεωριών. Το ίδιο ισχύει και για τις μετανθρώπινες προσεγγίσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν εδώ μόνο όσο χρειαζόταν για να στηρίξουν την ανάλυση του Φιλίππουλο – Μιχαλόπουλου. Οι διαφορετικοί ορισμοί για το τι σημαίνει, από πού πηγάζει και πού στοχεύει ο μετανθρωπισμός φανερώνουν πως, ακριβώς όπως η νομική γεωγραφία, αποτελεί κι εκείνος ένα προνομιακό πεδίο μελετών.

Τέλος, η διασύνδεση με την ψυχολογία μπορεί να αποτελέσει ένα ίσως απροσδόκητο πεδίο μελλοντικής έρευνας με βάση τα όσα γράφτηκαν εδώ. Ο τρόπος που τα ανθρώπινα σώματα διασταυρώνονται στις συσσωματώσεις τους, η εξέταση του έρωτα, της συντροφικότητας, της φιλίας και της οικογένειας μέσα στην ατμόσφαιρα ή την κοινωνία της πληροφορίας είναι φαινόμενα που απασχολούν αρκετά και τους δύο συγγραφείς, δυστυχώς όμως η αναλυτική εξέτάσή τους θα ξέφευγε από την ανάλυση του χώρου, του δικαίου και της εξουσίας, προχωρώντας είτε σε σχεδόν αμιγώς κοινωνιολογικές παρατηρήσεις, είτε επιμέρους συζητήσεις για την υφή και το μέλλον συγκεκριμένων κλάδων δικαίου.²⁶¹ Εν τούτοις, η επιχείρηση αυτής της ανάλυσης, ιδιαίτερα εάν συνδεθεί και με διαφορετικές ιδέες για το παρόν και το μέλλον της ψυχολογίας, όπως την αντίθεση του παραδοσιακού ψυχαναλυτικού μοντέλου με τη γνωσιακή – συμπεριφορική στροφή, μπορεί να οδηγήσει σε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ατραπούς.

Επιστρέφοντας στη βασική ιδέα, στο τέλος του δρόμου όλης αυτής της πορείας που ακολουθήθηκε, αισθάνομαι ότι η αντίσταση στις ανεξέλεγκτες ροές της ψηφιακής εποχής και τις πλαστές επιρροές της ατμόσφαιρας του Φιλίππουλο – Μιχαλόπουλου οφείλει να είναι το μέλημά μας, προσωπικά και πολιτικά, ατομικά και συλλογικά, μιας και είναι η μοναδική δυνατότητα που τελικά έχουμε. Μία μέθοδος μετασχηματισμού των σωμάτων (μας), των συσσωματώσεων και των κινημάτων, ικανή να κατευθύνει τον νόμο προς δικαιότερα αποτελέσματα, την εξουσία προς λιγότερο καταπιεστικά σχήματα, τον χώρο προς μεγαλύτερη ελευθερία, έξω από τον εγκλεισμό του τσιμέντου. Πρόκειται, θεωρώ, για ένα λειτουργικό δικαίωμα, ελευθερία μα και ευθύνη, αποτέλεσμα της ύπαρξης, που δρα σαν τη βαρύτητα και

²⁶⁰ Mejias, Ulisses Ali, «The Network as method for organizing the world», ό.π.

²⁶¹ Αναφέρομαι κατά βάση στο οικογενειακό δίκαιο, το οποίο άλλωστε έχει συνδυαστεί εδώ και δεκαετίες με την κοινωνιολογία του δικαίου, καθώς αποτελεί έναν από τους πιο «κοντινούς» στην ανθρώπινη δράση δικαιοκούς τομείς.

μας κρατά κολλημένους σε νομοτοπία, αναγκάζοντάς μας να αντιπαλεύουμε τις ατμόσφαιρες και τις ροές. Έτσι χτυπιόμαστε πάντα, βάρκες κόντρα στο ρεύμα,²⁶² όμως, σε αντίθεση με το έργο του Φιτζέραλντ, η ίδια η αντανάκλαση του χτυπήματος είναι σημάδι ζωής, σινιάλο ότι υπάρχουμε *εδώ* και *τώρα*. Και η συνταγή για να δοκιμάσουμε να ευτυχίσουμε είναι απλή και γράφεται αμέτρητες φορές στα έργα που αναλύθηκαν: κίνημα, αντι – ισχύς, θραύση, απόσυρση· μία πορεία προς το νομοτοπίο, εκεί όπου εξουσία, νόμος και χώρος γίνονται αυθεντικά δικά μας, ένα «μας» που πλαταίνει, μέχρι να συμπεριλάβει κάθε σώμα μέσα του.

Βιβλιογραφία

- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β, ενότητα 1, χωρία 1-3
- ΑΠΔΠΧ, Οδηγία 1/2011, 2011, προσπελάσιμη εδώ: https://www.dpa.gr/sites/default/files/2020-01/ODIGIA_CCTV_FINAL_1_2011.PDF
- Βαΐου, Ντίνα, *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2021
- Βασιλικό Διάταγμα 8/2020, άρθρο 416, εδάφιο 28, Υπουργοί της Κυβερνήσεως, Boletín Oficial del Estado (BOE 11/II A/13-01-2020), προσπελάσιμο εδώ: <https://www.boe.es/boe/dias/2020/01/13/pdfs/BOE-A-2020-416.pdf>
- Γρηγοριάδου, Εύα, Αλεξίου, Πηνελόπη, *Feminist mappings, The experience from the Ioannina – Bridges of participation project*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Ιδρύματος Heinrich Böll, 2023, σελ. 24. Το βιβλίο σε ηλεκτρονική μορφή είναι προσπελάσιμο εδώ: https://urbana.gr/wp-content/uploads/2024/05/Feminist-Mappings_Ioannina-Bridges-of-Participation.pdf
- Διάλεξη του Πανεπιστημίου Κρήτης για τη δυναμική ενέργεια, προσπελάσιμη εδώ: <https://www.csd.uoc.gr/~hy112/lectures/2023-24/Lec10-Energy%20III.pdf>
- Ιακώβου, Βίκυ, «Δημοκρατία & ολοκληρωτισμός: Αντιπαραβάλλοντας τον Τζόρτζιο Αγκάμπεν με τον Κλωντ Λεφόρ», *Αυτολεξεί*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.aftoleksi.gr/2021/02/16/dimokratia-amp-oloklirotismos-antiparavallontas-ton-tzortzio-agkampen-ton-klont-lefor/>
- Ιλουζ, Ίβα, *Γιατί πληγώνει ο έρωτας*, Αθήνα, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2019
- Καλβίνο, Ίταλο, *Οι Αόρατες Πόλεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2009
- Καλημέρης, Σπύρος, «Αδράνεια», *Σπύρος Καλημέρης*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://kalimeristherapist.com/%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1/>

²⁶² Φιτζέραλντ, Φράνσις Σκοτ, *Ο Υπέροχος Γκάτσμπυ*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2013

- Καλλίτσης Φ., Πρέντου Π. και Urbana (Γρηγοριάδου Ε. κ.ά.), *Σχεδιάζοντας για όλες: η οπτική του φύλου στον χώρο της ελληνικής πόλης*, Αθήνα, Εκδόσεις Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς, 2023
- Καστέλς, Μανουέλ, *Η εξουσία στην ψηφιακή εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, 2023
- Μιχαλάκης, Μιχαήλ, «Αδράνεια», *Εξυπνη Φυσική*, 2017, προσπελάσιμο εδώ: <https://micmichal.mysch.gr/?p=570>
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος, *Λεξικό για το σχολείο και το γραφείο*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 2004
- Παπαχρίστου, Θανάσης, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999
- Σαμαράκης, Αντώνης, «Το Λάθος», Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 2009
- Σωτήρης, Παναγιώτης, «Γραμμές διαφυγής, μειονότητες, μηχανές πολέμου: Μπορεί να υπάρξει μια Ντελεζιανή πολιτική;», *Θέσεις*, 2016, τεύχος 135, προσπελάσιμο εδώ: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1339:category-1339&catid=153&Itemid=113
- Τάσης, Θεοφάνης, «Ο διάλογος Habermas και Luhmann», *Θέσεις*, 2012, τεύχος 119, προσπελάσιμο εδώ: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1183:habermas-luhmann&catid=135&Itemid=113
- Φιτζέραλντ, Φράνσις Σκοτ, *Ο Υπέροχος Γκάτσμπυ*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2013, σελ. 226
- Φλυτζάνης, Γιάννης, *Ριζοσπαστική δημοκρατία και πολιτική δικαιωμάτων*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, 2022
- Allott, A. N., «Judicial Precedent in Africa Revisited», *Journal of African Law*, 1968, τόμος 12, τεύχος 1, σελ 3–31, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/744658>
- American Association of Geographers (AAG), «Edward Soja», , 2015, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.aag.org/memorial/edward-w-soja/>
- Arias, Jessica, Bastani, Nicky, Aguiar, Hannia Lizeth, «San Francisco's Mission District Gentrification», *Storymaps*, 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://storymaps.arcgis.com/stories/8a80bfe6dfe44275aa895f32ffa6cc64>
- Assiter, Alison, «Althusser and Structuralism», *The British Journal of Sociology*, 1984, τόμος 35, τεύχος 2, σελ. 272–96, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/590235>
- Badmington, Neil, «Theorizing Posthumanism», *Cultural Critique*, 2003, τεύχος 53, σελ. 10–27, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/1354622>
- Barrett, Michèle, «The Concept of ‘Difference’», *Feminist Review*, 1987, τεύχος 26, σελ. 29–41, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1394733>
- Barša, Pavel, «Waging War in the Name of Human Rights? Fourteen Theses about Humanitarian Intervention», *Perspectives*, 2005, υπ’ αριθμόν 24, σελ. 5–20, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/23616042>
- Bates, Thomas R., «Gramsci and the Theory of Hegemony», σε: *Journal of the History of Ideas*, 1975, τόμος 36, τεύχος 2, σελ. 351–66, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/2708933>

- Blalock, Corinne, «Neoliberalism and the crisis of legal theory», *Law and Contemporary Problems*, 2014, τόμος 77, τεύχος 4, σελ. 71–103, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/24244648>
- Blomley, Nicholas K., Bakan, Joel C., «Spacing Out: Towards a Critical Geography of Law», *Osgoode Hall Law Journal*, 1992, τόμος 30, τεύχος 3
- Boaventura de Sousa Santos, «Law: A Map of Misreading. Toward a Postmodern Conception of Law», *Journal of Law and Society*, 1987, τόμος 14, τεύχος 3, σελ. 279–302, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1410186>
- Boaventura de Sousa Santos, «The Law of the Oppressed: The Construction and Reproduction of Legality in Pasargada», *Law & Society Review*, 1977, τόμος 12, τεύχος 1, σελ. 5–126, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/3053321>
- Borderon, M. (κ.ά.), «The risks of invisibilization of populations and places in environment-migration research», σε: *Humanities and Social Sciences Communications*, 2021, τόμος 8, άρθρο 314, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.1057/s41599-021-00999-0>
- Bose, Purnima, «Faculty Activism and the Corporatization of the University», *American Quarterly*, 2012, τόμος 64, τεύχος 4, σελ. 815–18, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/41809529>
- Boustan, Leah Platt, «Black Migration, White Flight: The Effect of Black Migration on Northern Cities and Labor Markets», *The Journal of Economic History*, 2007, τόμος 67, τεύχος 2, σελ. 484–88, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/4501161>
- Braidotti, Rosi, *The Posthuman*, Κέμπριτζ, εκδόσεις Polity, 2013
- Braverman, Iru (κ.ά.), *The Expanding Spaces of Law*, Stanford, εκδόσεις Stanford University Press, 2014
- Buckel, Sonja, *Subjectivation and Cohesion*, Leiden/Βοστώνη, εκδόσεις Brill, 2020
- Burkey, Pauline Hassan, Jitahidi, Kokayi Kwa, «The History of the Alinsky Organizing Model and Its Practice within Community and Organized Labor», *Othering and Belonging Institute*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://belonging.berkeley.edu/bridging-power-papers/alinsky-labor>
- Butler, Judith, «Judith Butler: “Why bodies matter” – Gender Trouble / Full Conference», 2015, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=IzWWwQDUPPM>
- Castells, Manuel, «A Sociology of Power: My Intellectual Journey», *Annual Review of Sociology*, 2016, τόμος 42, σελ. 1-19, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/24807718>
- Castells, Manuel, «Communication, Power and Counter-power in the Network Society», *International Journal of Communication*, 2007, τόμος 1, σελ. 238-266
- Castells, Manuel, «Curriculum Vitae and Bibliography», *USC*, 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://annenberg.usc.edu/file/89819/download?token=0Tb5NIZf>
- Castells, Manuel, *The City and the Grassroots*, Λονδίνο, εκδόσεις Edward Arnold, 1983
- Castells, Manuel, «The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance», *The Annals of the*

- American Academy of Political and Social Science*, 2008, τόμος 616, σελ. 78–93, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/25097995>
- Castells, Manuel, *The Power of Identity*, Chichester, εκδόσεις Wiley – Blackwell, 2010
 - Castells, Manuel, *The Rise of the Network Society*, Chichester, εκδόσεις Wiley – Blackwell, 2010
 - Castells, Manuel, «Toward a Sociology of the Network Society», *Contemporary Sociology*, 2000, τόμος 29, τεύχος 5, σελ. 693–99, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/2655234>
 - Castells, Manuel, «Manuel Castells: The Crisis of Liberal Democracy», *Berggruen Institute*, 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=CVQ7-dBiHVk>
 - Castells, Manuel, «“The Network Society in the Age of Pandemics” by Professor Manuel Castells», *UOC*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=07KPiVpymAM>
 - Castells, Manuel, «The Technology Revolution: Manuel Castells», *USC Annenberg*, 2018, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=fXrhoESrU1c>
 - Choksy, Carol E. B., Choksy, Jamsheed K., «The Saudi Connection: Wahhabism and Global Jihad», *World Affairs*, 2015, τόμος 178, τεύχος 1, σελ. 23–34, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/43555279>
 - Chryssostalis, Julia, «Nomos is an Air: Hearing as a Juridical Faculty», σε: Danilo, Mandic (κ. ά., επίμ.), *HEAR*, τόμος 14, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2023, σελ. 33-86, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.608325.4>
 - Colebrook, Claire, «The Politics and Potential of Everyday Life», *New Literary History*, 2002, τόμος 33, τεύχος 4, σελ. 687–706, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/20057751>
 - Collins, Hugh, «Roberto Unger and the Critical Legal Studies Movement», *Journal of Law and Society*, 1987, τόμος 14, τεύχος 4, σελ. 387–410, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1410255>
 - Copland, Simon, «Weak Men and the Feminisation of Society: Locating the Ideological Glue between the Manosphere and the Far-Right», σε: Judith, Goetz και Stefanie, Mayer, *Global Perspectives on Anti-Feminism: Far-Right and Religious Attacks on Equality and Diversity*, Εδιμβούργο, εκδόσεις Edinburgh University Press, 2023, pp. 116–36, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/10.3366/jj.7358671.10>
 - Darden, Joe T., «Review of Seeking Spatial Justice, by E. W. Soja», *Economic Geography*, 2011, τόμος 87, τεύχος 1, σελ. 105–106, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/41237797>
 - deGrasse Tyson, Neil, Carroll, Sean, «Neil deGrasse Tyson and Sean Carroll Discuss Controversies in Quantum Mechanics», *StarTalk*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=J2ZaIfj6X3I>
 - de Oliveira Fornasier, Mateus, «The Sense of Smell in Brazilian Justice», σε: Andreas, Philippopoulos-Mihalopoulos (κ.ά., επιμ.), *SMELL*, τόμος 5, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2023, σελ. 191–218, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.9474307.9>
 - De Villiers, Isolde, & Van Marle, Karin, «Review of SPATIAL JUSTICE: BODY, LAWSCAPE, ATMOSPHERE, by A. PHILIPPOPOULOS-

- MIHALOPOULOS», *Journal of Law and Society*, 2016, τόμος 43, τεύχος 2, σελ. 320–323, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/43862479>
- Dresser, Rebecca, «Wanted Single, White Male for Medical Research», *The Hastings Center Report*, 1992, τόμος 22, τεύχος 1, σελ. 24–29, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/3562720>
 - Eagles, *Hotel California*, δισκογραφική Asylum, 1978
 - Egbekpalu, Purissima Emelda, «Aristotelian Concept of Happiness (Eudaimonia) and its Conative Role in Human Existence: A Critical Evaluation», *Conatus – Journal of Philosophy*, 2021, τόμος 6, τεύχος 2, σελ. 75–86, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.12681/cjp.26924>
 - EUR-Lex, «Open internet and net neutrality», προσπελάσιμο εδώ: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/open-internet-and-net-neutrality.html>
 - Foucault, Michel, «The Subject and Power», *Critical Inquiry*, 1982, τόμος 8, τεύχος 4, σελ. 777–95, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/1343197>
 - Francis, Gladys M., «Review of Black French Women and the Struggle for Equality, 1848–2016, by F. Germain & S. Larcher», σε: *NWIG: New West Indian Guide / Nieuwe West-Indische Gids*, 2020, τόμος 94, τεύχος 1/2, σελ. 167–168, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.jstor.org/stable/27130282>
 - Fuchs, Christian, «Some Reflections on Manuel Castells’ Book “Communication Power”», *tripleC*, 2009, τόμος 7, τεύχος 1, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/136/502&ved=2ahUKEwjWifv7--mGAXwBdsEHZp0BroQFnoECBUQAQ&usq=AOvVaw0CAGcfm3hervOBRzZzG5bq>
 - Gittell, Marilyn, Shtob, Teresa, «Changing Women’s Roles in Political Volunteerism and Reform of the City», *Signs*, 1980, τόμος 5, τεύχος 3, σελ. 67–78, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/3173807>
 - Goodrich, Peter, «Review of Spatial Justice by Andreas Philippopoulos – Mihalopoulos», προσπελάσιμο εδώ: https://www.routledge.com/Spatial-Justice-Body-Landscape-Atmosphere/Philippopoulos-Mihalopoulos/p/book/9781138191952?srsltid=AfmBOorbrJ1KOldtk3WXNQ9pO557ocDo3DAZz55yj-grNxVuE_O68lxO
 - Groves, Tamar (κ.ά.), *Social Movements and the Spanish Transition*, Cham, εκδόσεις Springer, 2017, προσπελάσιμο εδώ: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/19332/1/4.pdf>
 - Hagen, Joshua, «Parades, Public Space, and Propaganda: The Nazi Culture Parades in Munich», *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*, 2008, τόμος 90, τεύχος 4, 2008, σελ. 349–67, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/40205064>
 - Haim, Dotan A., «Alliance Networks and Trade: The Effect of Indirect Political Alliances on Bilateral Trade Flows», *Journal of Peace Research*, 2016, τόμος 53, τεύχος 3, σελ. 472–490, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/43920602>
 - Hanisch, Carol, «The personal is political», *Notes from the Second Year: Women’s Liberation*, 1970, προσπελάσιμο εδώ: <http://carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html>

- Hannigan, John A., «Alain Touraine, Manuel Castells and Social Movement Theory a Critical Appraisal», *The Sociological Quarterly*, 1985, τόμος 26, τεύχος 4, σελ. 435–54, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/4106097>
- Harding, Robert, «Manuel Castells’s Technocultural Epoch in ‘The Information Age.’», *Science Fiction Studies*, 2006, τόμος 33, τεύχος 1, σελ. 18-29, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/4241406>
- Harms, John B., «Reason and Social Change in Durkheim’s Thought: The Changing Relationship between Individuals and Society», *The Pacific Sociological Review*, 1981, τόμος 24, τεύχος 4, σελ. 393–410, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1388775>
- Hernández Burgos, Claudio & Rina, César, «The Francoist appropriation of the popular festival», *History Journal*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://historyjournal.org.uk/2023/02/22/the-francoist-appropriation-of-the-popular-festival/>
- Hogan, Jan, «A Touching ‘Contract’», σε: Caterina, Nirta (κ. ά., επιμ.), *Touch*, τόμος 3, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2020, σελ. 89–118, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv11cvxbx.5>
- Holford, Dawn L. (κ.ά), «Psychological profiles of anti-vaccination argument endorsement», *Scientific Reports*, 2023, τόμος 13, αρ. άρθρου 11219, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.nature.com/articles/s41598-023-30883-7>
- Hornsey, Matthew, «The psychology of the anti-vaccine movement», *The Biochemist*, 2021, τόμος 43, τεύχος 4, σελ. 52-54, προσπελάσιμο εδώ: <https://portlandpress.com/biochemist/article/43/4/52/229493/The-psychology-of-the-anti-vaccine-movement>
- Hull, Thomas, «In Search of a Practical Map Fold», σε: *Math Horizons*, τόμος 9, τεύχος 3, 2002, σελ. 22–24, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/25678354>
- Hunt, Alan, «The Theory of Critical Legal Studies», *Oxford Journal of Legal Studies*, 1986, τόμος 6, τεύχος 1, σελ. 1–45, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/764467>
- Ierodiakonou, Katerina, «Aristotle and Alexander of Aphrodisias on the Individuation and Hierarchy of the Senses», σε: *Forms of Representation in the Aristotelian Tradition. Volume One: Sense Perception*, εκδόσεις Brill, 2022, σελ. 40-65, προσπελάσιμο εδώ: <https://brill.com/display/book/9789004506077/BP000012.xml>
- Isaac Physics, «Potential Energy», 2024, προσπελάσιμο εδώ: https://isaacphysics.org/concepts/cp_potential_energy?stage=all
- James, Lisa (κ. ά.), «Checks and balances: what are they, and why do they matter», *The Constitution Unit*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://constitution-unit.com/2023/01/19/checks-and-balances-what-are-they-and-why-do-they-matter/>
- Kalleberg, Arthur L., Preston, Larry M., «Normative Political Analysis and the Problem of Justification: The Cognitive Status of Basic Political Norms» *The Journal of Politics*, 1975, τόμος 37, τεύχος 3, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/2129320>
- Keeney, Gavin, «The Editioning of Works», σε: *Works for Works, Book 1: Useless Beauty*, 2022, Punctum Books, σελ. 37–56, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv2svjrcg.6>

- Kellner, Douglas, «Theorizing Globalization», *Sociological Theory*, 2002, τόμος 20, τεύχος 3, σελ. 285-305, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/3108613>
- King, Michael, «The ‘Truth’ about Autopoiesis», σε: *Journal of Law and Society*, 1993, τόμος 20, τεύχος 2, σελ. 218–36, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1410168>
- Kirby, Kathleen M., «Thinking through the Boundary: The Politics of Location, Subjects, and Space», σε: *Boundary 2*, τόμος 20, τεύχος 2, 1993, σελ. 181, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/303362>
- Koyoc Kú (K’ajlay), José Ángel, και Jones, Ellen, «Invisible Maya communities: indigenous territory and the nation-state in the Yucatán», σε: Tania, Islas Weinstein και Milena, Ang (επιμ.), *Beyond Mestizaje: Contemporary Debates on Race in Mexico*, Amherst College Press, 2024, σελ. 251–60, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/10.3998/mpub.14369172.17>
- Kraft, Michael E., και Clary, Bruce B., «Citizen Participation and the Nimby Syndrome: Public Response to Radioactive Waste Disposal», *The Western Political Quarterly*, 1991, τόμος 44, τεύχος 2, σελ. 299–328, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/448780>
- Kringen, John A., «Worldwide: The Role of Social Media in Social Mobilization», Institute for Defense Analyses, 2012, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/resrep27004>
- Ledeneva, Alena (κ.ά.), «Conformity: The Lock-in Effect of Socialties», σε: *The Global Encyclopaedia of Informality, Volume 1: Towards Understanding of Social and Cultural Complexity*, εκδόσεις UCL Press, 2018, σελ. 217–335, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/j.ctt20krxh9.13>
- Lessig, Lawrence, «Code is Law», προσπελάσιμο εδώ: https://cartorios.org/wp-content/uploads/2020/11/LESSIG_Lawrence_Code_is_law.pdf
- Llewellyn, Karl, «Some Realism about Realism: Responding to Dean Pound», *Harvard Law Review*, 1931, τόμος 44, τεύχος 8, σελ. 1222-1264, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1332182>
- Luhmann, Niklas, «Differentiation of Society», σε: *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie*, 1977, τόμος 2, τεύχος 1, σελ. 29–53, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/3340510>
- Luhmann, Niklas, «Why Does Society Describe Itself as Postmodern?», *Cultural Critique*, 1995, υπ’ αριθμόν 30, σελ. 171–86, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1354436>
- Mandic, Danilo, «Introduction», σε: Danilo, Mandic (κ. ά., επίμ.), *HEAR*, τόμος 14, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2023, σελ. 1–32, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/ji.608325.3>
- Matthews, Daniel and Veitch, Scott, «The limits of critique and the forces of law», *Law and Critique*, 2016, τόμος 27, τεύχος 3, σελ. 349-361, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.1007/s10978-016-9192-1>
- Mejias, Ulisses Ali, «The Network as method for organizing the world», σε: *Off the Network: Disrupting the Digital World*, Μινεσότα, εκδόσεις University of Minnesota Press, 2013, σελ. 3–18, προσπελάσιμο εδώ: https://www.researchgate.net/publication/263564893_Off_the_Network_Disrupting_the_Digital_World

- Munro, Michael, «Immanence (ĩm'ə-nənce) n. 1. A life ...», σε: *The Communion of Thought*, εκδόσεις Punctum Books, σελ. 30–31, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/jj.2353815.5>
- Murphy, John W., «Niklas Luhmann and His View of the Social Function of Law», *Human Studies*, 1984, τόμος 7, τεύχος 1, σελ. 23–38, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/20008896>
- National Geographic, «Anthropocene», προσπελάσιμο εδώ: <https://education.nationalgeographic.org/resource/anthropocene/>
- Nirta, Caterina, «Introduction», σε: Caterina, Nirta (κ. ά., επιμ.), *Touch*, τόμος 3, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2020, σελ. 1–28, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv11cvxbx.3>
- Obstfeld, Maurice, «The Global Capital Market: Benefactor or Menace?», *The Journal of Economic Perspectives*, 1998, τόμος 12, τεύχος 4, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/2646892>
- Pavoni, Andrea, «Introduction», σε: Andrea, Pavoni (κ. ά., επιμ.), *See*, τόμος 3, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2020, σελ. 89-118, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv5vddc3.3>
- Pavoni, Andrea, «Introduction», σε: Andrea, Pavoni (κ. ά., επιμ.), *TASTE*, τόμος 2, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2018, σελ. 1–48, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv5vddz9.3>
- Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas. «1 for 1%», σε: Michael Hennessy, Picard, (επιμ.), *Wastuary: A bestiary of waste*, UCL Press, 2023, , σελ. 106–109, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/j.ctv37kck87.36>
- Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, «About and Contact», προσπελάσιμο εδώ: <https://andreasp.com/about-contact/>
- Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, «~~FJORD~~ AND //DESERT// BODIES ~~LEAKING~~ AND //CONTAINED// BODIES», σε: Léopold, Lambert (επιμ.), *The Funambulist Papers, Volume 2*, εκδόσεις Punctum Books, 2015, σελ. 142–147, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.2353973.19>
- Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas, «Flesh of the Law: Material Legal Metaphors», *Journal of Law and Society*, 2016, τόμος 43, τεύχος 1, σελ. 45–65, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/43862465>
- Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (κ.ά.), «Introduction: Law and Smell», σε: Andreas, Philippopoulos-Mihalopoulos (κ.ά., επιμ.), *SMELL*, τόμος 5, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2023, σελ. 1–30, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/jj.9474307.3>
- Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas (κ.ά.), *Law and the City*, Οxon, εκδόσεις Routledge, 2014
- Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (κ.ά.), *Law and the senses*, Λονδίνο, εκδόσεις University of Westminster Press, 2018-2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.jstor.org/bookseries/10.2307/j.ctv5vdd4q>
- Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, *Spatial Justice*, Οxon, εκδόσεις Routledge, 2015
- Philippopoulos – Mihalopoulos, Andreas, «The funambulist atmosphere», σε: Léopold, Lambert (επιμ.), *The Funambulist Papers, Volume 1*, εκδόσεις Punctum Books, σελ. 108-111, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/jj.2353910.20>

- Poon, Justine, & Haux, Dario Henri, «Rethinking the Law: Discussing Andreas Philippopoulos-Mihalopoulos' Spatial Approach to the Law», *Cognitio*, 2020, τεύχος 1, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4317837>
- Psychoanalysts Livejournal, «Freud on Fetishism», 2013, προσπελάσιμο εδώ: <https://psychoanalysts.livejournal.com/29943.html>
- Rethymiotaki, Eleni, «Cultural Expertise in Asylum Granting Procedures in Greece: Evaluating the Experiences and the Prospects», *Studies in Law, Politics, and Society*, Special Issue Cultural Expertise and socio-legal studies, 2019, τόμος 78, σελ. 75-91, προσπελάσιμο εδώ: <https://culturalexpertise.net/wp-content/uploads/2020/04/P3.Holden-a.pdf>
- Robinson, William I., «Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology, and the Challenge of Transnational Studies», *Sociological Forum*, 1998, τόμος 13, τεύχος 4, σελ. 561-594, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/684864>
- Rodriguez-Garavito, Cesar & Arenas, Luis Carlos, «Indigenous rights, transnational activism, and legal mobilization: the struggle of the U'wa people in Colombia», σε: de Sousa Santos, Boaventura & Rodriguez-Garavito, Cesar, *Law and Globalization from below. Towards a cosmopolitan legality*, Κέμπριτζ, εκδόσεις Cambridge University Press, 2005, σελ. 241-266
- Rottleuthner, Hubert, «A Purified Sociology of Law: Niklas Luhmann on the Autonomy of the Legal System», *Law & Society Review*, 1989, τόμος 23, τεύχος 5, σελ. 779-97, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/3053763>
- Samuel, Lawrence R., *The American Way of Life*, εκδόσεις Farleigh Dickinson Press, 2017, το οπισθόφυλλο του βιβλίου προσπελάσιμο εδώ: <https://rowman.com/ISBN/9781683930846/The-American-Way-of-Life-A-Cultural-History>
- Sassóli, Marco, «Autonomous Weapons and International Humanitarian Law: Advantages, Open Technical Questions and Legal Issues to be Clarified», *International Law Studies*, 2014, τόμος 90
- Schmeink, Lars, «The Anthropocene, the Posthuman, and the Animal», σε: *Biopunk Dystopias: Genetic Engineering, Society and Science Fiction*, 2016, εκδόσεις Liverpool University Press, σελ. 71-118, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1ps33cv.6>
- Seidman, Steven, «The End of Sociological Theory: The Postmodern Hope», σε: *Sociological Theory*, 1991, τόμος 9, τεύχος 2, σελ. 131-46, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/202074>
- Shientag, Bernard, «The Opinions and Writings of Judge Benjamin N. Cardozo», *Columbia Law Review*, 1930, τόμος 30, τεύχος 5, σελ. 597-650, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1114590>
- Simón, Yara, «Latino, Hispanic, Latinx, Chicano: The History Behind the Terms», *History*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.history.com/news/hispanic-latino-latinx-chicano-background>
- Sismondo, Sergio, *Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Liberal Books, 2016
- Skowronek, Stephen, «The Conservative Insurgency and Presidential Power: A Developmental Perspective on the Unitary Executive», *Harvard Law Review*, 2009, τόμος 122, τεύχος 8, σελ. 2070-2103, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/40379786>

- Smith, Roger, «Castells, Power and Social Work», *The British Journal of Social Work*, 2013, τόμος 43, τεύχος 8, σελ. 1545–61, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/23723065>
- Soja, Edward, *Seeking Spatial Justice*, Minneapolis, εκδόσεις University of Minnesota Press, 2010
- Soja, Edward W. (κ.ά.), «Spatial Justice and the Right to the City: an Interview with Edward Soja», *justice spatiale / spatial justice*, 2011, τεύχος 3, προσπελάσιμο εδώ: <https://shs.hal.science/halshs-01722418>
- Stallings, Barbara, «The Globalization of Capital Flows: Who Benefits?», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 2007, τόμος 610, σελ. 202–216, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/25097896>
- Stryker, Susan, «Lesbian Generations—Transsexual... Lesbian... Feminist...», *Feminist Studies*, 2013, τόμος 39, τεύχος 2, σελ. 375–83, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/23719052>
- There's no place like home, «Soja», 2012, προσπελάσιμο εδώ: <https://2113humtheresnospacelikehome.wordpress.com/soja/>
- Timasheff, N. S., «What Is 'Sociology of Law'», *American Journal of Sociology*, 1937, τόμος 43, τεύχος 2, σελ. 225–35, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/2769025>
- Turner, Jonathan H., «The Mixed Legacy of the Chicago School of Sociology», *Sociological Perspectives*, 1988, τόμος 31, τεύχος 3, σελ. 325–38, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1389202>
- University of Westminster, «Professor Andreas Philippopoulos - Mihalopoulos», προσπελάσιμο εδώ: <https://www.westminster.ac.uk/about-us/our-people/directory/philippopoulos-mihalopoulos-andreas>
- Valverde, Mariana, *Chronotopes of Law*, Oxon, εκδόσεις Routledge, 2015
- White, G. Edward, «The Inevitability of Critical Legal Studies», *Stanford Law Review*, 1984, τόμος 36, τεύχος 1/2, σελ. 649–72, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1228694>
- Zoeller, Guenter, «Habermas on Modernity and Postmodernism», *The Iowa Review*, 1988, τόμος 18, τεύχος 3, σελ. 151–56, προσπελάσιμο εδώ: <http://www.jstor.org/stable/20152793>

Πηγές: Δημοσιεύματα σε τύπο/ιστολόγιο

- Εφημερίδα των Συντακτών, «Τάδε έφη ο Εισαγγελέας», , 2023, προσπελάσιμο εδώ: https://www.efsyn.gr/politiki/paraskinia/387466_tade-efi-o-eisaggeleas
- Καρκαγιάννης, Αντώνης, «Αυτοκρατορικά Χρυσόβουλα στο σύγχρονο δίκαιο», *Η Καθημερινή*, 2008, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.kathimerini.gr/opinion/711302/aytokratorika-chrysovoyla-sto-sygchrono-dikaio/>
- Κοσμάς, Πάνος, «Οξύτατο κοινωνικό πρόβλημα η στεγαστική κρίση», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: https://www.efsyn.gr/oikonomia/elliniki-oikonomia/444155_oxytato-koinoniko-problima-i-stegastiki-krisi
- Παρίδης, Χρήστος, «Η ιστορία των αθηναϊκών gay bars από τα '60s μέχρι την έλευση του millennium», *LiFO*, 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.lifo.gr/lgbtqi/i-istoria-ton-athinaikon-gay-bars-apo-ta-60s-mehri-tin-eleysi-toy-millennium>

- Χονδρόγιαννος, Θεωδωρής, «Καταδίκη της Ελλάδας από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για ελλιπή προστασία των περιοχών Natura 2000», *GovWatch*, 2020, προσπελάσιμο εδώ: <https://govwatch.gr/finds/katadiki-tis-elladas-apo-to-dikastirio-tis-eyropaikis-enosis-gia-ellipi-prostasia-ton-periochon-natura-2000/>
- Alhussein, Eman, «Saudi First: How hyper-nationalism is transforming Saudi Arabia», *ECFR*, 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://ecfr.eu/publication/saudi-first-how-hyper-nationalism-is-transforming-saudi-arabia/>
- Amjad, Amjad Hussein, «The Mystery of Compressed Time: Exploring the Phenomenon», *Medium*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://medium.com/@amjad33683/the-mystery-of-compressed-time-exploring-the-phenomenon-7c75c9541968>
- Bandlamudi, Adhiti, «California Forever Pulls Bid to Build New City From This Year's Ballot», *KQUED*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.kqed.org/news/11996747/california-forever-pulls-bid-to-build-new-city-from-this-years-ballot>
- Barkham, Patrick, «Should rivers have the same rights as people?», *The Guardian*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/environment/2021/jul/25/rivers-around-the-world-rivers-are-gaining-the-same-legal-rights-as-people>
- Borger, Julian, «UN picks Saudi Arabia to lead women's rights forum despite 'abysmal' record», *The Guardian*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/world/2024/mar/27/saudi-arabia-un-womens-rights-commission>
- Chayka, Kyle, «Welcome to airspace», *The Verge*, 2016, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theverge.com/2016/8/3/12325104/airbnb-aesthetic-global-minimalism-startup-gentrification>
- Collins, Hugh, «Roberto Unger and the Critical Legal Studies Movement», *Journal of Law and Society*, 1987, τόμος 14, τεύχος 4, σελ. 387–410, προσπελάσιμο εδώ: <https://doi.org/10.2307/1410255>
- Cornille, Stephane, «East vs West: A Comparison of Soviet & American Cold War Propaganda Posters», *Comrade Kiev*, προσπελάσιμο εδώ: <https://comradekiev.com/blog/east-vs-west-soviet-american-cold-war-propaganda-posters?srltid=AfmBOor5csO8k5tfdbFW-j0ke5RS0bozZVBsM97fmfOTWRaYEkSKp6UI>
- Cox, Guy, «Particles are in constant motion. What propels them?», *New Scientist*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.newscientist.com/lastword/mg24933211-300-particles-are-in-constant-motion-what-propels-them/>
- Davis, Nicola, «Human augmentation with robotic body parts is at hand, say scientists», *The Guardian*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/science/2023/mar/02/human-augmentation-with-robotic-body-parts-is-at-hand-say-scientists>
- Deutsche Welle, «Sinking Islands - Kiribati and Climate Change», 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.dw.com/en/sinking-islands-kiribati-and-climate-change/a-67454358>
- Dombrowski, Viola, «Far-right feminists? The exploitation of women's rights and what's behind it», *FEPS*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://fepe->

europe.eu/far-right-feminists-the-exploitation-of-womens-rights-and-whats-behind-it/

- Dwyer, Chris, «A Sunday ritual for 300,000 women», *BBC*, 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.bbc.com/travel/article/20161109-a-sunday-ritual-for-300000-women>
- Deutschland.de, «The Greens: the environmental party», , 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.deutschland.de/en/topic/politics/the-greens-parties-in-the-german-bundestag>
- Emerson, Eva, «In all sorts of circumstances, life finds a way», *Science News*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.sciencenews.org/article/all-sorts-circumstances-life-finds-way>
- England, Charlotte, «Erectile dysfunction studies outnumber PMS research by five to one», *Independent*, 2016, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.independent.co.uk/news/science/pms-erectile-dysfunction-studies-penis-problems-period-pre-menstrual-pains-science-disparity-a7198681.html>
- Fondazione Pirelli, «The New Italian Industrial Triangle of Milan, Veneto and Emilia: The Challenges of an Open Economy», 2018, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.fondazionepirelli.org/en/corporate-culture/blog/the-new-italian-industrial-triangle-of-milan-veneto-and-emilia-the-challenges-of-an-open-economy/>
- Francavilla, Claudio, «Saudi Government Uses European Football to Sportswash its Reputation», *Human Rights Watch*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.hrw.org/news/2024/01/17/saudi-government-uses-european-football-sportswash-its-reputation>
- Gittleson, Ben, «How Trump obliterated norms and changed the presidency», *ABC News*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://abcnews.go.com/Politics/trumps-legacy-obliterated-norms-chipped-institutions-end/story?id=75275806>
- Greenpeace, «Protesting peacefully, to change the world», προσπελάσιμο εδώ: <https://www.greenpeace.org/canada/en/about-us/protesting-peacefully-to-change-the-world/>
- Guardian stuff, «Barcelona to ban apartment rentals to tourists in bid to cut housing costs», *The Guardian*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/world/article/2024/jun/22/barcelona-to-ban-apartment-rentals-to-tourists-in-bid-to-cut-housing-costs>
- Hughes, Samuel, «Social Media Case Study: The Killing of George Floyd», *ISRM*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://theisrm.org/en/social-media-case-study-the-killing-of-george-floyd>
- Irwin, Douglas & Ward, Oliver, «What is the “Washington Consensus?”», *Peterson Institute for International Economics*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.piie.com/blogs/realtime-economic-issues-watch/what-washington-consensus>
- Kelly, Annie, Joya, Zahra, «‘Frightening’ Taliban law bans women from speaking in public», *The Guardian*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/global-development/article/2024/aug/26/taliban-bar-on-afghan-women-speaking-in-public-un-afghanistan>
- Krol, Aaron, «Will climate change drive humans extinct or destroy civilization?», *MIT Climate Portal*, 2023, προσπελάσιμο εδώ:

<https://climate.mit.edu/ask-mit/will-climate-change-drive-humans-extinct-or-destroy-civilization>

- Lappin, Elena, «Atta in Hamburg», *Prospect*, 2002, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.prospectmagazine.co.uk/essays/59574/atta-in-hamburg>
- Lawson, Alex, «‘Art-washing’? Unease as British cultural institutions lend lustre to Saudi trade push», *The Guardian*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/politics/article/2024/may/17/art-washing-unease-as-british-cultural-institutions-lend-lustre-to-saudi-trade-push>
- Menendian, Stephen, «U.S. neighborhoods are more segregated than a generation ago, perpetuating racial inequity», *NBC News*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.nbcnews.com/think/opinion/u-s-neighborhoods-are-more-segregated-generation-ago-perpetuating-racial-ncna1276372>
- National Inventors Hall of Fame, «Can You Trademark a Scent? Play-Doh Proves You Can!», 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.invent.org/blog/intellectual-property/trademark-scent>
- Network for Animals, «Trophy hunters shoot drugged, farm-raised lions – from their parked cars!», 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://networkforanimals.org/how-you-can-help/trophy-hunters-shoot-drugged-farm-raised-lions-from-their-parked-cars/>
- Pandith, Farah, «Extremism is Riyadh’s top export», *Foreign Policy*, 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://foreignpolicy.com/2019/03/24/farah-pandith-saudi-how-we-win-book/>
- Rachman, Joseph, «Indonesia’s New Capital Is a Mess of Trees and Dirt», *Foreign Policy*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://foreignpolicy.com/2024/06/14/nusantara-indonesia-new-capital-environment-indigenous-land/>
- Reuss, Alejandro, «What can the crisis of U.S. capitalism in the 1970s teach us about the current crisis and its possible outcomes? », *Dollars & Sense*, 2009, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.dollarsandsense.org/archives/2009/1109reuss.html>
- Oliver, Rachel, «Sustainability justifies consumerism», *The Trinitonian*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://trinitonian.com/2023/02/16/sustainability-justifies-consumerism/>
- Pelchen, Lexie, «Internet Usage Statistics In 2024», *Forbes*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.forbes.com/home-improvement/internet/internet-statistics/>
- Planohero, «How to Arrange the Layout of Goods on the Shelves in the Store?», 2022, <https://planohero.com/en/blog/how-to-arrange-products-on-the-shelves/>
- Public Issue, «Εμπιστοσύνη στους Θεσμούς», 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.publicissue.gr/institutions-2024/>
- Serras, Leanna, «The fascinating history of perfume», *Fragrance X*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: https://www.fragrancex.com/blog/history-of-perfume-and-cologne/?srsltid=AfmBOopZ7tvTEw2X3XUfkh8bG_QuD6jpN-w6SJ1UgpkcIvu4cenCkxBo
- Shafer, Jack, «The News Business Really Is Cratering», *Politico*, 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.politico.com/news/magazine/2024/01/27/is-the-journalism-death-spasm-finally-here-00138187>

- Shin, Hyonhee, «South Korea's disgraced ex-president Park returns home after prison», *Reuters*, 2022, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/south-koreas-disgraced-ex-president-park-leaves-hospital-after-prison-release-2022-03-24/>
- Ship Global IP, «How patents for colors and compositions work», , 2017, προσπελάσιμο εδώ: <https://shipglobalip.com/blog/how-patents-for-colors-and-compositions-work>
- Smartcities Dive, «San Francisco's Mission District: The Controversial Gentrification», προσπελάσιμο εδώ: <https://www.smartcitiesdive.com/ex/sustainablecitiescollective/san-francisco-s-mission-district-controversial-gentrification/332586/>
- Snape, Joel, «'My ultimate goal? Don't die': Bryan Johnson on his controversial plan to live for ever», *The Guardian*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.theguardian.com/society/2023/sep/14/my-ultimate-goal-dont-die-bryan-johnson-on-his-controversial-plan-to-live-for-ever>
- Solis, Ryan James, «Opinion: The United States has only one party», *El Paso Matters*, 2021, προσπελάσιμο εδώ: <https://elpasomatters.org/2021/03/25/opinion-the-united-states-has-only-one-party/>
- Stafford, Tom, « How liars create the 'illusion of truth'», *BBC*, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.bbc.com/future/article/20161026-how-liars-create-the-illusion-of-truth>
- The Conversation, «Remote work fuels gentrification? How surge in digital nomads is pricing out local communities worldwide», *Studyfinds*, 2023, προσπελάσιμο εδώ: <https://studyfinds.org/remote-work-digital-nomads-gentrification/>
- TSA, «Frequently Asked Questions», προσπελάσιμο εδώ: <https://www.tsa.gov/travel/frequently-asked-questions/what-can-i-expect-during-pat-down-screening>
- United Nations, «Only 11 Years Left to Prevent Irreversible Damage from Climate Change, Speakers Warn during General Assembly High-Level Meeting», 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://press.un.org/en/2019/ga12131.doc.htm>
- Urbana, «Παιχνίδι στο τετράγωνο», 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://urbana.gr/portfolio/%cf%80%ce%b1%ce%b9%cf%87%ce%bd%ce%af%ce%b4%ce%b9-%cf%83%cf%84%ce%bf-%cf%84%ce%b5%cf%84%cf%81%ce%ac%ce%b3%cf%89%ce%bd%ce%bf/>
- US Bureau of Labor Statistics, «Great Recession, great recovery? Trends from the Current Population Survey», 2018, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.bls.gov/opub/mlr/2018/article/great-recession-great-recovery.htm>
- Wallace-Wells, David, «The Uninhabitable Earth», *New York Mag*, 2017, προσπελάσιμο εδώ: <https://nymag.com/intelligencer/2017/07/climate-change-earth-too-hot-for-humans.html>
- Wilson Center, «Timeline: the Rise, Spread, and Fall of the Islamic State», 2019, προσπελάσιμο εδώ: <https://www.wilsoncenter.org/article/timeline-the-rise-spread-and-fall-the-islamic-state>
- World Population Review, «Largest Cities by Population 2024», 2024, προσπελάσιμο εδώ: <https://worldpopulationreview.com/cities>